Türkistan'ın Müslüman Araplar Tarafından Fethi

Prof. Dr. Zekeriya Kitapçı

Bize göre bu; aslı ***"Levh-i Mahfuz"*** da saklı ve bir kader kalemi ile yazılmış ilâhi bir ***"SENARYO"*** idi. Asıl bundan sonradır ki hem TÜRKLER ve hem de ARAPLAR, insanlık tarihini oynayan ***"Büyük Tiyatro"*** ve ***"Tarih sahnesi"***nde her biri kendisine bir Yüce Mevlâ tarafından verilmiş olan ***"Baş rolü"*** oynayacaktı.

Bu ilâhi senaryoda Müslüman Araplara fazla bir rol verilmemişti. Onlar sadece Türk yurtlarını fethedecekler ve ***İslâm Dini***'ni oralarda bıraktıktan sonra çekilip gideceklerdi. Türklere gelince; bu bir manada Müslüman Türkler'in Orta Doğu hakimiyeti, İslam dünyası liderliği ve İslâm dininin Avrupa'ya Hayır! ***"Hıristiyanlığa"*** üstünlüğe giden yolun açılması idi.

Asıln bundan sonradır ki ***İslâm Dini;*** Müslüman Türkler sayesinde siyâsi gücünün sınırı olmayan bir DİN ve o nisbette de muhteşem ilâhî bir MEDENİYET haline gelecekti.

yedi kubbe

ISBN: 975-99539-9-9

9 789759 863494

Türkistan'ın Müslüman Araplar Tarafından Fethi

Prof.Dr.Zekeriya Kitapçı

Türkistan'ın Müslüman Araplar Tarafından Fethi

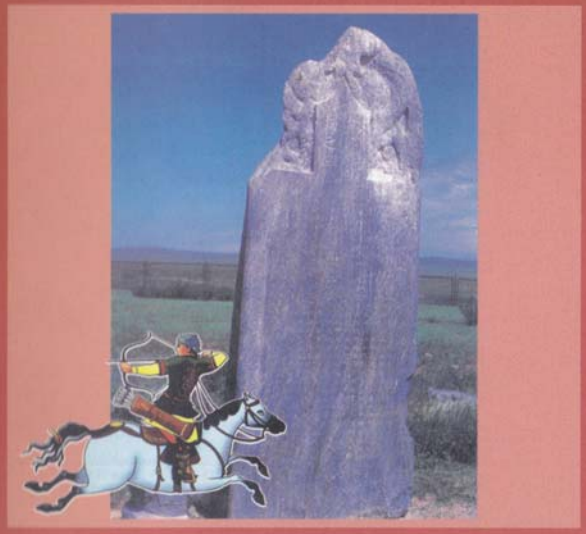

Prof. Dr. Zekeriya Kitapçı

yedi kubbe

YEDİKUBBE YAYINLARI: 15
Türk İslâm Tarihi Külliyâtı: 3
••
Türkistan'ın Müslüman Araplar Tarafından Fethi
••
1. Baskı : Temmuz, 2005
••
ISBN: 975 - 98634 - 9 - 9
••
İlmi Yazışma Adresi:
Prof. Dr. Zekeriya KİTAPÇI
K. Karabekir Cad. Hoca Hasan Sk. No: 15/407
Tel: 0.332. 350 82 96 • Meram / KONYA
••
www.zekeriyakitapci.com
zekeriyakitapci@zekeriyakitapci.com
••
İsteme Adresi:
Rıfat KARAKOL
Şerafettin Caddesi Öz İşhanı A Blok Kat: 2 • KONYA
Tel: 0.332. 353 00 50 - 350 82 96 Fax: 0.332. 353 80 43
••
© Kitabın her hakkı mahfuzdur.
Eserin; Müellifin yazılı müsâdesi olmaksızın tamamen, kısmen veya herhangi bir değişiklik yapılarak yayınlanması dijital ortamlarda çoğaltılması veya bir başka dile çevrilerek yayınlanması yasaktır.

Dizgi
DİZGİ EVİ
Tel: 0.332. 351 66 41
•
Kapak Tasarım
GRAFİT-O
•
Pre-Press - Baskı - Cilt
SEBAT OFSET MATBAACILIK
Tel: 0.332. 342 01 53 Fax: 0.332. 342 37 80
www.sebat.com sebat@sebat.com

Türk İslâm Tarihi Külliyâtı: 3

TÜRKİSTAN'IN MÜSLÜMAN ARAPLAR TARAFINDAN FETHİ

Prof. Dr. Zekeriya KİTAPÇI
Ph. D. Karaçi Ün. Pakistan
Assot. Prof. Jos. Ün. Nijerya

Prof. Dr. Zekeriya KİTAPÇI, İsparta'nın **Yalvaç** kazasında doğdu. (1937) Orta ve Yüksek tahsilini Türkiye'de tamamladı. Bu arada **Karaçi Üniversitesinden** temin ettiği bir bursla **Pakistan'a** gitti ve Edebiyat Fakültesinde **"Doktora"** çalışmalarına başladı. Çeşitli yönleri ile ***"el-Câhız'ın EserleriAbbasiler Devrinde Türkler"*** konusundaki tez çalışmaları ile **"Doktora Ph. D."** payesini kazandı. (1968). **Prof. Kitapçı,** Pakistan'da bulunduğu yıllarda ***"Pakistan Radyosu Türkçe Program Servisi - Karaçi"***de uzman olarak çalıştı.

Türkiye'ye döndükten sonra **Devlet Planlama Teşkilatına** girdi (1971). Sosyal Planlama Dairesi; ***Uluslar Arası Çok Yönlü Teknik İşbirliği*** şubesinde **(RCD. CENTO) "Uzman"** olarak çalıştı. Türkiye İran ve Pakistan arasında kurulan **Kalkınma için Bölgesel İşbirliği** (RCD) çerçevesinde bir çok önemli kültürel program toplantılarına katıldı. Daha sonra **Atatürk Üniversitesinde** (Erzurum) açılan ve şimdiki adıyla **"İlahiyat Fakültesi"**nde görev aldı. Prof. Kitapçı, burada ***"Emevîler Devrinde Maveraü'n-Nehr'de İslâmiyet"*** konusundaki ilmi tez çalışmaları ile **"İslâm Tarihi Doçenti"** oldu. (Ankara Üniversitesi Dil Tarih ve Coğrafya Fakültesi, 1976).

Prof. Kitapçı, 1978 yılında **Jos Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nin** teklifini kabul ederek **Nijerya'ya** gitti. Orada beş sene kaldı. Fakültenin **Dini Eğitimler Bölümünde; *İngilizce*** olarak ***Osmanlı Tarihi, İslâm Tarihi ve Medeniyeti*** derslerini okuttu. Ayrıca **Dini Eğitimler Bölümü Başkanlığı ve Dekan Vekilliği** gibi idarî görevlerde bulundu.

Ekim 1982'de Türkiye'ye dönen **Prof. Kitapçı: Fırat Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi** (Elazığ)'da görev aldı. Burada **Tarih Bölümü Başkanlığı** yanı sıra, birçok akademik, sosyal ve kültürel faaliyetlerde bulundu. **Prof. Kitapçı,** 1987 yılında ***"Tarih Profesörü"*** olarak **Selçuk Üniversitesi Eğitim Fakültesi** (Konya)'ya tayin oldu. Prof. Kitapçı burada da **Dekan Yardımcılığı Bölümü Başkanlığını** yapmış, ayrıca ilmi araştırma ve yayınları yanı sıra kültürel faaliyetlerine de devam etmiştir.

Prof. Kitapçı, Millî ve Milletlerarası birçok kongrelere katılmış, ilmî tebliğler sunmuştur. ***İngilizce*** ve ***Arapçayı*** çok iyi bilen **Prof. Kitapçı**'nın bu dillerde yayınlanmış kitap ve araştırmaları vardır. Ayrıca. ***Farsça*** ve ***Urduca***'yı da bilmektedir. Prof. Kitapçı 2004 yılında emekli olmuştur. İlmi araştırma ve çalışmalarına bütün gücüyle devam etmektedir. Kitapçının şimdiye kadar yazmış olduğu bütün kitaplar **"YEDİ KUBBE YAYINLARI"** vasıtasıyla basılmış ve Türk okuyucusuna sunulmuştur. Bu eserler kendi kültür tarihimizin yapı taşlarını oluşturmaktadır:

YEDİ KUBBE YAYINLARI

ÖNSÖZ

Türkistan'ın Araplar Tarafından Fethi; sâdece Türk târihi ve İslâm tarihinin değil, netice itibarı ile belki, bütün İslâm milletleri hatta, insanlık tarihinin en büyük olaylarından biridir. Zira bu fetihlerle; TÜRKLER, İslâm dininin hizmetine girmiş, İslâm dini ve insanlık tarihinin mercâsı değişmiş, Orta Doğu ve bütün eski dünya kıtalarında yeni bir devir başlamıştır.

Engin denizlerin, derinliklerinden kaynayıp gelen büyük dalgalar gibi, ***Arabistan*** adı verilen bu eski çöl denizinin ortasından bir fırtına gibi kopup gelen ***Müslüman Araplar;*** bu ilk hamlelerinde karşılarına çıkan bütün engelleri aşmışlar ve ***Ceyhun Nehri***'ne ulaşmışlardır. Bu onların ***Dicle*** ve ***Fırat*** nehirlerini geçtikten sonra, doğu istikâmetinde gördükleri ikinci ve çok muhteşem büyük bir nehir idi. Yine bu nehir onların; bir kısım hadislerde de belirtildiği gibi, kökü cennetten geldiğine inandıkları nehirlerden biri idi.

Diğer taraftan ***Hindukuş*** dağlarının yeşil eteklerinden çıkan Türkistan ve Orta Asya'nın güneyini dağ taş demeden bir boydan öbür boya, âdeta bir kılınç gibi yarıp geçen ve ***Aral Gölü***'ne ulaşan ***Ceyhun Nehri;*** bütün Eski ve Orta çağlar boyunca ***Arilerle Tûranîler*** arasında ve siyasî mânada tabiî ve geleneksel bir sınır olmuştu. Oysa şimdi, ***Sâmi*** ırkının bu yeni temsilcileri olan ***Müslüman Araplar,*** eski Türk akıncı göçlerini andıran bir dinamizmle buralara ulaşmış ve yalın kılınç, kişneyip duran atlarını bu nehirden sulamaya başlamışlardı. Onların kılınçlarının gölgesi artık Türk yurtlarına düşer olmuştu.

Bu nehrin gerisi yeni bir ülke; ***Turan Ülkesi*** ve buralarda onların karşılarında bekleyip duran millet ise; Turan yurdunun kıyâmete kadar bekçileri olan ***Türk Milleti*** idi. Şimdi asırlık Âri, ***Sâsani devletini,*** bir kaç kılınç darbesi ile yerlere sermiş olan bu ***İslâm'ın*** zinde güçleri, parlak kılınçlarını yeni bir millete göstermeye, onlarla boy ölçmeye hazırlanıyorlardı. Sâsâni ***Kısraları*** **Kırsa b. Hürmüz** ve **Yezdücerd'ler,** Ari kahramanları ***Rüstem-i İranîler,*** çoktan tarih sahnesinden çekilmişlerdi. Şimdi onlar; eski Turan kahramanlarının yeni temsilcilerine, er meydanlarında parlak kılınçlarını göstermeye hazırlanıyorlardı.

Oysa bu ilâhi bir senaryo idi. Asıl bundan sonradırki; her iki millet, aslı ***"Levh-i Mahfuz"*** da saklı ve bir kader kalemi ile yazılmış o ***"İlâhi Senaryo"*** da ve insanlık tarihi denilen ve yüzbinlerce seyircisi bulunan o ***"Büyük tiyatro"*** ve ***"Tarih Sahnesi"***nde, yine her biri, kendisine bir yüce Mevlâ tarafından verilmiş olan ***"Baş Rolü"***nü oynayacak, hayır! kendi nasibini alacak ve ilahî kısmeti verilecekti. Bu ilâhi senaryoda müslüman Araplara pek fazla ve devamlı bir rol verilmemişti. Onlar sâdece Türk yurtlarını fethedecekler ve ***İslâm dinini*** oralarda bıraktıktan sonra geri çekilip gideceklerdi. Türklere gelince; ***bu bir manada, Mülüman Türklerin; Orta doğu hakimiyeti, İslâm dünyası liderliği ve İslâm dininin Avrupaya üstünlüğüne giden yolun açılması demekti. Asıl bundan sonradır ki İslâmiyet; gücünün sınırı olmıyan bir din ve o nisbette de muhteşem, ilâhî bir medeniyet hâline gelecekti.***

Evet ***Müslüman Araplar;*** Emeviler devrinde yeniden başlayan ve eski dünya kıtalarını kucaklayan ikinci fetih dalgası ile Türk yurtlarına yönelmişler ve Ceyhun'un gerisi,

yani ***Türkistan***'a hayır! ***"Çin Seddi"***ne kadar uzanan geniş Asya bozkırlarına bakmışlardır. Bu ilerilere doğdu, Çin Seddine kadar yayılan geniş Asya bozkırlarına bakanların başında ise; Emevîlerin Irak valisi ve zulmü dünyaları dolduran **Haccâc b. Yusuf** ve değerli Arap komutanı **Kuteybe b. Müslim** geliyordu. İyi bir asker, iyi bir diplomat, iyi bir devlet adamı, üstelik şövenizme varan bir Emevi, Arap ırkçısı, olan **Kuteybe** ve onun bir kan ve ateş kasırgası hâlinde devam eden fetih hareketleri sâyesinde ***Müslüman Araplar,*** Kaşgar önlerine kadar yayılan bütün Türk yurtlarına hâkim olmuşlardır.

Müslüman Araplar; ***Türkistan***'a her ne kadar bir fatihler ordusu hâlinde gelmişlerse de, beraberlerinde çok yüce bir din olan başta ***Kuteybe b. Müslim*** olmak üzere, ***"İslâmiyeti"*** de getirmişlerdi. Bu diğer taraftan Türk milletine; ilâhî kaderin, altın tepsiler içinde sunduğu yine ilâhî bir lutuf idi. Zîra siyâsî Arap hâkimiyetinin bu ilk hamlede yerleştiği ***Baykent, Buhara*** ve ***Semerkant*** gibi Türk şehirlerine, yine bu fâtihlerin üstün gayretleri ile ***İslâm dini*** girecek ve buralar kısa bir zaman sonra İslâm'ın öz yurdu, İslâm kültür ve medeniyetinin kutsal bir ocağı haline gelecekti.

Daha sonra Arapların; meşhur ***"Doğu Halk Ayaklanması"*** neticesinde siyâsî fonksiyonlarını kaybetmeleri, hatta buraları terkedip gitmelerinden sonra da İslâm hidâyet kıvılcımları Türklerin gönlünü aydınlatmaya devam etmiş ve Türkler nerede ise yüzde yüzlere varan bir çoğunlukla müslüman olmuşlardır. Dünyada müslüman Araplarda dahil, böyle yüzde yüzlere varan bir çoğunlukla müslüman olmuş Türk milletinin dışında hiç bir millet yoktur.

Bu ise; *Medine* de, O ***yeşil kubbenin*** altında kendi kabrinin o huzur dolu sâkin köşesinde, bizleri kucaklamak için kolları havada bekleyip duran ***"Hz. Peygamber"*** ve ***"Muhammed Ümmeti"***nin, kıyâmete kadar yüzünü güldürecek yeni, muhteşem ilâhi bir olaydı. Böylece, **Hz. Hüseyn**'in Kerbelâ da şehâdetinden sonra, kabrinde muzdarip bir şekilde bekleyip duran **Hz. Peygamber**'in belki de ilk defa mânevi yüzü gülmüş oluyordu. Çünkü asıl bundan sonradır ki; ***Orta Asya'nın dünyaya meydan okuyan step fâtihleri ve Türk Sultanları, Hz. Peygamber'in manevi huzurunda diz bükecek ve parlak kılınçlarını Ona, Onun dininin aziz olmasına adayacak ve Onun büyük emânetini bu Müslüman Arap kardeşlerinden almış olacaklardı. Asıl bundan sonradır ki; dünya siyâsi, dini ve ekonomik dizginleri müslüman Türklerin eline geçecek ve eski dünya kıtalarının siyasî coğrafyası İslâm dininin lehine baş döndürücü bir şekilde değişecektir.***

Türkistan'ın Araplar tarafından fethinin önemine şu tarihi gerçeği de ilâve etmemiz gerekmektedir. Eğer ***Müslüman Araplar,*** büyük bir azim ve kararlılık içinde Türkistan'ı fethe kalkışmamış olsalardı, geniş Asya bozkırlarında İslâmiyetin yayılması ve Türklerin hem de yüzde yüzlere varan bir çoğunlukla müslüman olmaları tam bir hayal olurdu. Bu takdirde ***İslâmiyet*** Türkistan'a, eski ***Ârî*** ve ***Sâmi*** dinlerinde olduğu gibi, tarihi ticâret yolları, müslüman tâcirler veya bu işe gönül vermiş kimselerin gayretleri ile girecekti. Fakat bu durumda onun âkıbeti de diğer ***Hıristiyanlık, Budizm*** ve ***Zerdüştlük*** gibi, eski dinlerden hiçte farklı olmıyacak ve Türkler arasında bir azınlık dini olmaktan öte gidemeyecekti.

Diğer taraftan militan ruhlu azgın ***"İran Şiiliği"*** ve ***"Arya milliyetçiliği"***, İslâm adı ile Türk yurtlarına girecek ve Türkler bu ağır İran kültürü altında eriyerek milli varlıklarını kaybedecek ve ***"Türk Dili"***de, ***Farsça*** içinde boğulup gitmiş olacaktı. Artık bugün Buhara ve Semerkant gibi Türk şehirleri bu Ârî nüfusu ile dolacak ve buralardaki Türk varlığı asimile olduğu gibi, Türk milleti de yavaş yavaş İç-Asya'ya doğru çekilecek ve onun durumu bu günkü "***Moğolistan***"dan farklı olmayacaktı. Bu bakımdan; ***Türkistan'ın,*** *Müslüman Araplar tarafından bir kan ve ateş kasırgası halinde fethi, her türlü üstünde fevkalade önemli bir olaydır.*

Mâmâfih madalyon'un bir de öbür yönü vardır. O da konunun; bugün Orta-Asya bozkırlarında ayağa kalkmış ***Azerbeycan, Özbekistan, Türkmenistan Kırgızistan ve Kazakistan,*** hatta bir dereceye kadar ***Tacikistan*** ve ***Afganistan***'la ilgili yönüdür. ***Türkistanın*** Müslüman Araplar tarafından fethi ve İslâm dininin bu topraklarda yayılması sebebiyledir ki, başta bugünkü Türk cumhuriyetleri olmak üzere daha bir çok Türk boyları bir manada milli varlıklarını korumuşlardır. Daha açık bir ifade ile ***İslâm dini*** onların, bu günlere kadar gelmelerini sağlamıştır. Daha açık bir ifâde ile bu fetihler, bölgenin İranlılar tarafından istilâ edilmesini önlediği gibi, bundan asırlarca sonrada Türk dünyası için bir başka belâ olan ***Çarlık Rusya*** asimilasyonu ve komünizmin yıkıcı tahribatından da korumuştur.

Bu bakımdan Türkistan'ın Müslüman Araplar tarafından fethi, sâdece ***Anadolu Türklüğü*** için değil, bugün Orta Asya'da yeni yeni ayağa kalkmış olan ***Türk Cumhuriyetlerinin*** geçmişi ve onların tarihlerinin de çok önemli bir meselesi aynı zamanda ve müşterek tarihimizin yine ortak bir zemi-

nini oluşturmaktadır. Bu bir manada, bizleri birbirimize bağlıyan büyük tarih zinciri ve müşterek tarih mirasımızın esâsını, mayasını oluşturmaktadır.

Ne yazık ki; Türk dünyası, İslâm âlemi ve insanlık için böylesine önemli olan Türkistan'ın ***Müslüman Araplar*** tarafından fethi konusunda, şimdiye kadar bir iki makale dışında kendi tarihçilerimiz tarafından hiç bir ciddi çalışma yapılmadığı gibi, iki kapak arasında müstakil, hiç bir kitap yayınlanmamıştır. Bize göre bu büyük bir vebâldir. Neylersiniz ki Türk tarihcileri şimdiye kadar bu ağır vebâl ve tarihi sorumluluktan kendilerini kurtarmak için en ufak ilmi bir teşebbüste dahi bulunmamışlardır.

Türk tarihçileri, bundan daha acısı her nedense bu önemli konuya kendilerini ehil görmemişler ve bu önemli konuyu çoğu kere Türk ve İslâm düşmanı olan Batılı yazarların insafına bırakmışlardır. O kadar ki, Turan Yurdunda, yeni, yeni Türk Cumhuriyetlerinin ayağa kalktığı ve milletler câmiasında boy gösterdiği ve Orta Asya Türklüğünün tarihi şahsiyetinin yavaş, yavaş tanınmaya başladığı bu yeni dönemde bile, aynı vahim durumun devam etmektedir bu bize göre, izahı zor bir keyfiyettir.

Mâmâfih durum Batılı ve daha bir çok yabancı tarihçiler için hiçte böyle değildir. İlim âleminde seslerini duyurmaya muvaffak olmuş bir çok yabancı tarihçiler Orta Asya Arap fetihlerini, altını çizerek söylüyoruz; bir ***"Siyâsi tarih konusu"*** olarak ele almışlar ve vardıkları neticeleri kendi siyasi düşünceleri doğrultusunda bütün açıklığı ile ilim âleminin görüşüne sunmuşlardır. Bundan maksadımız, ilmi şahsiyetleri herkes tarafından kabul edilmiş olan İngiliz tarihçisi **H.A.R. Gibb** ve onun meşhur eseri ***"Orta Asya'da Arap Fütûhatı"*** ayrıca değerli Rus tarihçisi **W. Barthold** ve onun; ***"Moğol İstilasına Kadar Türkistan*** kitabı ile yine, Alman tarihçisi **J. Wellhausen** ve onun ***"Arap Devleti*** ve ***Sukutu"*** adındaki meşhur eseridir. Bu eserlerin hepsi, bir kısım eksiklikleri ile beraber büyük bir şans eseri Türkçeye çevrilmiş ve Türk tarihçilerinin istifadesine de sunulmuş bulunmaktadır.

Ne var ki aradan bunca seneler geçmiş olmasına rağmen bu kitaplar şimdiye kadar Türk tarihçileri tarafından ne tenkid edilmiş ve nede onların çok ciddi bir değerlendirilmesi yapılmıştır. Bundan daha da acısı; Türk tarihçileri buna, kendilerini ehil olarak görmemişlerdir. Oysa onların söz konusu eserleri; Türk milletinin tarihi şahsiyeti ve onun İslâmiyet namına ifâ ettiği yüce misyonu hakkında bir çok ***"zırva"*** diyebileceğimiz saçma-sapan görüşlerle doludur. Neylersiniz ki Türk tarihçilerinin bir çoğu - daha bir çok ciddi meselelerde olduğu gibi bu konularda da; ***"Söz gümüş ise sükût altındır!"*** prensibine uymuşlar ve onların asılsız iddialarını, sözde ilmi objektiflik kisvesi altında kabul etmişlerdir.

Ne yazık ki bugün bile üniversitelerimizi dolduran Türk tarihçilerinin **W. Barthold** ve **J. Wellhausen** gibi söz konusu yabancı yazarlar ve hele hele **H.A.R. Gibb** gibi, Orta Asya Arap fetihlerini sadece siyâsi bir tarih konusu olarak ele alan; Orta Asya ve tarihi Türk realitesini elinden geldiği kadar dejenere etmeye kalkışan bir kimseyi hiç bir şekilde tenkit etmemeleri, şaşılacak bir keyfiyettir. Ne ilginçtir ki; **W. Barthold**'un adı geçen eserini, aradan seneler geçtikten sonra, hem de 1981 yılında, ***Türkçe*** olarak yayınlayan büyük tarihçi(!) **H.D. Yıldız** bile müellifin bu eseri ve muhtevası

hakkında iki satırlıkta olsa, hiç bir değerlendirme ve tenkit yapmamış "Hayır!" yapamamış ve olduğu yayınlamıştır(*

Nitekim Türk tarihçilerinin sergilediği bu ümitsiz durumdan merhum **F. Sümer** hocamızda acı, acı yakınmakta ve ürkek kalemiyle bu kapıları yavaş, yavaş çalmaya başlayan müellife serzenişlerde bulunarak şöyle sitem etmektedir;

"Burada ehemmiyetle kaydetmemiz gereken bir husus daha vardırki; o da Z. Kitapçı'nın bilhassa Barthold ve Gibb gibi müelliflerin çalışmaları hakkında hiç bir mütaleada bulunmamış olmasıdır. Bu bizce mazur görülmiyecek bir husustur"(**).

Hemen şunu itiraf edelim ki; ***Türk milleti*** ve onun uzun asırları kapsayan, Orta-Asya, Eski Hilâfet ülkeleri ve Orta Avrupa'yı kapsayan büyük tarihi ve ***"İslâmi misyonu"***na Batılı yazarların nasıl baktıkları herkesçe bilinen bir gerçektir. Bu yazarların çoğu; olayları saptırmak ve Türklerle ilgili bir çok gerçekleri tamamen ters yüz etmek ve şahsi saplantıları uğruna ak saçlı tarih babayı bir yalancı şahid durumuna sokmak için âdetâ bir yarış hâlinde olmuşlardır. Türklerle ilgili meselelere çoğu kere bir ***"at gözlüğü"*** ile bakmak ve bunu ilmi objektiflik görüntüsü içinde mâhirane bir şekilde sunmak ve insanları ilmi olarak yanıltmak bu kabil yazarların hiçbir zaman şifa bulmadıkları müzmin hastalıklarıdır.

(*) Sn. ***H.D. Yıldız'ın; W. Barthold'un, Moğol İstilasına Kadar Türkistan" adındaki bu meşhur eserini, daha önce Türk Tarih Kurumu tarafından yaptırılmış olan tercümesini ele geçirerek yayınladığı hala tartışılmaktadır*** (Tarih ve Toplum; no: 104, s. 117-121) Z.K.

(**) Merhum ve muhterem hocamız **F. Sümer** bu çok değerli görüşlerini **"Doçentlik Tezimiz"** için yazdıkları kıymetli raporlarında beyân etmişlerdir (1977) Z.K.

İşte yukarda adı geçen müelliflerde Türklerle ilgili meselelerde gözünden ***"at gözlüğünü"*** düşürmeyen ve ***Müslüman Türk***'ün milletler câmiasındaki tarihi varlığı ve onun insanlığın hayrına olan yüce misyonu ve tarihi şahsiyetinden sıkıntı duyan müelliflerdir. Bunların en etkililerinden birisi de ne yazık ki **H.A.R. Gibb** ve onun ***"Orta Asyada Arap Fetihleri"*** hakkındaki meşhur eseridir. Gibb bu eserinde Arap İslâm fetihlerinin cereyan ettiği ve bizim daha ziyâde ***Aşağı Türkistan*** **olarak** ***(Mâverâü'n-Nehr*** değil) tabir ettiğimiz bu bölgelerdeki Türk varlığını, hem de hiç bir delil göstermeksizin pervâsızca inkâr etmekte, başta ***et-Taberi*** olmak üzere temel kaynakların bu devirlerle ilgili ve Türkler hakkındaki sağlam inci dânelerini andıran rivâyetlerini bir türlü kabul etmemektedir.

Hatta bu hususta çok daha ileri gitmekte ve temel kaynakların tarihî olaylar ve Türklerle ilgili gelişmeleri açıklarken bir zarûret icabı kullandıkları ***"et-Türk"*** veya çoğul olarak ***"el-Etrâk" (Türk ve Türkler)*** kelimelerini maksadının dışında kullanılmış kelimeler olarak görmektedir. Ona göre; temel kaynaklarda sık sık kullanılan ***"Türk"*** kelimesi, bu isimle anılan bir milleti ifâde eden ***"etnik, ırkı"*** bir tabir olmaktan ziyade ***"el-Acem-yabancı kimseler"*** anlamında, cinsiyeti meçhul kavimler için kullanılmış yaygın bir kelimedir. Bir ilim adamının böyle pervasız bir iddiada bulunabilmesi için aklî sıkıntılarının olması gerekmektedir.

Ne yazık ki **Gibb**; bu deli saçmasını andıran aşırı iddialarında çok daha ileri gitmekte ve Orta Asya Türk varlığını bir kalemde silip atmaktadır. Ona göre ***Türkeşlerin*** tarih sahnesine çıkmalarından önce; Orta Asya ve Arapların karşısında bir Türk varlığından söz etmemiz kesinlikle müm-

kün değildir. Araplar ***Türkistan*** hâkimiyetinde asıl mücâdeleyi Türklerde değil asıl ***"İranlı unsurlarla"*** yapmışlardır. **Gibb**'in bu talihsiz eserini okuyanlar, buralardaki yoğun Türk varlığını kabul etmek bir tarafa, Orta Asya'nın bir Türk vatanı olduğunda, inkâra varan bir şüphe içine düşeceklerdir. Gibb'in cedleri ve Avrupalı Haçlılar; her ne kadar Türkleri, Avrupadan sürüp çıkaramamışlarsa da **H.A.R. Gibb**, Orta Asyadan Türkleri sürüp çıkarmıştır.

Mâmâfih **Gibb**'in; İslâm tarihçilerinin bir renk cümbüşünü andıran ve olaylara ayrı bir zenginlik kazandıran ve bir konu hakkındaki birbirinden farklı rivâyetlerini, kendi fikri saplantı ve Türkler hakkındaki olumsuz görüşlerine âlet etmek için nasıl bir kalem ustalığı gösterdiğini, onun bu eserini okuyanlar, çok geçmeden farkına varacaklardır. Bilindiği gibi İslâm tarihçileri, bir olay hakkında olumlu ve olumsuz bütün rivâyetleri nakletmişler doğruyu bulup çıkarmayı, tarihçinin yüksek anlayışına bırakmışlardır. **Gibb**, bu rivâyet farklılıklarını çoğu kere bir gerçeğin başka başka yüzünü keşfetmek için kullanacağı yerde birbirini nakzetmek, çelişkilere düşürmek, hatta yıkmak için kullanmıştır. Dolaysıyle okuyucu onun bu çelişkilerle dolu bilgileri neticesinde farkına varmadan kendisinin, bir kaosa sürüklediğini görecektir.

Mâmâfih bu vesile ile bizim üzerinde durmak istediğimiz çok önemli bir husus daha vardır. O da ***"siyâsî tarih olayları"*** ile ***"İslâm tarihi olayları"*** arasındaki ayrıcalıklar ve genel tarih otoritelerinin bu ayırımı gözetmede inanılmaz derecedeki ihmâl, hatta bir dereceye kadar varan hatalarıdır.

Siyâsî tarihçiler olayların haklı olarak siyâsî yönü ile ilgilenmişlerdir. İslam tarihi ise olayların dini yönü üzerinde durmuştur. Ve **"din fenomeni"** olayların gelişmesinde her

zaman önemli bir faktör olmuştur. Bu bakımdan İslâm tarihinin olaylarını açıklamaya kalkanların çok iyi bir İslâm İlâhiyat ve İslâm tarihi eğitimi almış olmaları gerekmektedir. Daha açık bir ifâde ile bu bir ehliyet meselesidir. Aksi taktirde bu eğitim ve kültürden yoksun olanların, çoğu hallerde, çok basit gibi görünen konularda bile büyük hatalara düştükleri görülmektedir. Gibbte; ***Orta Asya Arap Fetihleri*** kitabında aynı hatalara düşmüştür. Çünkü O, İslâm dinine **"Mohamadanism"** gözü ile bakacak kadar konunun dini espirisinden uzak Batılı bir tarihçidir.

Diğer taraftan madalyonun bir de öbür yönü bulunmaktadır. O da; Batılı yazarların en objektif görünenlerinin bile **"Türk varlığı"** ve onun **"tarihi şahsiyeti"** ve hele, hele onun bu muazzam şahsiyetinin gölgesinin düştüğü geniş Orta Asya bozkırları ve bu bozkırların tarihi geçmişine hâlâ bir **"at gözlüğü"** ile bakmış olmalarıdır. Orta Asya Arap fetihlerini inceleyen yabancı yazarlar, müslüman Arapların fethettikleri bu topraklarda, her nedense, Türklerin tarihi hükümranlık haklarını, hiç bir zaman nazar-ı itibara almadıkları gibi, buraların tarihi realitesi ve Türklük dokusunu da hiçbir zaman göz önüne almamışlardır.

Netice itibarı ile; bütün eski ve Orta-Çağlar boyunca, Türklüğün hâkim karakterini taşıyan bu bölgeler; söz konusu yazarlar tarafından Türk coğrafyasından koparıldığı gibi, bu toprakların Türklük dokusu da inkâr edilmiş ve buralarda yaşayan insanlara kâh ***"acem"*** veya kâh, ***"İranlı"*** denilerek Türklük camiasının dışına itilmiştir. Böylece bu topraklarda dal budak salan büyük İslâm kültür ve medeniyet mirasından Türk milletinin bir hak iddia etmesi nerede ise gayr-i mümkün bir hâl almıştır. Bu ise; Türk milleti ve onun bu

bereketli topraklarda İslâm kültür ve medeniyetinin gelişmesi yolunda yaptığı büyük hizmetlere karşı maşeri vicdanı sızlatacak derecede vahim bir haksızlıktır.

Evet, uzun yıllar, yine çok uzun ve yorucu bir araştırmadan sonra ***"Türk İslâm Tarihi Külliyatı"***nın üçüncü kitabı olarak Türk okuyucularının takdirine sunduğumuz bu çalışmamızın kendine has bazı özellikleri vardır. Bunların en önemlileri:

I. Türkistan'ın ***Müslüman Araplar*** tarafından fethi konusu, milli tarih doğrultusunda ve ilk defa bir Türk İslâm tarihcisi tarafından kaleme alınmıştır. Eserde Orta Asya Arap fetihleri, bir kısım yabancı tarihciler, ***Arap*** ve ***İranlı*** yazarların aksine, milli tarih bütünlüğü ve Türk tarihinin genel akışı içinde ele alınmış ve olaylar buna göre değerlendirilmiştir.

Olayların ana ekseni olarak ***"Orta Asya Türk Varlığı"*** esas alınmış ve bu Türk varlığı açısından izah edilmiştir. Zira olayların cereyan ettiği topraklar bize göre; asırlardır bir kumaş gibi, Türklük dokusuyla dokumuş ve büyük şehir ve kasabanın çoğu bu Türkler tarafından kurulmuştur. Kitapta, yabancı yazarların her nedense görmemezlikten geldikleri bu Türklük dokusu, mümkün olduğu kadar ve bütün ayrıntıları ile verilmiş ve **"muharip Türk"** unsuru bütün dinamizmi ile gözler önüne serilmiştir.

II. Kitapta olayların cereyân ettiği bölgelere tamamen bir Türk coğrafyası ve bir Türk vatanı gözü ile bakılmıştır. Bu bakımdan, bizim bu kitabımızda batılı, hatta Arap-İranlı yazarların aksine ***"Mâverâü'n-Nehr"*** tabiri kesinlikle kullanılmamış ve onun yerine ilk defa **"Aşağı Türkistan"** deyimi kullanılmıştır. Bu bakımdan Orta Asya Arap fetihleri,

H.A.R. Gibb'in aksine; ilk efa bölgenin Türklük dokusu ve Türk coğrafyasının özelliklerine göre ele alınmış ve yeni bir senteze doğru gidilmiş ve başarılı sonuçlar elde edilmiştir. Diğer taraftan ***Arap, İran*** milli şuuru karşısına ***Türk*** milli şuuru ile çıkılmış ve olaylar bu milli şuur doğrultusunda ve milli tarih akışı içinde değerlendirilmiştir.

III- Bizim bu çalışmamızda; Türkistan'ın Araplar tarafından fethi, ***"siyâsî tarihin"*** bir konusu olarak değil, başlı başına İslâm tarihinin bir konusu olarak ele alınmıştır. Esâsen konun İslâm tarihi çerçevesinde ele alınması bu işin özünden dğan bir keyfiyet, bundan da öte bir zarûrettir. Bu bakımdan kitapta diğer müelliflerin eksik ve hatalı yönleri göz önüne alınmış ve bütünüyle onlara bir cevap olarak yazılmıştır.

Bununla beraber; Orta Asya Arap fetihlerinin, müslüman Arap fâtihleri açısındanda çok önemli bir yönü daha vardır. Oda bir kan ve ateş kasırgası hâlinde ve nerede ise yarım asır devâm eden bu mücâdele ve harblerde, müslüman Arap fâtihlerinin, Türklere karşı takındıkları inadına sert ve çoğu kere zulme varan insafsız davranışlarıdır.

Müslüman fâtihler, büyük mücâdeleler sonucu ele geçirdikleri büyük şehir ve kasabaların sâdece zenginliklerine göz dikmek ve halkın elinde ve avucunda ne varsa toplamakla kalmamışlardır. Onlar bu fetihler sırasında karşılarına çıkan muharip Türk unsurunun kökünü kazımak için ellerinden gelen her şeyi yapmışlardır. Müslüman Araplar hiç bir zaman kılınçlarını bu Türklerin ensesinden kaldırmamışlar ve yüz binlerce Türkü, çoğu kere masum olan bu insanları, orta yerde hiç bir ciddi gerekçe olmadan kılınçtan geçirmişler bir o kadarını da esir almışlardır.

Daha ziyade **Kuteybe b. Müslim**'le başlayan bu Türkleri kılınçtan geçirme ameliyesi, çeşitli aralıklarla tam kırk sene devâm etmiştir. Bu, Orta Asya Türk varlığı için dahi, kendi tarihinde hiç bir zaman eşi ve benzeri görülmemiş bir fâcia idi. Kitapta buna esas olan olaylar, belirli ölçüde ve bütün canlılığı ile dile getirilmiş ve gözler önüne serilmiştir.

Bu arada hemen şunu ifade edelim ki, bundan maksadımız konuyu bir kan davası haline getirmek olmadığı gibi, lüzumsuz yere bir Arap düşmanlığı yapmak ve bunun ateşini fitillemekte değildir. Zira, ***Orta-Asya*** bunun intikamını ***Moğollar*** vasıtasıyla, Müslüman Araplardan çok acı bir şekilde intikamını almış ve hem ***Bağdat*** ve hem de ***İslâm hilâfetinin*** sonu olmuştur. Bu bakımdan bizlere düşen asıl mesele, olayları kendi şartları içinde değerlendirmek ve yarınlara giden yolda, bundan ders almak ve güzel neticeler çıkarmaktadır. Bu; hem Müslüman Araplar hem de Müslüman Türkler için çok daha gereklidir.

Türkistan'ın Araplar tarafından fethi, yukarda da ifâde edildiği gibi, insanlık tarihinin en büyük olaylarından biridir. Bu büyük olay; uzun ve yorucu bir çalışmadan sonra belki de ilk defa ve bütün yönleri ile, bir Türk tarihcisi tarafından okuyucuların dikkatine sunulmuştur. Bununla beraber bunun, tam ve mükemmel bir eser olduğunu iddia etmemiz de mümkün değildir. Ancak bu naciz eserimizle iyiye ve güzele giden yolda doğru bir adım atılmış ve Türk tarihinin bir temel taşı daha, yerli yerine oturtulmak istenilmiştir. Bundan sonra takdir okuyucuya kalmıştır.

Her türlü başarı ve hidâyet Allah'tandır.

Haziran; 2005 **Prof. Dr. Zekeriya KİTAPÇI**

KONYA **www.zekeriyakitapci.com**

TÜRKİSTAN'IN ARAPLAR TARAFINDAN FETHİ ve Temel Kaynakların Genel Bir Değerlendirilmesi

İslâm Tarihi; diğer ilimlere göre kaynak bakımından en zengin ilim kollarından biridir. İlk devirler, özellikle Abbâsilerin kuruluş devrinden başlayarak zamanımıza kadar, başta ***Hz. Peygamber***'in yüce hayatı, ***Siyer*** ve ***Megâzi*** olmak üzere, İslâm tarihinin çeşitli konuları hakkında pek çok eserler yazılmıştır. Bu bakımdan İslâm Tarihinin siyâsi konuları, büyük fetih hareketleri ve bu olaylara yön veren askeri ve siyâsi kişiler hakkında araştırma yapmak isteyenler çok şanslı kimselerdir. Zira onlar incelemek istedikleri devirler ve meseleler hakkında kaynak, bilgi ve belge bulma yönünden fazla bir zorlukla karşılaşmayacaklardır.

Bununla beraber klasik İslâm Tarihi kronolojileri, ***Eski*** ve ***Orta Çağ Türk Tarihinin*** en zengin hazinelerini oluşturmaktadır. Bu temel kaynaklar da; ***değil Türk Tarihinin umumi olayları ve bu olaylara yön veren Türk Hükümdar ve Hakanları, eski Türklerin öf, âdet, anane, gelenek ve görenekleri, hülâsa büyük Türk Kültürü ve medeniyeti hakkında çok geniş bilgiler vermiştir. Bütün bunlardan çok daha önemlisi, temel İslâmi kaynaklarda, büyük tarihi, sosyal ve dinî olaylara yön veren Türk Kahramanları, Türk hükümdar ve Hakanları, yüksek komutanları, askeri ve idari işler, Türk asıllı devlet adamları, edip ve alimler, çoğu kere kendi özel, Türk ismi veya Devlet ünvanı hatta*** "et-Türki" ***nisbeti ile zikredilmiştir ki bunlar bizim için fevkalâde önemli ve sevindirici şeylerdir. Ayrıca Türk kültürü ve medeniyeti için çok büyük bir önem taşımaktadır. Zira bugün çoğu kaybo-***

lup gitmiş; eski aristokrat Türk isimleri ve devlet ünvanlarını işte onların bu kıymetli rivayetleri sâyesinde tanımamız mümkün olmaktadır.

Ne var ki konunun bu sevindirici yönlerine rağmen temel İslâmi kaynakların eski Türkler, onların örf ve âdetleri hakkında verdikleri bu geniş bilgiler, gerçek manada ve kelimenin tam anlamı ile hâlâ bir *"ham bir malzeme yığını"* hâlindedir. Bu rivâyetlerin derlenmesi, toplanması ve kendi şartları içinde değerlendirilmesi ve daha açık bir ifâde ile Türk tarih ve kültürüne kazandırılması, yolunda, bazı ferdi çalışmalar dışında, kayda değer hiç bir gayret görülmemektedir. Bu konular da hâlâ resmi bir kültür politikasının bile oluşmamış olması, konunun bir başka vahim yönünü ortaya koymaktadır. O kadar ki, bu temel kaynakların bir ikisi müstesnâ hiçbiri henüz Türkçe'ye bile çevrilmemiştir.

Bu bakımdan eski ve hele hele Orta Çağ Türk Tarihçileri, çoğu halde varlık içinde yokluk, zenginlik içinde fakirlik, bolluk içinde kıtlıkla boğuşmakta ve onun ızdırabını duymaktadır. Çoğu kere onlar kendi tarihlerini yabancı meselâ bir "**İngiliz**" veya bir "**Fransız**", ilim adamlarının verdikleri yarım yamalak son derece kasıtlı bilgilerden öğrenmek durumunda kalmaktadırlar. Bu ise; Türk Tarihçiliği için müdafaası zor ve fevkalade acı bir keyfiyettir. Bu temel kaynakların, hiç olmazsa en önemlilerinin Türkçeye çevrilmeden ve onlar genç araştırmacıların istifâdelerine sunulmadan, Orta Çağ Türk tarihinin nefes alması mümkün değildir. Onlar Türk tarihinin nefes borusu ve atar damarları hükmünde çok önemli eserlerdir.

Mâmâfih, temel islâmi kaynaklar hakkında yaptığımız bu küçük açıklamalardan sonra, İslâm Tarihi ve bir bakıma

Orta-Çağ Türk tarihi araştırmalarına kaynak olacak bazı eserlerin, hemde bir örnek olmak üzere Türk tarihi ve kültürü açısından genel bir değerlendirilmesinin yapılması herhalde yararlı olacaktır.

1. Ahmed b. Yahya b. Câbir b. Dâvud el-Belazurî:
Kitab-ü Fûtuhu'l-Bûldan;

el-Belâzurî, ilk devirlerde yetişmiş büyük fütühat alimlerimizden birisidir. İranlı bir aileye mensuptur. İyi bir tahsil ve eğitim gördükten sonra, o devirlerde yetişmiş emsâli bir çok ilim adamı gibi Bağdad'a gelmiş ve halife **el-Memundan** itibâren hilâfet saraylarında görülmeye başlamıştır. **el-Mütevekkil** devrinde ise (847-861) bu câmianın en itibarlı kişilerinden biri olmuştur. O, meşhur eseri "Fütuhu'l-Büldan"nını da işte bu devirde yazmıştır. Kitabını; değerli Türk alimi devrin; "**Divânû'l-Kâtib**" *Resmî Yazışmalar* Bakanı, **İbrahim b. Abbas es-Sûli**'nin[1] aynı konuda yazdığı bir kitabı kıskanarak yazdığını itiraf etmektedir[2]. **el-Mütevekkil**'in vefatından sonra saray ve yakın çevrelerindeki itibarını her nedense kaybeden el-Belâzurî, hayatının son yıllarında büyük bir mâli sıkıntıya düşmüş ve hicri 279/892 yılında seksen kusûr yaşında vefat etmiştir[3].

el-Belâzuri'nin bizim konumuz açısından en önemli eseri şüphesiz "**Fütûhu'l-Bûldan**"dır. Büyük İslâm Tarihçisi **et-Taberinin** bile büyük önem verdiği bu eser hakkında, bir sonraki neslin en büyük tarihçilerinden biri olan **el-Mesûdi;** (öl. 326/938) "**Ülkelerin fethi konusunda ondan daha güzel**

[1] el-Hamevi, ***Mucemü'l-Üdeba,*** VI, s. 58. Kitapçı, Z., ***et-Türk fi Müellefât el-Câhız,*** Beyrut, 1972, s. 193.
[2] el-Belâzuri, ***Futuhu'l-Büldan,*** Çev. M. Fayda, Ankara, 1987, s. IX.
[3] el-Belazuri, a.g.e. VII-XXIV. Günaltay, M.Ş. a.g.e. s. 33.

bir kitab daha bilmiyoruz" demiş ve bu kitabın üstün değerini takdir etmiştir[4]. Yazarımız, İslâmî fatihler yanısıra yeni kurulan şehirler meselâ **Kûfe, Vasıt, Basra, Bağdad** gibi, arazilerin durumu, Hz. Ömer'in Divân teşkilatı, mühür, paralar, Arap yazısı siyasî ve askerî gelişmelerin dışındaki içtimâî, iktisâdî yapı, hakkında her türlü takdirin üstünde geniş bilgiler vermiştir. O böylece, Arap fütûhatını en iyi bir şekilde ortaya koyduğu gibi, İslâmiyetin yayılışı hakkında da kendi hacmine ve siyâsî olaylara kıyasla gerçektende ilgi çekici rivâyetleri vardır. Hatta **el-Belâzurî**'nin söz konusu rivâyetlere özel bir ihtimam gösterdiği dahi söylenebilir.

Daha sonra gelen klasik kronoloji müellifleri, eğer **el-Belâzurî**'nin bu usulünü benimsemiş olsalardı, şüphesiz bu büyük oluşum hakkında yokluğu hissedilen malzemenin daha kolaylıkla temin edilmesine önemli ölçüde yardım etmiş olurlardı. Bunun yanı sıra ***"Fütûhu'l-Büldân"*** Orta-Çağ Türk tarihi, özellikle Arapların Aşağı Türkistan harekâtı hakkında kendinden hiçbir tarihçinin eskilerin tabiri ile müstağni kalamayacağı bir eserdir[5].

[4] el-Belâzurî, ***Fütûhu'l-Büldan***, Kahire, 1957 (Önsöz) Barthold, W., ***Turkestan Down to Mogol Invision***, London, 1968. s. 5.

[5] Şakir, Mustafa, ***et-Tarih el-Arabi ve'l-Müerrihun***, Beyrut, 1983, I. s. 243-245. ez-Zirikli, I. s. 267. ***el-Belâzurî, Futuhül-Büldân*** Çev. M. Fayda, Ankara, 1987. (önsözde hayatı hakkında çok geniş bilgi verilmiştir). Şeşen, R. ***Müslümanlarda Tarih Coğrafya Yazıcılığı***, İstanbul, 1998, s. 48, Becker, C.H., el_Belazuri, İA. II. s. 467-468, Sezgin, M.F., ***Tarihu't-Turas, el-Arabi***, Mısır, 1971, a.g.e., I. s. 501.

2. Ebî Cafer Muhammed b. Cerir et-Taberi:
Tarihu'l-Umem el-Mülük, veya Tarîhu'r-Rusûl vel-Mülük;

Gelmiş geçmiş en büyük İslâm ve dünya tarihçisi olan **et-Taberi,** hicri 224/838 yılında Taberistanın *Amül* şehrinde dünyaya gelmiştir. İlk tahsil devresini kendi çevresinde tamamlayan **İbni Cerir;** daha sonra Suriye ve Mısır'a gitmiş buralarda ilim, irfan sahibi bir çok hocalardan ders almış, Tefsir, Hadis, Fıkıh Kıraat, Sarf ve Nahıv gibi İslâmî ilimlerde devrin en büyük alimlerinden biri olmuştur[6].

Daha sonra Bağdad'a Müderis, bugünün tabiri ile bir **"Profesör"** olarak gelmiş ve ünü cihan-ı tutmuş Bağdad medreselerinde ders vermeye başlamıştır. Bu sıralarda hilâfet ordusunun dizginleri çoktan Türkler'in eline geçmiş bulunuyordu. Bağdad, o sıralarda yasama ve yürütme gücünü elinde tutmak isteyen, Arap milli şuuru ile Türk askerî erkânı ve Aristokrat Türk aileleri arasında çıkan bitmek tükenmek bilmiyen olaylarla çok sancılı günler yaşıyordu.

İbni Cerir işte böyle müthiş bir dönemde ve bu baş döndürücü olayların içinde yaşamış, örs üstüne inen çekiçler gibi, olaylar onu olgunlaştırmış, olaylara derin bir ibret gözüyle bakmış, ve neticede tarih yazarlığına başlamıştır. Onun hergün kırk varak yazmak üzere, kırk yıl düzenli olarak çalıştığı söylenmektedir[7]. Çok uzun bir ömür süren seksen kûsur yıl, başta Abbasî halifeleri olmak üzere herkesin takdir ve sevgisini kazanan, devrin büyüklerinin her zaman lutuf ve ihsanlarına nail olan, ancak ömrünün her bir vaktini ilme adayan **İbni Cerir** de, her fâni gibi hicrî 310/932 yılında

[6] et-Taberi, I. s. 8.

[7] et-Taberi, I. s. 9.

yine Bağdad'ta vefât etmiştir. Kaynaklar da onun kabri başında, aylarca gece gündüz cenaze namazı kılındığını kaydedilmektedir[8].

İbni Cerir, bir asra varan uzun ve bereketli ömrünü boşa geçirmemiş ve İslâmi ilimlerin çeşitli konularında bir çok eserler yazmıştır. Fakat bizim için en önemli olanı, onun şöhretini kıyamete kadar götürecek olan *"Târîhu'l-Ûmem vel-Mülük-Milletler ve Hükümdarlar Tarihi"* adındaki ölümsüz eseridir, Eseri, teknik bakımdan ele almak, metod ve usul yönünden değerlendirmek bizim konumuzun dışındadır. Bu bakımdan biz, bu büyük irfan hazinesinin bir kaç cümle ile de olsa İslâmî Türk tarihi yönü üzerinde durmak istiyoruz.

Gerçekte İslâm dünyasının **Heredot**'u olarak kabul edilmiş olan[9] et-Taberî'nin bu kıymetli eseri ***Eski*** ve ***Orta Çağ Türk tarihinin*** en büyük kaynaklarından biridir. Orta Asya Arap fetihleri özellikle yerli halk ve mahalli Türk Hanları, Hakanları ve Aristokrat Türk âilelerinin müslüman Araplarla olan amansız mücâdeleleri hakkında çoğu hallerde ayrıntılara varan bilgiler vermesi bizim; sâdece tarihî değil, aynı zamanda kültürel zenginliğimizi de ortaya koymaktadır. Diğer taraftan Türkler'in İslâm Tarihindeki *"aktif devirlerini"* oluşturulan dönemi, yâni hilâfet ülkelerindeki askerî ve siyâsî durumları ile ilgili olarak verdiği bilgiler; bu gün bile başta **H.A.R. Gibb** olmak üzere bir çok Arap tarihçilerini rahatsız etmektedir.

[8] et-Taberi, I. s. 10, Hatib el-Bağdadi, ***Tarih-u Bağdad,*** II. s. 166, el-Hamevı, ***Mucemü'l-Üdeba,*** XVIII, s. 61-65.
[9] Yurtaydın, H.G. a.g.e. s. 3. Halil, İ., ***İslâm Tarihi Bir Yöntem Araştırması,*** çev. U. Dalar, İstanbul, 1985, s. 117.

Mâmâfih, et-Taberî'nin, Müslüman Arap Fatihlerinin, özellikle **Orta Asya** fetihleri sırasında Türkleri bir nevî kılınçtan geçirmeleri ile ilgili haberlerini büyük bir ayrıntı ile vermesi, üzerinde ayrıca durulacak önemli bir konudur. Çoğu halde masum ve zavallı Türkler'in öldürülmesini bir kahramanlık edasıyla zikreden ve fakat hiçbir kıymet-i edebiyesi olmayan bir çok **şiirler,** et-Taberî tarafından hemen her vesile ile zikredilmiştir. Bununla beraber İbni Cerir'in, bu eseri; **Gök-Türkler**'in bir devamı olan **Batı-Türkleri, Tûrgeşler, Aşağı Türkistan, Toharistan** ve **Hazar Türkleri,** özellikle hilâfet camiasındaki Türk askeri varlığı için âdeta bir bilgi hazinesidir[10].

3. Ali b. el-Huseyn b. Ali Ebû'l-Hasen el-Mesûdî:
Murucü'z-Zeheb ve Meadinü'l-Cevher;

Sahabeden büyük dedesi **Abdullah b. Mesud**'a nisbetle **"el-Mesûdî"** lakabıyla anılan bu büyük tarihçi[11], Bağdad'ta dünyaya gelmiştir. Doğum tarihi belli değildir. İlk tahsil hayatını Bağdad'ta tamamladıktan sonra, diğer emsâli bir çok İslâm ulemâsı gibi, büyük ilim merkezlerini dolaşmış bilgi görgü, marifet ve tecrübelerini artırmıştır.

el-Mesûdî, çok üstün bir tarihçi olması yanı sıra karşımıza iyi bir müslüman **"Seyyah"** olarak çıkmaktadır. O, Endûlusde dâhil, Seylan hatta bugünkü *Madagaskar*'a kadar, çok geniş bir sahada seyahat etmiştir. Türk boyları ve kabileleri hakkında verdiği çok ilginç bilgiler göz önüne getirilirse onun *Hazar* yöreleri ve Türk yurtlarında da uzun uzun seyâhatler etmiş olması gerekmektedir. Bu bakımdan O, iyi bir

[10] Sezgin, a.g.e., I. s. 519-521. ez-Zirikli, VI. s. 69. Şeşen, R. a.g.e., s. 55-57, Işıltan, F., ***Taberi,*** İA. XI. s. 594-598. 787. Şakir Mustafa, I. s. 253-264.
[11] es-Mesûdi, ***Mûruc,*** (Önsöz) I. s. 6.

tarihçi olduğu kadar iyi bir *coğrafyacı*, hatta doktorlar arasında da iyi bir *hekimdir*.

el-Mesûdî'nin (öl. 957)[12], kaynaklarda da belirtildiği gibi, çeşitli konularda yazmış olduğu eserlerin sayısı on dokuzu bulmaktadır. Ne yazık ki, bu eserlerin çoğu, şu veya bu sebeple kaybolmuştur. Bize onun büyük çalışmalarından sadece "**Mûrûcû'z-Zeheb**"i ile "**et-Tenbih vel-Eşrâf**" adındaki çok değerli iki kitabı ulaşmıştır ki, işte bundan sonraki sayfalarda bu kitabın tarafımızdan kısa bir değerlendirmesi yapılacaktır.

Gerçekte; el-Mesûdî, Mûrûcû'z- Zeheb adındaki bu eşsiz ve kıymetli eserinde, **Orta Asya Türklüğü, Türk boyları, Oğuz, Barsak, Kimak Karluk, Peçenek, Çebni** gibi, Türk kabileleri, Türklerin örf âdet ananeleri, hatta dinleri Türk yurtları hakkında şaşılacak derecede ilginç bilgiler vermektedir. Özellikle **Türk Hakanı**, onun meziyeti hakkında verdiği bilgiler, bize yeni, yeni ümidler vermektedir[13]. **el-Mesûdî** bunlarla da yetinmemiştir. Türkler'in fiziki yapıları, güçlü kuvvetli kimseler olduklarını, kahramanlıklarını dile getirmekte ve iyi bir harb ehli olduklarını vurgulamaktadır. O, Türklerin; **Hz. Peygamber**'in hadislerinde de beyân edildiği gibi **yuvarlak, enli yüzlü, çekik gözlü ve inadına güçlü kuvvetli kimseler olduğunu beyan etmektedir**[14]. **Bu fiziki manada çok güçlü olmalarını da;** Türklerin yaşadığı bölgeleri yani iklimi, birinci dereceden müessir bir amil olarak göstermekte ve bu konuda **el-Cahızla** aynı görüşleri paylaşmaktadır.

[12] el-Mesudi, a.g.e. I. s. 6,8.
[13] el-Mesudî, I. 132.
[14] el-Mesudî, I. s. 152.

el-Mesûdî, daha da ileri gitmiştir. **Hazar, Bulgar** ve **İli** (İslâmî kaynaklarda Ellan) Türkleri üzerinde durmakta ve onlar hakkında öylesine geniş bilgiler vermektedir ki; aynı asırda yaşamış tarihçilerin **meselâ et-Taberî, İbni Vazıh** v.s. gibi, hiç birinde böylesine güzel ve köklü bilgiler bulmamız mümkün değildir. O, yine **Peçenek, Bulgar Türklerinin** Karadenizin kuzey kesimlerinden sarkarak Tuna boyları, oradan da *Bizans*'a ulaştıklarını, Bizans ülkelerine amansız akınlarda bulunduklarından bahsetmektedir. Ayrıca, yeni Hıristiyanlığı kabul eden Bizans imparatorunun İstanbul (ona göre Kostantınıyye) surları önünde, boz yelerli atlar üstünde boy gösteren bu Türkler'e vergi ödemek mecbûriyetinde kaldığını açıklamaktadır.

Onun, Hazar ve Bulgar Türkleri, onların sosyal ve dinî yaşayışları hakkında verdiği bu kesin bilgiler, eğer o bu geniş bölgeleri bizzat gezip dolaşmamışsa, bize göre, **İbni Fadlan**'ın Türkler hakkında yazdığı meşhur Seyâhatnamesinin[15] ustalıkla yapılmış ve âdeta el-Mesûdî, üslubunda bir özetinden ibârettir. Ama Tarihçimiz bunu itiraf etmemektedir. Türkler hakkında "**Kitabû'l-Evsat**" ve "**Ahbâru'z-Zaman**" adındaki eserlerinde çok daha geniş bilgiler verdiğini söylemektedir ki bu kitaplar bugün bize ne yazık ki ulaşamamıştır. Bu şüphesiz sadece İslâm Tarihi değil, **Orta Asya Türklüğü** içinde içimizi dağlayan bir kayıptır.

el-Mesudî'nin kitabındaki *Orta Asya Türklüğü* ile ilgili bu metinlerin çok iyi bir kritiğinin yapılması ve daha sonra bu Arapça metinlerle birlikte Türkçe çevirisinin yeniden, müstakil bir kitap halinde yayınlanması milli tarih ve Orta-

[15] Karşılaştırınız; ***İbni Fazlan Seyâhatnâmesi***, Haz. R. Şeşen, İstanbul, 1975. s. 19,80.

Asya Türklüğü içinde çok büyük bir hizmet olacaktır. Görülen odur ki, bu zavallı bir bekleyiştir. Böyle gayretli tarihçiler henüz orta yerde yoktur ve yakın bir gelecekte de çıkması mümkün değildir.

Ancak, bütün bu güzel, hayırhah izahlarımıza bakıpta **el-Mesûdî**'nin büyük bir Türk dostu olduğuda zannedilmemelidir. O, **"Ehl-i Beyti"** seven, aynı zamanda millî ve dinî duyguları çok yüksek şahsiyetli bir Araptır. Eserlerinde onun bu milli Arap şuurunu her vesile ile dimdik ayakta tutmak istediği görülür. Kendisinin 957 li yıllarda vefat ettiği nazarı itibara alınırsa bu devirler, Türklerin hilâfet câmiasında çok güçlü kimseler olduğu, askeri, idârî ve siyâsî işlere onların yön verdiği, hatta hilâfet makamına bile Türklerin istekleri doğrultusunda kimselerin getirildiği bir gerçektir.

Ancak **el-Mesûdî** haklı olarak bu gerçeği, görmek niyetinde değildir. Eskilerin tabiri ile tam bir **"tecâhûl-ü arif"** sergilemektedir. Daha açık bir ifâde ile O, hilâfet camiasındaki aristokrat Türkler ve hilâfet ordusundaki Türk askerî varlığını bir türlü ne görmek ne de göstermek niyetinde değildir. Eserinde yeni toplumdaki bu Türkler hakkında verdiği bilgiler başka kaynaklarla mukâyese edildiğinde son derece sathî ve tatmin edici olmaktan uzaktır. O da, Türkleri kaba ve haşin göstererek, toplumu onların aleyhine şartlandırıcı niteliktedir[16].

Bu konuya bir son vermeden önce bizim işaret etmek istediğimiz bir nokta daha vardır. O da Cumhuriyet döne-

[16] *el-Mesûdi hakkında geniş bilgi için bkz. Şakir Mustafa,* II. s. 45-54. Rasenthal, Fr., ***A History of Muslim Hist oriography,*** Leyden, 1963, s. 18, 79. 85. ez-Zirikli, IV. s. 277, Brockelmann, C., ***el-Mesudi,*** İA. VIII. s. 144-145. Şeşen, R., a.g.e., s. 60-61.

mimizin, milli tarih intibahına soyunan değerli Türk alimi **Ş. Günaltaydır.** Günaltay, **"İslâmda Tarih ve Müverrihler"** adındaki eserinde **el-Mesûdî** hakkında geniş bilgiler vermektedir. O her zamanki akıcı ûslubu ile el-Mesûdî'yi göklere çıkarmasına rağmen Onun, Türklerle ilgili bu tutumu hakkında en ufak bir bilgi dahi vermemektedir. Bu şâyet, bir zühul, bir ihmal değilse bile, izahı zor bir keyfiyettir[17].

4. İzzü'd-Din Ali b. Muhammed el-Maruf bi İbnû'l-Esir: *el-Kâmil fit'Tarih;*

Daha sonra kendisinden büyük İslâm tarihçisi olarak bahsedilecek olan **İbnû'l-Esîr;** eski Mezopotamya'da Dicle-Fırat nehri yatağında, ve bugün *Mardine* bağlı küçük Cizre kasabasında dünyaya gelmiştir (555/1160)[18]. Küçük **İzzü'd-Din** ilk İslâmi ilimleri kendi çevresinde tahsil etmeye başlamış, daha sonra *Bağdad, Şam, Kudüs, Haleb* gibi büyük ilim merkezlerine gelmiş ve çok geçmeden İslâmî ilimlerde bir otorite olmuştur. Fakat o, her şeyden önce iyi bir İslâm tarihçisi olmak ve ilmi şöhretini gelecek nesillere bir tarihçi olarak duyurmak istiyordu. Bunun için, kendinden önce yazılmış bütün tarih kitaplarını, bitmek tükenmek bilmiyen bir azim ve hırsla okumuş, onları ezberleme derecesine ulaşmıştır. O, bununla da yetinmemiş, İslâm Tarihinin büyük olaylarının cereyan ettiği meselâ, Hicaz, Şam, Bağdad, Kudüs gibi büyük şehirlerine gitmiş, buralarda birçok önemli kişilerle görüşmüş, onların büyük olaylar hakkındaki fikir ve görüşlerini dinlemiştir. Kendisini, fikir ve ruh bakımından bu işe hazır olduğunu hissettikten sonra, tekrar **Musul**'a

[17] Karş. Günaltay, M.Ş. a.g.e. s. 68. vd.
[18] İbnü'l-Esir, ***el-Kâmil,*** (Önsöz) I. s. 9.

dönmüş ve evine kapanarak meşhur kitabını yazmıştır (öl. 1232)[19].

İbnü'l-Esir de, diğer bir kısım İslâm alimleri gibi, uzun (75 sene) ve bereketli bir ömür yaşamış, İslâm kültür ve medeniyet hayatına üç büyük armağan bırakmıştır. Bunlardan biri Onun; ***Kitâbû'l-Ensab'***, bir diğeri; ***Usdû'l-Gâbe fi-Marifeti's-Sahabe,*** bir üçüncüsü ise bizim konumuz açısından büyük önemi olan ***"el-Kâmil fi't-Tarih"*** adındaki hacimli çalışmasıdır.

Kitabının önsözünde kendisinin de bizzat belirttiği gibi, **et-Taberî**'ye çok aşırı bir güveni vardır. Hicrî 302/914 yılına kadar geçen olayları, et-Taberî'den büyük bir vukufla özetleyen ve bundan sonra hicrî 628/1230 yılına kadar cereyan eden olayları ise kendine has akıcı bir üslupla kaydeden İbnü'l-Esir; **el-Belâzurî, el-Mesûdî** gibi daha birçok yazarların eserlerinden de istifade etmiştir. Bununla beraber,

İbnü'l-Esir de İslâmiyet'in yayılışı, yerli halk tarafından kabul edilmesi ve kitle ihtidaları ile ilgili bilgiler son derece sınırlıdır. Siyasî fetihleri, İslâmiyet'in dini yayılışı ile aynı kefeye koymuştur. Yerli halkın müslümanlığı ile ilgili açıklamaları son derece sınırlıdır. Nitekim, O'nun, X. asrın en büyük olayı olması gereken ve iki buçuk milyon Türk'ün bir anda ihtida etmesiyle ilgili büyük dinî gelişmeyi, bir kaç cümle ile geçiştirmesini izah etmemiz mümkün değildir.

Gerçekte İbnû'l-Esir kendinden önce gelmiş geçmiş bir kısım İslâm Tarihcileri gibi, sessiz, olayları muhtelif kanallardan rivayet ederek tespit etmekle yetinmiş bir tarihçi değildir. Müellifimiz tarihi olayları, güçlü kalem ve mantığı ile yoğurmak istemiş, onlara yön verenleri yerine göre takdir,

[19] İbnü'l-Esir, a.g.e. I. s. II. Günaltay, M.Ş. a.g.e. s. 151,162.

yerine görede tenkit etmiştir. Onun, bu münferid tenkitlerinde çoğu zaman haksızlık ettiği görülmektedir. Bunlardan meselâ büyük Selçuklu Sultanı, **Tuğrul Bey** hakkında söylemiş olduğu şeyler, yenilir yunulur cinsden değildir. **İbnü'l-Esir,** bu büyük İslâm Tarihçisi, **Tuğrul Bey** için aynen şöyle demektedir:

"Sultan inadına zalim, inadına insafsız, merhametten nasibi olmıyan, kalbi taşlar kadar sert bir adamdı. Hele, askerleri halkın mallarını zorla ellerinden alırlardı. Onların elleri gece gündüz halkın mallarına uzanmakta serbest idi"[20]. Gel görki bu değerli İslâm tarihçisi, ne yazık ki, zulmû ile cihanı doldurmuş, yüzbinlerce insanın nâhak yere boynunu vurdurmuş ve tarihlere **"Zalim Haccâc"** olarak geçmiş bir kimse olan, Emevîlerin meşhur Irak valisi, **Haccac b. Yusuf es-Sakafî**'yi bile böyle ağır bir dille suçlamamıştır.

İbnû'l-Esîr'in bu kabil, üzerinde durulacak daha birçok noktalar olmasına rağmen, hemen şunu itiraf edelim ki o; bir talihsizlik eseri, İslâm dünyasının, belâ ve musîbetler bir yağmur gibi yağdığı, kara, kâbuslu bir döneminde yaşamıştır. Batıdan **"haçlılar"**, İslâm'ın kalbine en alçak seferlerde bulunurken, doğuda **Orta-Asya** bir kere daha ayağa kalkmış, Türk-Moğol akıncı ordularının şahsında bir kere daha, batıya doğru yürümeye başlamıştı. Büyük İslâm Tarihçisi, İslâm dünyası onun kültür ve medeniyetine inen darbeleri, kendi kalbine saplanan amansız bir hançer olarak görmüş ve **"Keşke ölseydim? Keşke unutulup gitseydim de bunları görmemiş olsaydım!"** diyerek feryad ve figanlarda bulunmuştur. Mâmâfih onun büyük eserî, olan **"el-Kâmil"** sâdece

[20] Kitapçı, Z., ***Abbasî Hilâfetinde Selçuklu Hatunları ve Türk Sultanları,*** s. 93.

İslâm tarihi değil, Orta Çağ Türk tarihi içinde kimsenin vaz geçemeyeceği, en büyük, en önemli bir temel kaynaktır[21].

Büyük İslâm tarihçilerinin eserleri ile ilgili olarak yaptığımız bu mütevâzi değerlendirmemize bir son vermeden önce, gerçektende üzerinde durmak istediğimiz bir diğer eser daha vardır. O da daha sonraki devirlerde kaleme alınan İbni Kesir'in **"el-Bidâye ve'n-Nihâye"** adındaki kıymetli kitabıdır.

5. İsmail b. Ömer, İbn Kesir ed. Dımışki;

K. el-Bidâye ve'n-Nihaye:

Yaşadığı devrin, şüphesiz en büyük tarihçilerinden biri olan **İbni Kesir,** bütün Orta-Çağların en önemli ilim ve kültür merkezi olan Şam'da dünyaya gelmiştir. (701-1301) İlmi tahsilini burada tamamlamış ve daha sonra şöhreti İslâm ülkelerini kaplayan büyük bir *Tefsir* ve *Hadis* alimi olmuştur. Ünlü Şam medreselerinde ders okutmuştur. Ne var ki hayatı, iniş ve çıkışlarla dolu olan bu büyük alim kendisini ilmin câzibesine kaptırmış, İslâmî ilimler Tefsir, Hadis, İslâm tarihine ait müktesebatını kağıda dökmüş ve ciltlerle kitaplar yazmıştır. Daha sonra oda yetmiş küsür yaşında **Şam** da vefat etmiştir (1373)[22].

Bunlardan bizim için en önemli olanı onun *"el-Bidâye ve'n-Nihâye"* adındaki ölümsüz büyük eseridir. Devrin, İslâm Tarihinin klasik kronoloji tarzında yazılmış en mükemmel bir örneği olan bu eser, daha önce bu konularda yazılmış diğer eserler gibi, hılkat-ı âlem ve Âdemden başlamakta ve yazarın için de bulunduğu asırın ilk yarısına yanı

[21] Şakir Mustafa, II. s. 111-116. Şeşen, R. s. 137-139, Togan, Z.V., *İbnü'l-Esir*, İA. V/II. s. 852. Rosenthal, s. 65. ez-Zirekli, IV. s. 331, 332.

[22] Brockelmann, C., *İbn Kesir*, İA. V/II. s. 762. Günaltay, M.Ş. s. 328-329.

738/1337 li yıllara kadar devam etmektedir. **İbni Kesir,** de kendinden önce gelen bir çok tarihçiler gibi, *"el-Bidâye ve'n-Nihâyesi"*ni büyük ölçüde **et-Taberinin** ünlü eserinden yararlanarak yazmıştır. Nitekim, Müellifimiz, bunu hiçte inkâr etmemekte ve çoğu kere **"İbni Cerir bu konuda sözü çok uzattı ve luzumundan fazla açıkladı"** diyerek onun adını vermektedir[23]

Gerçekte, **İbni Kesir'**in bu kitabı, Orta-Çağ Türk İslâm tarihi için eşi ve benzeri bulunmayacak kadar kıymetli bir hazinedir. Orta Doğudaki Türk varlığından, diğer bir kısım Arap tarihçiler gibi çekinmemekte ve Türklerle ilgili olayları tam bir gönül ferahlığı ile açıklamakta ve çoğu kere başka kaynaklarda bulunması mümkün olmıyan ilginç bilgiler vermektedir. Müellif bu kitabını yazmadan önce, kendi zamanına kadar ona ulaşan birçok kitabı bıkmadan usanmadan büyük bir şevkle okumuş, o günün şartları içinde olaylara vakıf olmuş, sonrada bunları anlaşılması kolay bir Arapça ile okuyucularına aktarmıştır. Onun kitabına kaynak olan bir çok eser, bugün maalesef bizim elimize ulaşmamıştır. **İbni Kesir'**in, "el-Bidâye ve'n-Nihayesi"de diğer klasik eserler gibi Türk tarihçileri tarafından henüz tam manasıyla didik-didik taranmış değildir.

Klasik temel İslâmi kaynakların, İslâm Tarihi ve bunun yanısıra Orta-Çağ Türk İslâm tarihi açısından değerlendirilmesi burada sona ermektedir. Hz. Peygamberin mübarek hayatı, İslâm Tarihinin umumî temel kaynakları hakkında yazılan kitaplar o kadar çokturki; onların her birisini ayrı

[23] İbn Kesir, IX. s. 280.

ayrı değerlendirmek, konuyu ancak dağıtmak olur[24]. Burada sâdece çok önemlilerinden bir misâl olmak üzere-bir kaç tanesinin üzerinde durulmuş, onlar İslâm Tarihi ve Umumi Türk Tarihi açısından değerlendirilmiş ve bazı görüşler ileri sürülmüştür.

Gerçekte İslâm tarihinin klasik temel kaynakları, her şeyden önce İslâmî Türk Tarihi ve Orta Asya Türklüğü içinde kimsenin vazgeçemeyeceği temel kaynaklardır. Bu kaynakların Türkler hakkında vermiş oldukları bilgiler, çoğu halde kemiyet ve keyfiyet yönünden hâlâ ham bir malzeme yığını hâlindedir. Klasik kronoloji yazarlarının şahsiyeti, Türklerle ilgili meselelere yaklaşım tarzları vs. vs. üzerinde şimdiye kadar ciddi bir şekilde, hiçbir zaman üzerinde durulmamış ve tarih araştırıcılarının, bu kaynaklardan istifâdelerine yardımcı olmak niyetiyle hiç bir ciddi çalışmada yapılmamıştır. Bu ön çalışmalar yapılmadan mükemmel bir Türk Tarihçiliği sergilemek ve ciddi, orijinal araştırmalar yapmak mümkün değildir. Bütün temennimiz en kısa zamanda bu hendikapların aşılması, Türk tarihi ve İslâmî Türk tarihinin bir ekol haline getirilmesidir(*).

[24] Geniş bilgi için bkz., Şeşen, R., a.g.e., s. 197-198. Şakir, Mustafa, IV. s. 83-85., Brockelmann, C., İA. V/II. s. 762. ez-Zirikli, I. s. 320. Rosenthal, s. 73, 123, 154, 203.

(*) *Temel İslâm Tarihi kaynaklarının; "**İslâm Hidâyet Güneşi Doğu Turan Yurdunda**", kitabımızda çok geniş bir değerlendirmesi yapıldığı için burada diğer eserler üzerinde daha fazla durulmamıştır* Z.K.

INTRODUCTION
THE CONQUEST OF CENTAL ASIA BY MUSLIM THE ARABS(*)

The conquest of Turkestan, or Central Asia, by Muslim Arabs is one of the most important events of not only Turkish and Islamic history but also the entire historical course of humanity in terms of its final impacts. Muslim conquests in Central Asia paved the way for the Turks' accepting Islam as their religion, changing the course of Islamic and world history and starting a brand new era in both.

Unfortunately, however, Turkish historians have not seriously worked on these conquests that are of vital significance for Turkish, Islamic, as well as world history, except from a few articles.(1) This is in sharp contrast to Western scholars, such as H. A. R. Gibb,(2) W. Barthold,(3) J. Wellhausen,(4) and R. N. Frye,(5) who produced a lot of subjective but quite serious works on the issue. In the view of the author, this is a historical responsibility on shoulders of Turkish historians. Especially at a time when the Turkic republics

(*) Müellifin bu makalesi için bkz. Kitapçı, Z., **Conquest of Central Asia,** TURS, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, V. II. P. 140-146, Makale bir kere daha gözden geçirilmiş, bazı önemli tarih ve metin hataları düzeltilmiş ve bu kitabın bir manada İngilizce özeti olarak sunulmuştur Z.K.

[1] Gibb, H.A.R., **Orta Asya Arap Fütuhatı,** Trans. M. Hakkı, İstanbul, 1930.

[2] Barthold, W., **Moğol İstilasına Kadar Türkistan,** Prepared by H. D. Yıldız, İstanbul, 1981.

[3] Wellhausen, J., **Arap Devleti ve Sukûtu,** Trans. F. Işıltan, Ankara, 1960.

[4] Frye, R.N., **The Golden Age of Persia; The Arabs in the East,** London, 1997.

[5] Kurat, A. N., **"Kuteybe b. Müslim'in Harzem ve Semerkant'ı Zabtı"**, D. T. C. F. D. VI, no, 5.

have been newly showing up in the arena of nations and when the spirit of Central Asian Turkism has been rejuvenating slowly, though with all its glory, this lack of interest in such an important issue emerges as a burden on the shoulders of Turkish historians, getting heavier each day.

Turkish-Arabic Political Relations and Initial Contacts

It is hard to talk about any political, economic or trade lies between Turks and Arabs in the pre-Islamic era, which amounts to a long period of time before the seventh century. Muslim conquests in Central Asia in this century and subsequent developments in connection with them constitute the starting point for relations. And the reason for lack of any contact between these two communities was perhaps the geographical situation of the Arabian Peninsula-that is, its being outside of historical migration routs, and its lack of attractiveness, associated with its infertile lands, for the mostly nomadic Turks. Still, however, it would be utterly wrong to conclude that there was nothing noteworthy about the history of Turkish-Arabic contacts or that the Arabs of the pre-Islamic era knew nothing about Turks. Because basic resources on the issue are full of information, which is, however, still in the form of piles of unprocessed information and which has not yet been uncovered by Turkish literature and history.

In fact, the first contacts of pre-Islamic Arabs with the ancient Turks date back to the early third century. These initial contacts were made possible mostly by the advent of Turkish raiders, who managed to make their way into the

Oxus Basin, into first Persia and then, through Persia, to today's Iraq. A second path for contact with Arabs was opened by the Khazars, the "eagle guards" of the Caucasus, when they raided into Persia over Azerbaijan and then arrived in Mesopotamia and finally the Arabian Peninsula, where they put formidable pressure on native Arabian tribes.[6]

A dispatch of some of the Turkish soldiers of the Sasanid army to Yemen;[7] the arrival of a group of civilian Turks in Mecca during the pre-Islamic era and their taking refuge with the Prophet's family;[8] references to Turks in pre-Islamic Arab poetry,[9] they ail show that, pre-Islamic Arabs knew Turks in several aspects. Abu Sufyan, Prophet Muhammad's Uncle Abu Talib[10] and of course Prophet Muhammad himself are among those who knew about Turks during the conversion of Arabs to Islam.[11]

MUSLIM ARABS TURNING EASTWARD

Leaving aside Turkic-Arab relations in the pre-Islamic era, the fist serious plans for the conquest of Turkic lands in Central Asia were on the agenda during the term of Caliph Omar (634-643). Throughout this period, Arabic armies, sent out to fight on new fronts under the command of successful

---

[6] al-Isfahânî, Ebü'l-Ferec, **K. el-Ağani,** Beirul, 1970, XIII, p. 80, 81, 82, 83, Cf. Bunyadov, Z.. **Azerbaycan, VII-IX. Asırlar,** Baku, 1989, p. 41. el-Hamevi, **Mucemü'l-Büldan,** Beirut, 1955, IV, p. 292.

[7] Togan, Z. V., **Umumî Türk Tarihine Giriş,** İstanbul, 1981, p. 72.

[8] Kitapçı, Z., **Saadet Asrında Türkler,** Konya, 1997, p. 47.

[9] Şeşen, R., **Eski Araplara Göre Türkler,** T. M. İstanbul, 1960, no. XV, p. 12.

[10] Ibn Hisam, **es-Sire en-Nebeviyye,** Mekke, 1955, I, p. 275.

[11] Kitapçı, Z., **Hz. Peygamberin Hadislerinde Türkler,** Konya, 1996, I, p. 105 etc.

and eligible commanders, made their way to Persia following a complete victory against the Byzantine forces in Syria. Having received a serious defeat at the hands of Muslim Arabs in the well-known Qadissiya War of 632,[12] the Sasanids never again managed to withstand the Arabs in wars taking place in northern and southern Persia, finally leaving thc scene of world history. Famous commander Ahnaf b. Qais and an Arab army marching under his commander captured all of northern Persia and the eastern boundaries of the Islamic Empire reached the Oxus River in 642, during the reign of Caliph Omar.[13]

As cited in Firdevsi's Shahname, the Oxus Riveer, today's Amu Darya, was accepted as a natural boundary between the Ari and Turani people, since the very old ages of history.[14] Now on the other side of the Oxus River the Arabs faced a new, robust nation as their rival, which is the brave descendants of the legendary Turan heroes, who ruled over the Central Asian steppes for centuries and created a number of slates and empires. it was after this moment of encounter that history started to record the story of a struggle between Muslim Arabs, storming into Central Asia from the Arabian deserts, and the stouthearted Turks, heroes of the steppes having written a number of heroic legends in these lands. it was from that moment on that the history was preparing to add new golden pages to the universal book of

[12] al-Taberi, **Tarihu'1-Umem vel-Mülük,** rev. M. ibrahim, Beirul, 1967, III, p. 454.
[13] See Kitapçı, Z., **The First Challange of the Tu ks Against the Arabs,** T. D, İstanbul, 1979, no, XXXII, p. 896 etc.
[14] Hitti, P. K., **The Arabs,** Chicago, 1960, p. 80, Gibb, H. A. R., op. Cit., p. 3.

humanity. What we mean is the conquest of Central Asia by Muslim Arabs.

Indeed, the conquest of Central Asia by the Arabs was possible in three stages:

The First Stage: This stage refers to the first raids by Caliph Omar's handpicked commander Ahnef b. Qais (642-705). These raids, which mostly took the form of plundering and which marked nothing but misery for the Turks of Central Asia, continued for more than a half century. For Arabs, they were nothing but an unfortunate military adventure.

The Second Stage: This stage refers to more organized attacks launched mostly on Baykent, Bukhara and Samarkand for the final purpose of conquest under the command of the esteemed Arab commander Outayba b. Muslim. This stage started in 705, when the great statesman Hajaj b. Yousuf sent Outayba b. Muslim to Khorasan as the governor of the city, assigning him with the duty of conquering Turkic lands and extending Arab rule until the Great Wall of China. The period ended when Outayba was killed in 712 by his own comrades in the army.

The Third Stage: it refers to the era of Arab political rule over Turkic lands, starting during the reign of Yezid al-Muhallab in 712 and continuing under Nasr b. Sayyar. This stage started when Turghesh Khan Kur-Sul was killed in an unfortunate event by Nasr b. Sayyar in 738 and ended with the Abbasid Revolution in 750.

The First Stage: First Raids On Turkish Lands

Though Caliph Omar categorically banned Muslim Arabs' passing over to the other side of the Oxus River,[15] this ban was never practically binding on Arab military governors sent to Khorasan, as they launched constant attacks on this banned area.

According to the Information provided in ancient resources, the first serious raid on Turkic lands was launched under the command of Ubeydullah b. Ziad and raged violently throughout the several years that followed. Having been sent to Khorasan as governor in 673, during the term of Muawiyya as caliph, Ubeydullah passed the Oxus River with a 24,000-strong army and arrived near Bukhara. At that time, the local Bukhara Khanate was ruled by Malike Kabach Khatun, a female member from one of the aristocrat families of the area.[16]

Attacking on the totally unprepared forces of Malike Kabach Khatun, Ubeydullah plundered Bukhara, took scores of Turkish men captives, including most notably some 2,000 skilled archers, and returned to his headquarters in Merv with a huge booty. And this was not all, as he also forced Malike Kabach Khatun to sign a bitter deal, forcing

[15] al-Taberi, IV, p. 168, İbn al-Esir, **al-Kâmil fit-Târih,** Beirut, 1972, III, p. 34, Ibn Kesir, **al-Bidâye, Beirut,** 1966, VII, p. 127.

[16] al-Narşahî, **Tarih-u Buhara,** publish. NM. al-Tırazi, E. A. Bedevi, Egypt, 1986, p. 23, al-Reşid bim Zubeyr, **K- al-Zahâir ve't-Tuhuf,** Quwait, 1959, p. 169.

the Khanate to pay an annual tribute of one million dinars in return for a truce.[17]

Caliph Omar's successor Osman's son Said followed Ubeydullah as the next governor of Khorasan in 675.[18] The aim of the new governor was to hit Samarkand. After a comprehensive military preparation, Said arrived at Samarkand with his army. The famous sahaba Qusam b. Abbas, who was also very famous for resembling the Prophet Muhammad in several respects, was accompanying Said in this militant campaign.[19] Unfortunately, he became a martyr during one of battles with Turks.

The Turkish Khanate in Samarkand was then ruled by another aristocrat family named, Tarhan. Having managed to enter the city after a series of bloody battles, Said bin Osman seized all the property at the hands of the Turkish residents as loot, took some 30,000 Turkish men*as captives, in an effort to cripple the armed forces, and returned to Merv with a sizable band of captives.[20]

Said b. Osman, this erratic, greedy governor, was recalled in 675 because of his excessive addiction to richncss

[17] al-Taberi V, p. 298, İbnü'l-Esir, III, p. 5 1 3, Ibn Hubeyb, **Esmâü'l-Muğlalîn,** Nevâdirü'l-Mahtulat, Cairo, 1954, II, p. 166. For detailed information on KabachHatun, see alsoKilapcı Z., **Mukaddes Çevreler ve Eski Hilâfet Ülkelerinde Türk Hatunları,** Konya, 1995, p. 39 etc.

[18] al-Taberi, V, s. 306.

[19] Ibn Hacer, **al-Isâbe,** Egypt, 1328, III, p. 227, Ibn al-Esir, **Usd al-Gabe,** Egypt, 1280, IV, p. 157, Ibn Saad, **Tabakat,** Beirut, 1958, V, p. 357, Schaeder, H. H. **Semerkant,** İA. X. p. 470.

[20] al-Eelazurf, **Fütûhu'l-Büldan,** rev. A. E. et-Tabba, Ö. H, et-Tabba, Beirut, 1958, p. 579.

and wealth. Eslem b. Zira[21] and then Selm b. Ziyad succeeded him as the new governors of Khorasan in 675 and 680 respectively.[22] During his term, Selm first launched a raid on Kharezm, forced the local people of the city to pay tribute and then headed for Samarkand, again leaving the local people no alternative but to pay tribute in return for their lives.[23]

Abdullah bin Khazrn from the Beni Temim tribe was appointed in 683 as the new governor of Khorasan after Selm bin Ziyad.[24] At that time, Arabs were in great political turmoil in the east. Taking this turmoil as an opportunity, the Turks of Herat revolted against their Arab conquerors and managed to retake territories up to Nishabur after a series of violent battles.[25] Deeply impressed by the brave struggle of Herat Turks, Abdullah bin Khazm sent his commander Zuheir b. Hayyan to quell their revolt, managing to repel them in the end. Though proud of Zuheir's achievements, his close companion, Sabit Qutna, could not help praising Turks' performance in the war as follows:

"If there were no help from the omnipotent Allah and the blows of my swords on the enemy soldiers' heads, the women of the Sons of Disar would have run away in all directions, like frightened birds, from Turks."[26]

[21] al-Taberi, V, p. 308.
[22] al-Taberi. V, p. 471.
[23] al-Taberi, V, p. 474, el-Belâzuri, p. 581. Gibb, U. A. R. Op. Cit., p. 19.
[24] al-Taberi, V, p. 546, al-Belâzuri, p. 602.
[25] Wellhausen, J., Op. Cit., p. 203.
[26] al-Taberi, V, p. 549, Barthold, W., **Türkistan**, p. 238.

As all these explanations made so far show that local Turkish khans were helpless in the face of Arab military governors' unexpected attacks and raids. Arab governors, who skillfully benefited from the defensive weaknesses of the Turks, seized not only the wealth and properties of Turks but also dealt serious blows to their war capacity, cruelly executing scores of Turkish warriors and bringing many others as captives to Arab cities.[27]

This issue has another interesting dimension; the Turkish nation, and local Turkish khanates, who found-ed several states throughout history and, as such, had a strong tradition of statecraft, found Muslim Arabs' sudden attacks and plunders that followed these attacks very strange. They were so unfamiliar with such kind of war technique that they could not even understand they were actually at war, Even the thought of these forces conquering their lands someday and depriving them of their liberty was inconceivable for the Turks. H.A.R. Gibb explains how the Turks were far from under-standing what was actually going on as follows: "The rulers of Lower Turkestan were so accustomed to thinking of Arabs as mere looters that they could not understand even after a while that they had already lost their independence."[28]

[27] Kitapçı, Z., **Arap Şehirlerine Yerleşen İlk Türkler,** Türk Kültürü, 1972, no, 112, p. 209-221.
[28] Gibb, H. A. R., op. cit., p. 40.

The Second Stage: Qutayba Bin Müslim and New Areas For Conqests

Arab forces' attacks on Turkish lands, which took the form of a series of unplanned, uncoordinated raids largely meant for the purpose of plundering as described above, lasted until the appointment of Qutayba bin Muslim to Khorasan by Hajaj b. Yusuf in 705.[29] The areas that carne under Arab rule as the result of Outayba's orderly, conquest oriented military campaigns, which nevertheless took the form of a storm of blood and fire, and the broader regions that cover these areas are as follows:

1. Lower Turkestan, where the powerful Toharistan Turkish Khanate, established by descendants of Aftalits, was destroyed and its valuable Turkic-origin ruler Nizek Tarhan was executed.

2. Oxus, or today's Amu Darya Basin, where local Turkish khanates located in the Baykent-Bukhara-Samarkand triangle, an area which Arabs call Maweraunnehir, in a somehow intentional way to deny TurkJc character of the region, were brought under Arab rule.

3. Lower watercourse of the Oxus River, that is, the Kharezm region and the Aral Sea area

4. Vast areas surrounding the eastern and southern parts coasts of the Caspian Sea, where a number of local Turkish khanates, most notably that. of Sul-Tekin, surrendered to Arab conquerors.

[29] al-Taberi, VI, p. 434, Ibn al-Esir, IV, p. 523, Brockelman, C., **İslâm Milletleri ve Devletleri Tarihi,** Trans. N. Çağatay, Ankara, 1964, p. 75.

5. The area which is east to Samarkand, extending eastward up until China and goes parallel to the Silk Road. This vast area, the true center for Turkism, covers such major cities as Tashkent, Fargana and even Kashgar to a certain extent. Arabs engaged in fierce battles with Turkish forces there, who ruled over the Lovver Turkestan and fought to keep the region under Turkish control.[30]

Following his arrival in Khorasan, Qutayba first restored central authority and, soon after that, he headed for the Toharistan Turkish Khanate with backing from the Turkish-origin commander Nizak Tarhan, who subsequently became one of the first Muslim-Turk rulers of history.[31] From then on, Nizek Tarhan and his forces who had a very extensive knowledge of the region's geography, were due to play a very special role in bringing success to Outayba's Central Asia campaign.

After then, Qutayba attacked Baykent, one of the most important Turkish settlement areas in the region,[32] and a major Turkish[33] city distinguished by intense industrial and trade activities.[34] A ruler, or "Tarhan",[35] again corning from

[30] Kitapçı, Z., **Arapların Türkistan'a Girişi,** istanbul, 200, p, 78.

[31] For more inlormationsee Kitapçı, Z., **İlk Müslüman Türk Hükümdarı ve Hakanları,** Konya, 1996, p. 38-54.

[32] Ibn A'sem al-Kûfi, **K. al-Fütûh,** rev. S. Zekkâr. Beirut, 1992, III, p. 105.

[33] On the Turkic stnicture of Baykent sce Esin, E., **İslâmiyetten Önce Türk Kültür Tarihine Giriş,** İstanbul, 1978, p. 243, Kitapçı, Z., **Orta Asya'da İslâmiyet'in Yayılışı ve Türkler,** Konya, 1998, p. 147.

[34] al-Taberi, VI, p. 430, Frye, R. N., **History of Buhara,** Cambridge, 1954, p.18.

[35] Tarhan: A Turkish title, the noble ruler appointed as loeal adminis-trator by the khan. See Donuk, A., **Eski Türk Devletlerinde İdarî, Askerî Unvan**

an aristocrat family of the city, was then in power in Baykent. The fail of Baykent in 706, despite the extraordinary resistance of its people, the execution of scores of its soldiers and especially the destruction of the city with all its beauties, all these marked the most important victory for Umayyads in the course of their Centra) Asian conquest.(36)

Having captured Baykent, Outayba marched to Bukhara, one of the most developed and wealthy cities of the region. Following a number of sieges and huge losses on both sides, the city came under his control, for the fourth and last time.(37) And the Muslim conqueror was not willing to be satisfied with this bright victory which was unprecedented. He marched on Taqalan. Having captured the city and crushed its people, he arrived in Kesh and Nesef in 709. in the meantime, he urged the people of Fariab to surrender the city. He set the entire city on fire after this demand was rejected.(38)

Now it was the tüm of Samarkand, another majör trade and cultural center of Lower Turkestan. But he was determined on first capturing Kharezm before launching this massive military campaign on Samarkand. For this reason, he sent his brother Abd al Rahman b. Muslim with a 20,000-strong army to Kharezm and urged him to do all he could to

ve Terimler, İstanbul, 1988, p. 40, Orkun, H. N., Eski Türk Yazıtları, İstanbul, 1936,1. p. 128-156.

[36] Ibn A'sem, III, p. 107. al-Taberi, VI, p. 431-432. Ibn Kesir, IX, p. 72, Ibn al-Esir, IV, p. 528, Gibb, H. A. R., op. cit., p. 30.

[37] al-Narshahi, p. 72, Arnold, T. V., **The Preachings of islam, Lahore,** 1965, p. 216, İbn Hayyat, **Tarih,** Necet, 1967, p. 210.

[38] al-Taberi. VI, p. 462.

capture this city.(39) In the end, the northern trade route, which was of vital significance for the Central Asian economic and trade life, came under Arab control.

Then Qutayba devised a careful plan. Before losing lime, he marched on Samarkand with a great army, violating a previous non-aggression agreement, and besieged the city. Despile the resistance of the local Turkish population, Outayba was able to conquer Samarkand in the end, with help of Turkish elements in his army to a great extent.(40)

Outayba intended to use Samarkand as a base for his further conquests in Central Asia, more specifically for the conquesl of Tashkent and Fargana, which could eventually pave the way for aı Arab invasion of China. Having reinforced his army with fresh forces sent by Hajaj, the Arab commander embarked on his march into the inner parts of Maweraunnehir (Lower Turkestan) with a great army in 713. But as his army arrived near Tashkent, Outayba was informed about the death of Hajaj, who guarded and supported him to the very end, in the same year. From then on, it was doubtful whether or not his soldiers, whose obedience was largely stemming from their fear of Hajaj, would continue to be loyal to him.

Besides, there were some important changes going on in the capital of the Caliphate. Caliph Suliayman b. Abd al-Malik, who succeeded Walid b. Abd al-Malik in 714, started a revenge campaign against those who worked against his

[39] Kurat, A. N., **"Kuteybe b. Müslim'in Harzem ve Semerkant'ı Zaptı"**, D. T. C. F. Dergisi, 1948, VI, no, 5, p. 385-415.

[40] Kitapçı, Z., **et-Türk fi Müellefât el-Câhız,** Beyrut, 1972, p. 70.

rule. Knowing that the new caliph would sooner or later extend his campaign of revenge at him, Outayba moved faster and revolted against the central authority in Fargana. But he soon found out to his disappointment that his army, which won one victory after another and get rich with loot under his command, sided with the caliph against him. A death squad headed by Sud al-Tamimi one day attacked Qutayba in his tent and beheaded him, along with 11 other people from his family in 714.(41)

The Third Stage: Müslim Arab Rule Over the Entire Lower Turkestan

The campaign for the conquest of Turkish lands, which got underway with Outayba, continued at full pace under other military governors sent to Khorasan after him. Umayyad Caliph Suliayman bin Abd al-Malik sent Yazid b. Muhallab to Khorasan as governor in 717. This was the encompassment of a long-time desire for Yazid, who so terribly wanted to become the governor of Khorasan that he devised several schemes for this end.(42) Upon his arrival in Khorasan, the new governor first handled the chaos emerging after the murder of Outayba and restored order. Having established peace and order to a certain extent, he launched a fresh military campaign to bring to life the plans of conquests he had in mind.

The initial objective of Yazid was to conquer Curcan and Taberistan. To do so, he marched with his army on the

[41] al-Yakûbi, **Tarih**, II. p. 296, al-Taberi, VI, p. 506, Tbn Kesir, **al-Bidâye**, IX, p. 167.
[42] al-Taberi, VI, p. 523.

Turks of Dehistan, an area located between Kharezm and Curcan. He besieged the city with a massive army. Aware of the fact that his city was not capable of resisting against such a force, the ruler of the city Sul-Tekin told the Arabs that they could enter the city on some conditions. Yazid accepted the offer but his army plundered the city as soon as they entered. in addition, according to Ibn Jerir, he also ordered the execution of some 14,000 Turkish men in order to curb resistance.(43)

Having captured Dehistan and Taberistan this way, through the use of brutal force, Yazid then marched on Curcan Turks. As stated above, he deemed Curcan to be very important. Ibn Jerir reports that he prayed to God before heading for Curcan and swore to Him that he "will not leave Curcan before eating bread made from Turkish bones and will not stop killing them, if victory is ours."(44)

Having started his onslaught in such a state of mind, Yazid marched on Curcan and besieged the city with his massed forces. The siege lasted more than seven months and in the end, there was no choice for the Turkish people of Curcan, who bravely defended their city without a bit of outside help, other than surrendering to Arab forces. Having entered the city, Yazid ordered all of the Turkish men be gathered in a certain place. Then he took some of them as captives and put another group to the sword. He also set up a row of gallows along a 24-kilometer road to hang the rest. He also did not hesitate to let his soldiers plunder the city in

[43] al-Taberi, VI, p. 534-535.
[44] al-Taberi, VI, p. 451.

the way they wish. History books say the number of Turks killed by Yazid only in Curcan exceeded 40.000.[45]

Yazid b. al-Muhallab was dismissed by the Caliph Omar bin Abd al-Aziz and Abdullah bin Cerrah al-Hakimi was sent to Khorasan to replace him in 716.[46] This date marked the beginning of a new and difficult era in the Arab military campaign in Central Asia because by then, the politics of Central Asia was passing through major changes with the appearance of Turgish Turks, the new generation representatives of Turkish military might, on the scene of world history (717-738).[47] The Turgish forces were then led by Bilge Khan's son-in-law Su-Lu Khan, who was called by the Arabs Abu Muzahim, meaning the father of hardship and trouble.[48]

Soon after corning to power, Su-lu Khan confront-ed the unsuccessful Arab governors of Khorasan and launched against them a severe struggle. He had two main objectives in his mind while launching a war against the Arabs. First, he wanted to stop further Arab expansion towards Central Asia, prevent the assimilation of the Turkish population of the region and their turning into "Arab subjects." Sccondly, he wanted to drive Muslim Arabs out of Maweraunnehr, or Lower Turkcstan.

[45] al-Taberi, VI, p. 543.
[46] İbn al-Esir, V, p. 44.
[47] For this initial period of the Turgish, see Genç, R., **Tûrgişler** md. Türk Ansiklopedisi, XXXII, p. 60-61, Chavannes, E., **Documents**, Paris, 1 903, p. 80 vd., Orkun, İl. N., **Türk Tarihi,** İstanbul, 1936, I, p. 191 Ögel, B., **Türk Kültürünün Gelişme Çağları,** İstanbul, 1988, p. 141, Kafosoğlu, İ., **Türk Millî Kültürü,** Ankara, 1977, p. 120.
[48] İbn Kesir, IX, p. 222, al-Taberi, VII, p. 113.

Deterrnined to achieve these two important objectives, Su-lu Khan launched a bitter fight against the incompetent Arab governors of Bukhara, namely Said b. Abd al-Aziz (721), Amr b. al-Harashi (722), Muslini b. Said al-Kilabi (722), Asad b. Abdullah al-Qasri (724) Ashras b. Abdullah al-Sullemi (727) and Juneyd b. Abdullah al-Murri (729), finally driving the Arabs out of Lower Turkestan almost completely.[49]

Persevering efforts of this successful Turgish Khan against Arabs to push them out of Turkish lands con-tinued until appointment of Nasr b. Sayyar al-Kinani as Khorasan governor.[50]

Indeed, Nasr bin Sayyar was a clever, strong-mind-ed person who used to think carefully and make a good analysis of a situation before starting any action. He was a successful soldier with numerous achievements in the Arab army, which conquered vast areas in the Lower Turkestan, before coming to Khorasan as governor. The battles he took part in the Lower Turkestan constituted a valuable opportunity for him to increase his knowledge of both the region and Turks.[51] He also learned Turkish and married of f his daughter to Tugshad, the Turkish ruler of Bukhara.[52]

The new governor spent his first year in Khorasan in military preparations. He first put the weary Arab army,

[49] For a full list of Arab governors sent to Khorasan sce Kitapçı, Z., **Orta Asya'da İslâmiyet'in Yayılışı ve Türkler,** p. 398-399.
[50] al-Taberi, VII, p. 224.
[51] Shaban, M. A., **The Abbaside Revolution,** Cambridge, 1970, I, p. 127.
[52] Kitapçı, Z., **Mukaddes Çevreler ve Eski Hilâfet Ülkelerinde Türk Hâtûnları,** p. 48.

which largely went out of discipline, in order. He also established a 20,000-strong reinforcement unit, comprising, alongside with Arabs, Turks and other elements from Bukhara, Samarkand, Kesh and Nesef.[53] Ali these preparations were made because Nasr was very much determined to property establish Arab political rule over Turkish lands and solve forever the issue of Turks that was keeping Arabs busy for a long time.

Having completed his preparations, Nasr started in 739 his military march with a sizable army in the direction of Central Asia, towards Tashkent. Upon hearing reports of Nasr's military campaign targeting Tashkent, Kur-Sul, who succeeded Su-lu Khan, set to preparations at once to meet the approaching Arab army. He formed a 15,000-strong, dynamic army to confront Nasr's forces.

With his mighty army and strong will, he was now facing the new Arab governor. The Arabs would have to retreat from all of Central Asia up until Merv and Turks would no longer be the subjects of Arabs if this war ended in his victory. The elderly Turkish khan, who spent most of his life on battlefields, attacked Arab forces from a very appropriate position and managed to encircle the Arab army. The Arabs were late to understand that they were trapped by Turks.

Thus, dark days for the Arab army started. Nasr's situation was not much different from Ahnef b. Qais who was once trapped by the Turkish ruler To-lu Khan. Like Ah-

[53] Kitapçı, Z., **Orta Doğu'da Türk Askeri Varlığının İlk Zuhuru,** İstanbul, 1987, p, 41, al-Taberi, VII, p. 174.

nef, Nasr could not dare to launch a decisive battle. But he still ordered his soldiers to take up positions and told them not to leave their positions under any circumstance. He also put watchmen in some points as a precaution against an unexpected Turkish attack. From then on, there was nothing much left for Nasr to do, other than wait to see how the things would develop.

Fortune helped Nasr in a way that went even beyond his imagination in these critical days. Because the Turkish khan, in an act of complete carelessness, was captured by Arab soldiers as he was on a walk to watch Arab army positions.

The soldiers brought this old man in silk clothes to Nasr. He was quick to understand how important this old man brought to his tent in the midnight was. This man \vas the mighty Turkish Khan Kur-Sul, who was responsible for the fear and tension that pervaded so many days for Arabs.

Kur-Sul offered a deal to Nasr, pledging lo give some l ,000 Turkish camels in return for his release. He consulted with representatives of elite of Damascus and Khorasan, who were accompanying him. His associates advised him lo release Kur-Sul. Then, according to historical sources, the following dialogue Look place between Nasr and Kur-Sul. Aceording to sources, first Nasr asked Kur-Sul how old he was.

"I do not know precisely," responded Kur-Sul. Then Nasr asked "ho\v many limes did you fight against Arabs?" "Seventy two," replied Kur-Sul. Nasr cottinued to ask: "Were

you in the famous Thirsty Battles also?" The Turkish khan said "yes, I was there."

Having received these responses, Nasr announced Lo Kur-Sul his decision.

"Having heard all this, I will not let you go even if you give me everything under the sun as ransom," he said and gave his definite command lo the soldiers; Kur-Sul's head was going lo be cut off and his body would be hanged somewhere that could easily be seen by the Turkish army.(54)

Hence, this Turkish Khan, who spent his life on battlefields, engaged in all of the wars between Turks and Arabs, found himself on the very verge of death because of strange misfortune and carelessness. AfLer killing Kur-Sul and badly defeating his scattered army in 738, Nasr made the Arab political presence in the Lower Turkestan a lasting one. Thus, as a result of this wild campaign of conquests in Turkish lands, "the flag of the Prophet Muhammad was carried far beyond the Oxus River, traditionally accepted as a natural boundary between the Turkic-speaking nations and Persian-speaking ones; famous trade centers of the Middle Ages such as Bukhara, Samarkand and Tashkent came under Muslim control and, as a result, supremacy of Islam was strongly established in Central Asia," as Professor P. K. Hitli says.(55)

Having overcome the Turgish danger this way, Nasr bin Sayyar look some serious measures lo win the hearts of the offended and angry Muslims of the region in an effort to

[54] al-Taberi, VII, p. 174.
[55] Hitti, P. K., cit. p. 80.

restore internal peace and entrench Arab political authority. His measures soon yielded fruit. Of course, what we mean here is a large group of those Turks, who accepted Islam and were mostly comprising of displaced refugees. Agreeing to give major concessions, Nasr managed to seal a good deal with these people. According Lo the deal:

1. Those people who once accepted Islam but then returned lo their original faith for some reasons would be forgiven and never punished.

2. Personal and trade debts of the refugees were due to be written off and they were not going lo be forced lo pay debts of any third person.

3. Ali the taxes they were supposed lo pay the Caliphale Treasury would be cancelled.

4. They were not going to be forced to return Muslims they held captive, provided that there is no legal decision by a court to that effect.(56)

These conditions of the deal, as reported by Tabari, also give us clear clues as lo the nature of the entrenched disputes between the native Turkish people and Arab administrators. Those who could not properly understood the importance of this agreement, signed in return for big concessions and sacrifices on the part of Nasr in order lo establish peace and order in Turkish lands, criticized Nasr of being too soft and some of them even applied to the caliph, complaining about him. Nasr's response to this hardly sound criticisms was an angry one: "I swear you would to-

[56] al-Taberi, VII, p. 192, Ibn al-Esir, V, p. 250, Also Cf. Zettensteen, SK. V. Nasr md. İA. IX. p. 170.

tally defy what you have been saying now, if you can see the strength these people could give lo Arabs through this agreement and the dam-age they could have otherwise inflicted on us."[57]

Indeed, the Umayyad rulers were quite late lo introduce this era of peace and order to the Turkish lands that started only during Nasr's rule in the region. By then, Abbasid propagandists, with their black clothes and beards, had already infiltrated into Khorasan and convinced Turks to support their revolt against Umayy'ad rule. It was no longer possible for this despotic and oppressive Umayyad administration lo slay in Turkish lands.

In the end, the oppressive Umayyad state, which was based on fanatic Arab superiority, perceiving non-Arab Muslims as mere slaves to be oppressed and humiliated all the time; which insulted those from the Prophet's family line and made disrespect against these people as a state policy; and which was never largely welcomed by Muslim community due to its despotic policies, was bound Lo vanish in the face of a revolting army, led by Abu Muslim al-Khorasani and comprising mostly of Turkish soldiers, commanders and people of the East. (750).

We tried so far to summarize the course of Arab conquests in Central Asia. It is interesting that these bloody conquests, which raged Turkish lands in the form of a storm of blood and fire, also set the grounds for the flourishing of some positive developments in the back-ground in terms of the spread of Islam. Most of the local Turkish rulers and

[57] al-Taberi, VII, p. 192, Ibn al-Esir, V, p. 250.

their followers accepted Islam in the course of wars. Islam was also spreading fast among the people of the area and the Muslim community finally emerged as a powerful political element in the region. This no doubt was a major victory of Islam against other religions, namely Christianity, Zoroastrianism and Buddhism.

And there was more: As a continuation of these developments, many Turks from aristocrat families also accepted Islam as their religion.

Prof. Dr. Zekeriya KİTAPÇI

İÇİNDEKİLER

GİRİŞ

CAHİLİYE DEVRİ - ARAP SİYÂSİ İLİŞKİLERİNE KISA BİR BAKIŞ

İslâm Öncesi Türk-Arap İlişkileri 67
İslâm Öncesi Hazar Türkleri ve Arap'lar 70
Sâsâni Ordularındaki Türkler ve Araplar 73
Mekke'ye Yerleşen İlk Türkler 75
Cahiliye Devri Arap Şiirlerinde Türkler 76
Hz. Peygamber ve Türkler 77

BİRİNCİ BÖLÜM

HORASAN ve MÜSLÜMAN ARAP'LARIN TÜRKİSTAN'A İLK AKINLARI

I. HORASAN ve TARİHİ GEÇMİŞİNE KISA BİR BAKIŞ HORASAN'IN ETNİK YAPISI VE TÜRKLER . 83
Horasan'ın Coğrafi Sınırları 83
Horasan'ın Etnik Yapısı ve Türkler 85
J. Wellhausen ve E. Esin'in Görüşleri 86
el-Câhız ve Diğer Yazarlar Ne Diyor? 89
Horasan ve Araplar 91
Arap'ların Türklerle Karşılaşmaları 92
Yezdücerd Türk Hakanından Yardım İstiyor 93
Hz. Ömer Ceyhun Nehrini Geçmeyi Yasaklıyor 94

Türk Hakanı Ahnef'le Karşı Karşıya Geliyor 96
Türk Hakanı Harp Sahasından Çekiliyor 98
Arapların Doğu Fetih Hareketlerine Yeniden Başlamaları .. 99
Horasan'ın Genel Durumu 101
Müslüman Araplar Ceyhun Nehri Kıyılarında 103

II. YENİ ANLAMI İLE MAVERÂÜ'N-NEHR veya AŞAĞI TÜRKİSTAN 105
Maverâü'n-Nehr Kelimesinin Yeni Anlamı 105
Mâverâü'n-Nehr Kelimesinin Ortaya Çıkışı 106
Niçin Maverâü'n-Nehr Değilde Aşağı Türkistan 108
Aşağı Türkistan'ın Coğrafi Sınırları 110
Aşağı Türkistan'ın Türklük Dokusu 111
Müslüman Arap'lar ve Aşağı Türkistan Türklüğü 114

III. TÜRK YURTLARINA İLK ARAP AKINLARI ve MAHALLİ TÜRK HAKANLARI 119
Ceyhun Nehrini Geçen İlk Arap Valileri 119
İlk Akınlar Ubeydullah b. Ziyâd ve Buhara Melikesi 121
Said b. Osman'ın Türk Gençlerini Esir Alması 123
Selm b. Ziyâd Türk Yurtlarında 126
Yeni Fitne Dönemi ve Müslüman Araplar 128
Haccâc b. Yusuf'un Irak'a Vali Olması 130
Haccâc'ın Gölgesi Türk Yurtları Üstüne Düşen Vali 133
Mühelleb'in Türklerle Mücadelesi 135
İlk Akınların Genel Bir Değerlendirmesi 138
H.A.R. Gibb'in İlginç Yorumu 140

IV. MÜSLÜMAN ARAP'LARI TÜRK YURTLARINI FETHE ZORLAYAN BELLİ BAŞLI ÂMİLLER 143
Emevi Halifelerinin Yeni Fetih Stratejileri 143
Doğu Sınırlarının Emniyeti 146
Türk Göçlerinin Durdurulması 147
Asya Ticaret Yolu ve Tarihi Geçmişi 148
Soğd'lu Tüccarlar ve Arap'lar 151
Değişen Arap Toplumunun Yeni Hayat Anlayışı 154
Emevî Halifelerinin Çılgın Sefâhat Hayatı 155
Hazîne Vergilerinin Düşmesi 158

İKİNCİ BÖLÜM

KUTEYBE B. MÜSLİM ve MÜSLÜMAN ARAP'LARIN YENİ TÜRKİSTAN FETİHLERİ

GİRİŞ

I. KUTEYBE B. MÜSLİM HORASAN'DA BÜYÜK FETHE GİDEN YOLUN AÇILMASI 165

I. TOHARİSTAN MAHALLİ TÜRK HANLIĞI ve ALTERNATİF İLK MÜSLÜMAN TÜRK DEVLETİNİN YIKILIŞI 171
Tarihi ve Coğrafi Yönü İle Toharistan 171
Toharistan'ın Türklük Dokusu 172
Toharistan Hanlığı ve Nizek Tarhan 174
Nizek Tarhan ve Arap Valileri Karşısında 176
Kuteybe Nizek Tarhan Karşısında 178

Süleym en-Nasıhî Tarih Sahnesinde 179
Nizek Tarhan'ın Fikrini Değiştirmesi 181
Nizek Tarhan'ın İhtilâl Teşebbüsleri 182
Nizek Tarhan Ailesinin Hazin Sonu 185
Toharistan Alternatif Türk Devletinin Yıkılışı 186

II. KUTEYBE B. MÜSLİM TÜRK YURTLARINDA
Baykent, Buhara ve Semerkant Üçgeni 191
Kuteybe'nin Yeni Sefer Hazırlıkları 191
Kuteybe Baykent Yolunda 192
Baykent Şehrinin Özellikleri 194
Baykent Şehrinin Kuşatılması ve Türkler 195
Tarihlerin Kaydettiği Büyük Baykent Faciası 197
Baykent'in Yağma Edilmesi; Yakılıp Yıkılması 198
Buhara; Üçgenin İkinci Büyük Şehri 202
Buhara'nın Türklük Dokusu 204
Kuteybe'nin Buhara Seferi 206
Muharip Türk Unsuru ve Kuteybe 207
Buhara'nın Düşmesi ve Yeni Düzen 209
Kuteybe'nin Yeni Toharistan Seferi 211
Abdurrahman'ın Soğd Seferi ve Tarhun'un İntiharı 212

III. KUTEYBE B. MÜSLİM'İN YENİ HARZEM SEFERİ. 215
Tarihi ve Coğrafi Yönü İle Harzem 215
Harzem'in Ticari Önemi 216
Harzem'e Yapılan İlk Arap Akınları 218
Kuteybe'nin Harzem İçin Hazırladığı Yeni Plan 219
Kuteybe'nin Yeni Harzem Faciası 221
Harzem'de Yeni Düzenin Kurulması 223
Baykent Faciasının, Yeniden Tekrar Edilmesi 224

IV. KUTEYBE'NİN YARIM KALAN SOĞD SEFERİ
İÇ-ASYA KAPISININ ARAPLARA AÇILMASI 227
Kuteybe'nin Semerkant Seferi 227
Semerkant'ın İktisâdî ve Ticârî Yönü 228
Kuteybe Semerkant Yolunda 229
Batı Gök Türk Ordusu Semerkant Önlerinde 230
Semerkant'ın Düşmesi ve Yeni Barış Şartları 232
Kuteybe'nin Oğuz Bek Tarafından Karşılanması 234
Kuteybe'nin Verdiği Sözü Bir Kere Daha Bozması 236
Ganimet Düşkünü Arap Şairleri Ne Diyor 239
Yeni Güvenlik Tedbirleri 241
Kuteybe'nin Taşkent ve Fergâne Seferi 242
Haccâc'ın Ölümü ve Kuteybe b. Müslim 244
Kuteybe'nin İç Asya Mâcerası 243
Çinlilerle Ticarî İlişkilerin Değerlendirilmesi 247
Kuteybe'nin Hunharca Öldürülmesi 248
Kuteybe'nin Çaresizliği ve İsyan Etmesi 249
Kuteybe'nin Öldürülmesi 252
Kuteybe'nin Ölümü ve Maşeri Türk Vicdanı 255

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ORTA ASYA ARAP FETİHLERİNİN
YENİ DEVRİ VE TÜRKEŞLER

I. YEZİD B. EL-MÜHELLEB CÜRCAN - DEHİSTAN
ve TABERİSTAN'IN FETHİ 261
Cürcan ve Taberistan Karşısında Arap Vâlileri 261
Yezid b. el-Mühelleb'in Asıl Gâyesi 263

Yezid'in Horasan'a Vali Olması ve Yeni Düzen 266
Yezid'in Taberistan Seferi 2686
Yezid'in Cürcân Seferi 270
Türklerin Kanıyla Sulanmış Zafer Ekmeği 271
Ömer b. Abdü'l-Aziz'in Yezid'ten Hesap Sorması 274
Cerrah b. Abdullah el-Hakemi Yeni Horasan Valisi 274

II. TÜRK MİLİTARİZMİNİN YENİ TEMSİLCİLER TÜRGEŞLER 277
Türgeşler'in Tarih Sahnesine Çıkması 277
Kara Türkeşler Tarih Sahnesinde 278
Su-lu Han ve Aşağı Türkistan Hakimiyeti Meselesi 280
Said b. Abdü'l-Aziz Türgeş Hakanları Karşısında 281
el-Haraşî İle Gelen Büyük Facia 284
Türkeş Hakanı Müslim'in Karşısında 286
Eşres b. Abdullah'ın Başarısız Mücadeleleri 287
Türkeş Hakan'ı Aşağı Türkistan'da 289
Cüneyd'in Yeni Mâceraları 292
Arap Ordusunun İmha Edilmesi 294
Cüneyd'in Kaçıp Kurtulması 295
Türk Hakanının Kuşatmalardan Vaz Geçmesi 297
Esed b. Abdullah'ın Türkeşlerle Mücâdeleleri 300
Su-lu Han'ın Yeni Ordu Hazırlıkları 301
Su-lu Han'ın Kûr-Sûl Tarafından Öldürülmesi 302
Halife Hişamın Şaşkınlığı 306

III. NASR B. SEYYAR ve ARAP'LARIN TÜRK YURTLARINA HAKİM OLMALARI 309
Nasr b. Seyyar'ın Horasan'a Vali Olması 309
Kur-Sûl Nasr'ın Karşısında 310

Kur-Sûl'un Öldürülmesi 311
Türklerde Kutsal Hakanlık Mefhumu 313
Nasr b. Seyyar'ın İç - Asya Seferi; Şaş 316
Nasr b. Seyyar ve Melike Hâtun 317
Nasr'ın Türklere Karşı Gösterdiği Kolaylıklar 319
Nasr'ı Tüketen Yeni Huzursuzluk Devri 320
Nasr b. Seyyar ve Hâris b. Süreyc 321
Abbâsi İhtilali ve Doğu Türklüğü 323
Ebu Müslim el-Horasani ve Abbâsi İhtilali 325
Nasr b. Seyyâr ve Emevi Devletinin Acı Sonu 326
EKLER 331
BİBLİYOGRAFYA 335

GİRİŞ

CAHİLİYE DEVRİ - ARAP SİYÂSİ İLİŞKİLERİNE KISA BİR BAKIŞ

İslâm Öncesi Türk-Arap İlişkileri:

Milâdî VII. asrın ilk yarısında; Ceyhun nehrini geçerek, **Aşağı Türkistan; *İslamî kaynaklarda Mâveraü'n-Nehr***'in iç kısımlarına doğru ilerleyen Arap ordusuna karşı koymak ve onları Ceyhun havzasının gerisinde durdurmak, hattâ Araplar'ı bütün ***İran***'dan sürüp çıkarmak için büyük bir ordu ile harekete geçen **Türk Hakanı *To-lu Han*** ile, dirâyetli Arap komutanı **Ahnef b. *Kays'ın Merve'r-Revz***'de ilk defa (H. 22 M./642) yılında karşılaşmaları bir tarafa, eski **Türklerle, Araplar** arasında ilk siyâsi, sosyal ve ticâri münasebetlerin ne zaman ve nasıl bir ortamda başladığı konusunda kesin bir bilgimiz yoktur.

Gerçekte; **Türk-Arap** siyâsî münâsebetlerinin bu şekilde, hem de beklenilenin tam aksine, karanlıklar içinde olması, hattâ bu iki kavmin İslâmiyet'ten önce birbirlerini yeteri kadar tanımamaları, bu kabil ilişkilerin gelişme ve büyümesini önleyen bir kısım ciddi sebepler vardır. Bunların başında ise, ***Arabistan'ın coğrafî durumu*** gelmektedir.

Bilindiği gibi **Arabistan**; Asya'nın güney batısında, **Hint Okyanusu**'na doğru geniş bir dil gibi sarkmış, nerede ise bu büyük kıtadan âdeta, kopacak bir şekilde ayrılmış ve üç tarafı denizlerle çevrili, çok büyük bir yarımadadır. Arabistan; kendine özgü olan bu coğrafî konumu sâyesinde, tarihin hemen her devrinde hiç bir milletin siyâsî, istilâsına uğramamıştır. İşte, eski **Türklerle Araplar** arasındaki siyâsi

ve sosyal ilişkilerin gelişmesinde Arabistan'ın bu coğrâfî konumunun dâima menfi tesirleri olmuş ve bu, iki milletin bir birleri ile karşılaşmasında, her zaman tabiî bir engel teşkil etmiştir. Bu bakımdan, Tarih boyunca **Orta Asya** ve **Arabistan** iki ayrı iklim ve buralar da yaşayan insanlar da, iki ayrı dünyanın insanları olmuşlardır. Bu iki dünyanın biri olan Orta Asya; dâima yeni dalgalanmalara, sahne olmuş ve bu topraklarda bir çok Türk devletleri kurulmuştur. O kadarki İslâm güneşinin doğuşundan biraz önce Orta Asya'da yine böyle, büyük dalgalanmalar olmuş ve bu dalgalanmalar neticesinde büyük **Gök Türk Devleti** ortaya çıkmıştır.

Arabistan ise; eski dünya kıtalarında cereyan eden bütün bu siyâsî ve sosyal gelişmelerden daimâ habersiz ve gelişen olayların dışında kalmıştır. Issız Arabistan çölünün sâkinliğine gömülen bu insanlar, her zaman, kendi iç âlemlerini dinlemişler ve onu konuşturmuşlardır. Bu bakımdan bu topraklarda dil, şiir ve edebiyatın gelişmesini, gayet tabiî ve normal karşılamamız gerekmektedir.

İslâm öncesi Türk-Arap münasebetlerinin, gelişmesini önleyen faktörlerden bir diğeri de **Arabistan**'ın; Türklerin meşhur ***göç yollarının dışında*** olmasıdır. Evet, ilk çağlardan beri Orta Asya'dan dünyanın her tarafına büyük dalgalar halinde göç eden Türk kavimleri, batıya doğru iki ana yönde ilerlemişlerdir. Bu yollardan biri **Hazar Denizi**'nin kuzeyi, diğeri ise; güneyi istikametidir. Kuzeyden gidenlerin Orta Avrupa'ya kadar ilerledikleri ve buralara hâkim oldukları, hatta Hıristiyan dünyasının dini merkezi olan **Roma**'yı tehdit ettikleri dahi görülmüştür. Bunlardan **Atillâ** önderliğinde ki **Hun Türkleri**'nin Orta Avrupa'da nasıl at koşturdukları herkes tarafından bilinmektedir[1].

Diğer taraftan **Hazar Denizi**'nin güneyi istikâmetinden ilerleyen bu Türkler; **Horasan** ve **İran** yaylalarından **Orta-Doğu** ve **Ön-Asya**'ya, Anadolu'ya gelmişler ve bu topraklardaki Hıristiyan ve Bizans kalıntılarını silerek buraları Türk'ün ve İslâm'ın ebedi bir yurdu haline getirmişlerdir. Yine bu göçebe Türklerden büyük bir kısmı daha sonraki yüzyıllarda **Mısır**'a gelmiş, oradan **Kuzey Afrika**'ya yol bularak **İspanya**'ya ulaşmışlardır[2]. Öyle ki ***Trans-Sahara*** ticaret kervanlarının emniyeti uzun seneler bu Türkler tarafından temin edilmiştir[3]. İşte, Arabistan'ın söz konusu bu meşhur göç yolları istikametinin dışında kalması, onu, ilk çağlardan beri devam ede gelen Türk göçlerinden koruyan tabiî bir engel olduğu gibi Türklerle Araplar arasında sosyal ve siyâsi münasebetlerin gelişmesini de pek tabii olarak önlemiştir.

Türk - Arap münasebetlerinin gelişmesini önleyen bir üçüncü faktör de Arabistan'ın göçebe ve akıncı Türkler için; ***verimli ve câzip*** bir ülke olmayışıdır. Bilindiği gibi Arabistan, büyük bir kısmı çöllerle kaplı çok geniş bir ülkedir. Bu bakımdan insanların yaşamasına elverişli bölgeler, sâhil şeridindeki çok dar bir sahaya sıkışmış kalmıştır. Çölde ise

---

[1] Nemeth, Gyula, ***Attila ve Hunlar***, çev. Ş. Baştav, Ankara, 1982. s. 79. vd. Kafesoğlu, I., ***Türk Milli Kültürü***, İstanbul, 1972. s. 70. vd.

[2] Richards, D.C., ***Papers On Islâmic History***, III. Oxford, 1973, p. 21-23 Krş. Konyalı, İ.H., ***Endülüsten Hatıralar***, Yeni Asya 25 Ocak 1979. Krş. Togan, Z.V., ***Umumi Türk Tarihine Giriş***, İstanbul, 1981, s. 180.

[3] Eski Türk göçleri hakkında bkz. Barthold, W., ***Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler***, Ankara, 1975.. s. 26. vd. Yakubovskiy, A. Yu., ***Altınordu ve Çöküşü***, çev. H. Eren, Ankara, 1976. s. 3. vd. Rasony, L., ***Tarihte Türklük***, Ankara, 1988.

hayat mücâdelesi çok zor ve bir o kadar da insafsızdır. Diğer taraftan çoğu zaman büyük mal varlıkları ile göç eden akıncı Türkler, kendileri için münbit topraklar, hayvanları için ise yeşil yaylalar, otlaklar, sulak vadiler, arıyorlardı. Esasen, Asya bozkırlarından göç etmelerinin ve kendilerine yeni yeni yurtlar aramalarının asıl nedeni de bu idi. Arabistan, yukarda zikrettiğimiz bu özelliği nedeni ve insafsız tabiat şartları dolayısıyla, değil göçebe Türkler, Müslüman Türk boyları için dahi pek fazla çekici bir ülke olmamıştır. Şüphesiz bu da, ilk çağlardan beri Türk - Arap ilişkilerini olumsuz yönde etkileyen önemli faktörlerden biri olmuştur.

İslâm Öncesi Hazar Türkleri ve Araplar:

Ne var ki, yukardan buraya kadar yaptığımız bütün bu açıklamalara bakarak; **Türk-Arap** siyâsî münâsebetleri hakkında kayda değer hiç bir şey olmadığı veya câhiliye devri Araplarının, Türkler hakkında hiç bir şey bilmediklerini söylemekte yanlış olur. Zîra, temel kaynaklarda, bu konularla ilgili, daha ham bir malzeme yığını halinde ve fakat Türk tarih ve literatürüne henüz mâl edilmemiş şaşılacak derecede bilgiler, belgeler vardır. Bunlardan öğrendiğimize göre Arap'ların; eski Türklerle ilk ciddi temasları ve akıncı Türkleri çok yakından tanımaları, İslâm öncesi; milâdî III. asrın ilk başlangıç yıllarına kadar uzanmaktadır. Bu temaslar daha ziyâde **Orta-Asya** ve Ceyhun havzasından yol bulan akıncı Türkler veyâ **Tûranî** kavimlerin İran'a dalmaları ve Irak bölgesinde yaşayan Araplara ulaşmaları ile başlamıştır. Zira diğer taraftan; Hazar Denizi ve Volga boylarında yaşayan **Hazar** akıncıları zaman, zaman bir fırtına gibi Kafkasya ve Azerbaycan üstünden İran'a dalmışlar ve Mezopotamya

ya kadar gelerek, buralarda yaşayan **Arap kabile**'lerine bir çok defalar ani baskınlar yapmışlardır.

Yukarı Mezopotamya ve bu bölgelerde yaşayan Arap kabilelerine karşı gerçekleştirilen bu kabil **Hazar** akınlarının en önemlilerinden biri de eski Sâsânî hükümdarlarından daha ziyâde **Zü'l-Ektaf** diye anılan[4] **Şapur II.** (doğ. 309-379)'un saltanatı yıllarında olmuştur. Yaklaşık milâdî 350'li yıllarda **Hazar Türklerin**'den bir akıncı birliği, yine İran'a dalmışlar, sanki bir yıldırım harekâtıyla ilerliyerek yukarı mezopotamya kadar gelmişlerdir. Bu hazar akıncıları, çok az bir süre önce güney Arabistan'dan gelerek buralara yerleşen **Kudaa** kabilesi ve onların birçok büyük kollarından bir olan **Beni Tezyid** aşiretine ani hücum ve baskınlarda bulunmuşlar ve onlardan bir çok kimseyi de esir almışlardır. Temel kaynaklarda, özellikle **el-Ağânî**'de, akıncı **Hazar Türkleri** ve onların **Kudaa** kabilesi üzerine gerçekleştirdikleri bu akınlar hakkında çok geniş bilgiler vardır[5].

Hazar Türkler'i ve kudretli **Türk Hakanları**'nın, Kuzey Irak ve yukarı Mezopotamya ya ve buralarda yaşayan **Arap kabilelerine** yapmış oldukları bu akınlar, o devirlerde Arabistanda yaşayan Arablar, hatta **Yemen** ve **Habeşistan**'a kadar yayılan çok geniş coğrafî bölgelerde derin yankılar yapmış olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim Yemen hükümdarı **Ebû Kerib Tuban Es'ad,** Arabistan'a askerî seferlerde bulu-

---

[4] **Sabur Zü'l-Ektaf;** et-Taberî, II; s. 55. 64. III; 411, VI; 544. İbnü'l-Esir, I. s. 396. 397. Bünyadov, Z., *Azerbeycan, VII-IX. Asırlar* (Krilce) Bakü, 1989, s. 41.

[5] el-Isfahâni, Ebu'l-Ferec, K. *el-Agânî,* Beyrut, 1970 XIII, s. 80, 81, 82, 83. Krş. Bünyadov, Z. a.g.e. s. 41. Ayrıca Kudaa kabilesi hakkında çok geniş bilgi için bkz. Zeydan, C., *el-Arab Kable'l-İslâm,* Beyrut (Tarihsiz), s. 227.

nan bu güçlü kişi bile, İbni Hişam'ın kaydettiğine göre, bir şiirinde oğluna seslenirken aynen şöyle demiştir;

"الفيل أهلك جيشة يرمون فيها بالصخور
والملك في أقصى البلا د وفي العاجم والخزير."

"Asıl fil; Kabeye saldırmak için kendi arkasından gelen ve kızgın taşlarla mahvedilen ordunun filidir.

Asıl hükümdar ise; uzak ülkelerdeki Türk Hakanı ve Hazar Türkleri hükümdarıdır"[6].

Kisra b. Hürmüz (579-590) zamanında İran'a bir diğer Türk akınından daha söz edilmektedir. Yaklaşık 8 bin kadar Hazar akıncı Türkü, onun devrinde İran'a dalmışlar ve İran Kisrasına çok zor günler yaşatmışlardır. **el-Hamevî,** bu Hazar Türklerinin Herat Kâdısı **Neriman** tarafından çok alçak bir hile ile nasıl berteraf edildiklerini yarı efsânevî bir şekilde anlatmaktadır ki, bu ayrı bir inceleme konusu olmalıdır[7].

Mamâfih bu devirlerde Arap ve İran aristokratları arasında yüksek saray meclislerinde **Türkler** ve **Hazar**'lar çoğu kere medeni millet olarak söz edilmiştir. Nitekim el-Endelûsî'nin bir rivâyetinden öğrendiğimize göre; *Hire* kabîlesinin ileri gelenlerinden saygın kişi ve fakat yüksek meclislerde Arap kavmini öve öve bitiremiyen geveze konuşmaları ile meşhur **Numan b. el-Münzir,** söz konusu **İran Kisrası** tarafından kabul ediliği bir sırada yine Araplardan bahsetmiş ve onları dünyanın en yüce, en büyük, en fazîletli bir kavmi olarak gösterince **Kisrâ** dayanamamış ve onun lâfını keserek şöyle demiştir;

[6] İbni Hişam, I. s. 26.
[7] el-Hamevi, *Mucemü'l-Büldan,* IV. s. 292.

"-Türkler ve Hazarların güçlü hükümdarları vardır. Bu hükümdarlar onları idâre eder, işlerini yoluna koyarlar, ya Araplar, ben Arapların bu konuda, din ve dünya işlerini yoluna koyacak zikre değer bir şeylerini görmüyorum!"[8].

Sâsâni Ordularındaki Türkler ve Araplar:

Bu beyanların Câhiliye devri Araplarının Türkleri yakından tanıdıklarını göstermesi bakımından ayrı bir önemi bulunmaktadır. Türkler Arap ve İranlılar nazarında disiplinli, medeni bir millet olarak kabul edilmiştir. Diğer taraftan, İslâm öncesi câhiliye devri **Türk-Arap** münâsebetlerinin değerlendirilmesinde, Sâsâniler devrinde İran ordularında bulunan muharip Türk birliklerinin de çok ayrı bir yeri bulunmaktadır. Bunlardan meselâ; **Nûşirevan** (531-579) ordusu, büyük ölçüde böyle, muhârip Türk unsurlarından teşekkül etmişti. İran ordusundaki bu **Türkler;** Nuşîrevan'ın saltanat yıllarında, başka bir muhârib unsur olan **Deylemlilerle,** Yemen seferine katılmışlar ve Sâsânî hegemonyasının buralara kadar uzanmasında birinci derecede müessir olmuşlardır[9].

Böylece Türkler; *Osmanlı*'lardan, çok daha önceki devirlerde Yemen'e ayak basmış oluyorlardı. Yine bunlara, bu devirlerde İran ordusunda bulunan Araplar'ı da ilâve etmemiz gerekmektedir. Zira, **Hürmüz**'ün baş komutanı **Behrâm Cûbîn** 588 yılında, Horasanda Gök Türk Hakanı **Şâbe,** yanı **Çulu Baga Hakan**'a karşı yaptığı meşhur harplerde yanında **Kahtan** ve **Muad** kabîlelerinden önemli ölçüde Arap asker-

[8] İbnü Abdi Rabbih, el-Edelûsî, **el-Ikd,** VI. s. 2.
[9] es-Sâlibi, *Gurar Mülûk el-Acem,* s. 617. Togan, Z.V., *Umûmî Türk Tarihine Giriş,* s. 72.

leri bulunuyordu[10]. İran ordusundaki bu **Araplar**'ın, aynı ordu saflarında görev yapan **Türklerle**, çoktan tanışmış ve kaynaşmış olmaları gerekmektedir.

Mâmâfih, burada bir hususun bir kere daha dile getirilmesinde büyük yararlar vardır. O da Sâsânî ordularında her zaman bir takviye gücü olarak kullanılan muhârip **Türk birlikleri** ve onların gösterdikleri başarılardır. Bunlardan meselâ; **Gök Türkler** tarafından hâkimiyetlerine son verilen ve **Ak Hunlar**'dan olan **Eftalitler**; İslâmî kaynaklarda bunlara "*Heytal*" veya "*el-Heyâtıla*" denilmektedir ki[11], bunlarda büyük ölçüde Sâsânî ordularında istihdam edilmişlerdir[12].

Evet; Sâsânî ordularında büyük ölçüde muharip Türk unsuru bulundurma geleneği **Hz. Peygamber** devride dâhil, daha sonraki devirler, hatta asırlık İran devletinin yıkılışına kadar devam etmiştir. Bu cümleden olmak üzere; **Hz. Ömer**

[10] Şâbe; Türk Hakanı, bkz. et-Taberi, II. s. 174. İbnü'l-Esir, I. s. 470. Krş. Togan, Z. V. a.g.e. s. 72.

[11] el-Heytal veya el-Heyatıla (aftalitler); el-Mukaddesi, Ahsenü'l-Tekâsim, s. 261. Le Strang, G., ***Bülda'nü'l-Hılafe***, s. 476.

[12] Togan, Z. V. a.g.e. s. 72. *Başta **et-Taberi ve el-Mesûdî** olmak üzere, temel İslâmi kaynaklarda, İslâm öncesi İran ordularındaki Türkler, **Türk Hakanları** ile **İran Kisraları** arasındaki münasebetler, bu münasebetlerin varyantları, sıhriyet bağları, hanedanlar arası evlilikler, İran topraklarındaki Türkler hakkında tahminlerin üstünde bilgiler bulunmaktadır. Eski Türkler **hakkında Zend Avestaya** varıncaya kadar eski İran kaynakları ve bunlarla ilgili olarak yapılan Farsça çalışmalarda da çok kıymetli bilgiler vardır.*

*Ne yazık ki şimdiye dar bu bilgiler yeteri kadar değerlendirilmemiş ve Arz-ı İrandaki Türk varlığı hakkında hiç bir ciddi çalışma yapılmamıştır. Temel **Arapça** ve **Farsça** kaynakların Türkler hakkındaki bu bilgileri daha ham bir malzeme yığını halindedir. Bu bilgiler gün ışığına çıkarılmadan, Türklerin **Orta Doğudaki** aktif durumlarının anlaşılması da mümkün değildir. Bu araştırmalar aynı zamanda, Hz. Peygamber devrinin Türkler bakımından anlaşılması ve aydınlatılmasına da büyük ölçüde yardım edecektir.* Z.K.

devrinde başlatılan İran'ın fethi; dolaysıyla meşhur **Kâdisiye** harblerinde, değerli İslâm komutanı **Saad b. Ebî Vakkasa** karşı çarpışan **Rüstem** komutasında ve sayıları yüzbinlere ulaşan İran ordusundaki özel eğitimli, zırhlı Türk süvâri birlikleri, müslüman Araplara, Kadisiye harbinin ilk anlarında çok zorlu günler yaşatmışlardır[13].

Mekke'ye Yerleşen İlk Türkler:

Câhiliye devri **Türk-Arap** siyâsî ve kültürel münâsebetleri çerçevesi içinde inceleyebileceğimiz bir diğer hususta tâcir Araplar'ın, **Hz. Peygamber**'de dâhil, Sâsânîlerin çağdaş başkenti *Medâin*'e kadar seyâhat etmeleri ve buralarda Türk tâcir ve köleleri ile temasa geçmeleridir. Hatta bu Türklerden bazıları, meselâ demircilikle meşhur **"Süreyc âilesi"** bu ilk dalgalarla câhiliye devrinde *Mekke*'ye kadar gelmeye muvaffak olmuşlardı[14].

Bunlara **"Sümeyye"** gibi, yeni araştırmalarla bazı yeni isimleride ilâve etmemiz mümkün olmaktadır. Burada hemen şunu ilâve edelim ki; bu temaslar, veya bir harb ortamı içindeki bu ilk karşılaşmalar, câhiliye devri eski Arap toplumunda, bir çok yönleri ile eksik veya tenkid edilebilir olmasına rağmen bir **Türk imajının** doğmasına sebeb olmuştur[15]. Nitekim, câhiliye devri Arap şiirlerinde eski Türklerden ve Türk kahramanlığından bahsedilmiş olması, eski Araplarda, Türklerle ilgili bir kısım atasözleri ve darb-ı mese-

[13] et-Taberi, III. s. 563.

[14] *Mekke'deki İlk Türk aileleri hakkında geniş bilgi için bkz.* Kitapçı Z., ***Saadet Asrında Türkler***, Konya, 1993. s. 38. vd.

[15] Haarmann, U. W., ***The Arab Image of the Turk from the Abbasids to Modern Egypt***, Middle East Studies, USA. 1989, nu. 20. P. 175-196.

lelerin bulunması[16] hatta **Hz. Peygamber**'in, bir çok vesilelerle Türklerden bahsetmesi bu görüşlerimizi bütünüyle kuvvetlendirmektedir.

Cahiliye Devri Arap Şiirlerinde Türkler:

Mâmâfih, İslâm öncesi, **Türk-Arap** siyâsî münâsebetlerinin aydınlatılmasına yardım edecek bir diğer önemli kaynakta; câhiliye devri Arap şairleri ve onların **Türkler** hakkındaki şiirleridir. Yekûnü bir hayli kabarık olan bu şiirlerde, çeşitli yönleri ile **Türkler** ve **Türk kahramanlığından** bahsedilmiş ve konumuzla ilgili fevkalade önemli ip uçları verilmiştir. Bunlardan meselâ; Cahiliye devri Arap şâirlerinden **Nâbiga ez-Zübyânî**, (öl. 604) ki bu sıralarda Hz. Peygamber olgunluk yaşında bulunuyordu, şiirlerinde Türklerden bahsettiği gibi[17], yine, **Hz. Peygamber**'in nübüvvet yıllarında vefât eden **A'şa Hemdân** da (öl. 621), şiirlerinde Türklerden bahsetmiştir[18].

Ancak bunlardan en önemlisi, **Hz. Peygamber**'in amcası **Ebu Tâlib**'in söylemiş olduğu şiirlerdir. **Ebu Tâlib** (öl. 612); bundan önceki bir eserimizde çok daha geniş bir şekilde üzerinde durulduğu gibi, **Hz. Peygamber**'i susturmak ve Allah'ın nurunu ağızları ile söndürmek ve bundan daha da acısı **Beni Haşim** ailesinin Türk yurtlarına savuşup gitmelerini istiyen ***Kureyşin*** azgınları karşısına, hamiyet-i milliye ile

[16] Kitapçı, Z., ***Hz. Peygamber'in Hadislerinde Türkler,*** Konya 2004, I. ***Kitap,*** s. 75, 90, 91, Şeşen R., ***Eski Araplara Göre Türkler,*** Türkiyat Mecmuası, İstanbul, 1960 no, XV. s. 12.

[17] ez-Zubyâni N., ***Dîvan***, nşr. M.H. Derenburg, Paris, 1869. s. 93.

[18] A'şa Hemdan, ***Dîvan***, nşr, R. Geyer, London, 1928. s. 226. Şeşen, R. ag.mk. s. 14. Togan, Z. V. a.g.e. s. 74. ***Bu şiirler T. Kowalsky ve E. Mainz tarafından da üzerinde durulmuş ve yayınlanmıştır.*** Bkz. Der Islâm, XXI, 1933, s. 279, 285.

çıkmış ve kalbinin derinliklerinden kopup gelen uzun bir kasidesinde, Mekke'yi onların başlarına zindan etmedikçe **Türk yurtlarına** çekip gitmeyeceklerini söylemiştir[19].

Cahiliye devrinde yetişmiş **Hassan b. Hanzala**'da böyledir. O da şiirlerinde Türk ve Türk kahramanlığından bahsetmiştir. Bunlardan meselâ **Husrev-Perviz,** (509-628) ve onun, yalın kılınç Türk atlılarının hücumundan kurtulması için verdiği Dabib adındaki küheylanından bahsederken şöyle demektedir;

"وأعطيت كسرى ما أراد ولم اكن لأتركه في الخيل يعثر راجلاً
ويذلت له ظهر الضبيب وقد بدت مسومة من خيل ترك وكابلا."

Kisra'nın benden beklediğini esirgemedim. Onu, Türk yaya ve atlılarının ayakları altında ezilmeye bırakmadım.

Türkler ve Eftalitler gösterişli atlar ile ortaya çıkınca ben de ona cömertlikte bulundum ve Dabib adındaki atımı verdim"[20].

Yine aşağı yukarı aynı asırlarda yaşayan **Evs. b. Hacer,** (öl. 620) Türk kahramanlığını dile getiren bir şiirinde aynen şöyle demektedir;

صحب السيال بأيديهم بيازير. "تكتبها ماتهم لما رأيتهم

"Ben ellerinde oklarla kara bıyıklı Türk yiğitlerini görünce suyu onlara bıraktım, deveme atlıyarak hemen savuşup gittim"[21].

Hz. Peygamber ve Türkler:

Gerçekte İslâm öncesi devirlerde Türkleri en iyi tanıyan kimselerden biriside bu dinin kurucusu bizzat **Hz. Peygamber**'in tâ kendisi idi. Çok erken yaşlarda ticaret hayatına

[19] İbni Hişam I, s. 275. Krş. Kitapçı, Z. a.g.e., I. s. 111.

[20] el-Mesûdi, ***Mürûc***, tah. M.M. Abdü'l-Hamid, Mısır, 1964, I. s. 273.

[21] Evs b. Hacer, ***Divan***, nşr. R. Geyer, Wien, 1925. s. 58. el-Câhız, ***Fezâilû'l-Etrâk,*** (Resâilû'l-Câhız), tah. A. M. Harun, Kahire, 1948, I. s. 76.

atılan ve daha sonra kaderin çok özel bir lutfu ile Mekke'nin sayılı tüccar zenginleri arasına giren **Hz. Muhammed;** ***Basra*** ve ***Medâin***'e kadar uzanan bir çok ticârî seferlerde bulunmuştur. O, tarihi ***İpek Yolu*** ticaretinin önemli merkezlerinden biri olan bu ticâret bölgelerinde bir çok Türk tâcirleri ile karşı karşıya gelmiş, onlarla alış verişlerde bulunmuş, muhtemelen onlardan bir kaç **Türkçe kelime** dahi öğrenmiştir[22].

Hz. Peygamber'in öncelikle **Baykent**'li Türklerle tanışmış olması gerekmektedir. Zira o çağlarda parlak bir ticâret şehri olan **Baykent** ve buranın zengin tüccarları **Basra Körfezi**'nden kiraladıkları gemilerle **Çin**'e kadar uzanan ticârî seferlerde bulunuyorlardı[23].

Hz. Muhammed bütün insanlığa **Allah** (c.c.) tarafından kurtarıcı bir "***Peygamber***" olarak gönderilmesinden sonra ise; Türkler hakkındaki yüce beyanlarına bir ilâhî kaynaktan aldığı ilhamla devam etmiş ve onlar hakkında bir çok açıklamalarda bulunmuştur ki, bunlara İslâm literatüründe "**Hadis**" denilmektedir.

Hadislerin; *İslâmi Türk* tarihinin temel rükünlerinden biri ve bu büyük oluşuma yani "**Orta Doğu Türk Misyonu**na" zemin hazırlamış olması, Türkleri; Hz. Peygamber'in ebedi risâlet görevini devralmaya teşvik etmesi, İslâm ümmeti arasında onları bu büyük hizmete yegane aday bir millet olarak görmesi, göstermesi bakımından konumuz açısından çok önemli bir yeri vardır[24].

---

[22] Bu konularda çok geniş bilgi almak için bkz. Kitapçı, Z., ***Hz. Peygamber'in Hadislerinde Türkler,*** I. Kitap, s. 76.

[23] en-Narşahî, ***Tarih-u Buhara,*** s. 34, et-Taberi VI, s. 430. Krş. Kitapçı, Z., ***Türkler Nasıl Müslüman Oldu?,*** Konya, 2004, s. 91.

[24] *Hz. Peygamber'in Türklerle ilgili hadislerinin çok geniş bir değerlendirmesi için bkz.* Kitapçı, Z., ***Hz. Peygamber'in Hadislerinde Türkler,*** Konya, 2004.

Türk-Arap siyasî ilişkilerinin tarihi geçmişi, buna esas olan olaylar, ayrıca **Hz. Peygamber**'in **Türk**'lerle ilgili hadisleri hakkında yaptığımız araştırma ve değerlendirmeler burada sona ermektedir. Şimdi asıl konumuzun kapısını çalıyoruz. O da **Müslüman Arapların;** aradan yarım asır üstelik, bir kısım bedbaht ve son derece müessif olaylar, bölünme ve parçalanmalarından sonra **(Hz. Ali ve Hz. Muaviye** devri olayları) hemde yeni bir dinamizmle giriştikleri ve bir kan ve bir ateş kasırgası halinde uzun seneler devam eden *"Orta Asya Fetihleri"*dir.

Gerçekte, Türkistan Araplar tarafından fethini *"Üç Merhalede"* incelememiz gerekmektedir. Bunlardan;

Birinci Merhale; Hz. Ömer'in doğu, Horasan komutanı *Ahnef b. Kaysla* başlayan (642) ve **Kuteybe b. Müslim**'in, el-Haccâc tarafından çok büyük yetkilerle Horasan'a vali olarak gönderilmesine kadar devam eden (705) birinci devir, daha açık bir ifâde ile *"İlk Akınlar Devri"*dir. Daha ziyâde bir çapulculuk ve yağma hareketi olarak tarih sayfalarına geçen ve Orta Asya Türklüğü için son derece bedbaht ve acı olan bu devirler, yarım asırdan fazla bir süre devam etmiş ve Araplar için zavallı, askeri bir macera olmaktan öte hiç bir işe yaramamıştır.

İkinci Merhale ise; Değerli Arap komutanı ***Kuteybe b. Müslim***'le başlayan ve daha ziyâde Baykent, Buhara ve Semerkant üçgeni çevresinde odaklanan muntazam fetih hareketleri devridir. Bu merhale; büyük devlet adamı Haccâc b. Yusuf'un, kudretli Arap generali **Kuteybe b. Müslimi,** Orta Asya Arap fetihlerini gerçekleştirmek ve Arap siyâsî hâkimiyetinin sınırlarını Çin Seddine kadar genişletmek maksadıyla Horasan'a vali olarak gönderilmesiyle

başlamış (705) ve Fergânede kendi silâh arkadaşları tarafından öldürülmesine kadar devam etmiştir (712).

Üçüncü Merhale; Yezid b. el-Mühelleble başlayan (712) ve Nasr b. Seyyarla gerçekleştirilen siyasi hâkimiyet devridir. Bu devir büyük Türkeş Hakanı **Kur-Sul**'un kötü bir tâlih eseri, **Nasr b. Seyyâr** tarafından öldürülmesi ile (738) devam etmiş ve Abbasi ihtilâli ile (750) de bulmuştur.

Ancak Türk İslâm Tarihinin en önemli olaylarından biri olan bu fetih hareketlerini, gerçek boyutları ile izah etmeye geçmeden önce,asıl üzerinde durmak istediğimiz önemli bir konu daha vardır. O da, bu fetih hareketlerinin cereyan ettiği bölgeler ve buraların coğrafi, etnik, sosyal ve siyâsî durumlarıdır. Bundan maksadımız Müslüman Arapların doğuda girişikleri fetih hareketlerinin önemli coğrafi bölgelerinden biri ve bir bakıma en önemli bir eyâlet merkezi olan "**Horasan**" *Doğu Turan Yurdu*'dur.

İşte bundan sonraki sayfalarda kısaca **Horasan**; onun coğrafi mevkii, sosyal ve ticari durumu ve ***Türklük dokusu*** üzerinde durulacak ve bu topraklarda cereyan eden **Arap-İran** harbleri ve ilk **Türk-Arap** karşılaşması hakkında bilgiler verilecek, ayrıca Orta Asya'nın fethine giden yolda çok önemli bir km. taşı olan "**İlk Akınlar**"ın genel bir değerlendirmesi yapılacaktır. Öyle tahmin ediyoruz ki; asıl konuya girmeden önce yapacağımız bu açıklamalar, söz konusu Arap fetihleri ile ilgili birçok konunun aydınlatılmasında okuyuculara yeni bir ışık olacaktır.

BİRİNCİ BÖLÜM

HORASAN ve MÜSLÜMAN ARAPLARIN TÜRKİSTAN'A İLK AKINLARI

Hz. Ebu Bekir Üsâme b. Zeyd'e şöyle demiştir:

"Geçtiğiniz yerlerde kimseye hâinlik etmeyiniz. Verdiğiniz sözde durunuz. Ganimetten çalmayınız.

Öldürülmüş olan kimselerin ağız, burun ve kulak gibi organlarını kesmeyiniz. Çocukları öldürmeyiniz, yaşlıları, ihtiyarları ve kadınları da öldürmeyiniz.

Hurma ağaçlarını kesip yakmayınız. Meyve veren hiç bir ağacı kesmeyiniz. Yemek için müstesnâ, ne bir koyun, ne bir sığır, ne de bir deve kesmeyiniz. Hayvanları telef etmeyiniz.

Yolunuzun üstünde, manastırlara çekilmiş ve kendilerine dünyadan el etek çekmiş bazı kimselere rastlıyacaksınız. Sakın olaki onlara dokunmayınız. Onları kendi işleri ile baş başa bırakınız.

Haydi, Allahın adıyla yürüyünüz!"

I.
HORASAN ve TARİHİ GEÇMİŞİNE KISA BİR BAKIŞ
HORASAN'IN ETNİK YAPISI VE TÜRKLER

Horasan'ın Coğrafi Sınırları:

Horasan; Emevîler devrinde (661-750) çok geniş coğrafi bölgelere yayılmış olan Arap İslâm İmparatorluğunun genellikle doğu bölgesine verilen genel, idarî bir isimdir. İslâm tarihinde bununla; Irak'tan sonra başlayan ve bugünkü İran da dahil, Ceyhun nehrine kadar yayılan çok geniş coğrafi bölgeler kastedilmektedir. Horasan; bütün Emevîler devri boyunca imparatorluğun en hareketli, bereketli, J. W. Hausen'in tabiri ile; **"merkezi devlet üzerinde meselâ Afrika ve İspanya'dan çok daha fazla tesiri olan bir barotmetresi idi"**[1].

Gerçekte **Horasan** kelimesi yapı itibarı ile **Hur**; *güneş* ve **âsân**; *doğan* kelimelerinden oluşmakta ve **"Güneşin Doğduğu Ülke"** anlamına gelmektedir[2]. Eski Fars dilinde *"Doğu Ülkeleri"* anlamına kullanılmıştır ki, genellikle İslâm tarih ve coğrafyacıları bu manayı tercih etmişlerdir[3]. Bu bakımdan *Horasan'a* bizim eserlerimizde daha ziyade ve bu manaya uygun olarak *"Doğu Turan Yurdu"* denilmiştir. İslâm coğrafyacılarına göre Horasan doğuda; **Sicistan** ve **Hindistan**, batıda; **Oğuz çölü** ve **Cürcan**, kuzeyde; **Maveraü'n-Nehr** (Aşağı Türkistan), güneyde ise; eski **Fars** çölü ve **Irak-ı acem** sınırlaı ile çevrilmiş çok geçmiş coğrafi

[1] Welhausen, J., ***Arap Devleti ve Sukutu***, s. 189.
[2] el-Hamevi, II. s. 350 krş. Huart, C. I, İA. V/I, s. 560.
[3] Le Strange, Guy. ***Büldânü'l-Hılâfe eş-Şarkıyye***, Beyrut, 1958, s. 423.

bir bölgedir[4]. **Nisâbur Herat, Merv, Belh, Talakan, Nese, Toharistan, Ebiyurd, Serahs, Tus** bu bölgenin önemli şehirleri arasındadır.

Hz. Ömer devrinde (634-644) başlayan ve daha sonraları Ceyhun nehri istikâmetinde gelişen fetih hareketleri sonucu Horasan büyük bir eyâlet hâline gelmiştir. Bu yeni eyâlet merkezi, eskiden olduğu gibi bu günkü Türkmenistan'ın başşehri **Merv** idi[5]. Türk Hakanı **Afrâsiyap** tarafından kurulduğu rivâyet edilmektedir[6]. **İran-Turan** sınırında farklı kültür ve etnik unsurların buluştuğu ve kaynaştığı bir şehir idi. Türk göçleri bu bölgeye hissedilir bir şekilde IV. ve V. yüzyıllardan beri devam etmekte idi. Gök Türk kağanlığı devrinde *Merv Beyi* olan **Mâhâyar** Türk Hakanının damadı ve ona tabi bulunuyordu[7]. Bu göçler dolaysıyla buraya bir çok köklü Türk aileleri gelip yerleşmiştir. İslâm fetih yıllarında bunların en önemlilerinden biri **Abdullah b. Mübârek et-Türki**'nin mensup olduğu aile idi[8].

Fetihler Ceyhun nehrinin öte tarafına ve Türk yurtlarına kaydırılınca idârî karargah bölgenin diğer yarı dini kutsal bir şeri olan **Belh**'e taşınmıştır. Mamahif **Araplar**; gelişen ve değişen siyâsî olaylar ve idârî şartlar mesela Türk tehlikesi karşısında eyalet merkezini, bu iki şehirden birisine nakledip durmuşlardır. **Haccâc b. Yusuf**'un Irak valiliği sırasında (694) Horasan; Irak'a bağlı, onun emir ve tasarrufu altında kalmışsa da, onun vefâtından sonra Irak'ın etkinliği kalmamış, imparatorluğun kendine has müstakil bir eyâlet merkezi olmuş ve buraya gönderilen valiler de öncelikle Türkler ve Aşağı Türkistan'ın idâresinden sorumlu tutulmuşlardır. Bu bakımdan Emevî halifeleri Horasan'a her zaman yetenekli güçlü, devlet tecrübesi yüksek askerî valiler göndermeye ayrı bir özen göstermişlerdir.

[4] el-Hamevi, ***Mu'cemü'l-Büldan,*** II. s. 350. Le Strange, G. s. 423.
[5] Geniş bilgi için bkz. el-Hamevi, V. s. 113, Yakubovsky, İA, VII. s. 793-77.
[6] Esin, E., ***İslâmiyetten Önce Türk Kültürü Tarihi ve İslâma Giriş,*** İstanbul, 1978, s. 201.
[7] Esin, E. a.g.e., s. 246.
[8] Kitapçı, Z., ***Saadet Asrında Türkler,*** s. 127-134.

Horasan'ın Etnik Yapısı ve Türkler:

Bölge, her nekadar, İran sınırları içinde gösterilmişse de çok eski çağlardan beri İç-Asya'dan kopup gelen Türk boylarının Orta Doğu ve Ön-Asya'ya uzanan tarih göç yolları üzerinde olması hasebiyle büyük bir Türk akışına uğramış ve her devirde büyük bir Türk nüfusu ile beslenmiştir. Bölgedeki birçok yerleşim birimleri de bu Türkler tarafından kurulmuştur.

Mâmâfih Horasan'a olan bu Türk göçlerinin en önemlisi **Kuşanlar** diye bilinen Türk kavimleri topluluğunun *İç-Asya'*dan gelerek Ceyhun havzasından **Horasan**'a inmeleridir[9]. Evet daha önceki devirlerde de örneğini sık sık gördüğümüz Türk boyları gibi, Ceyhun havzasına gelen ve milâdî 50 senelerinde Horasan ve İran'ın büyük bir kısmı da dahil, Hindistan'a kadar yayılan bu geniş topraklarda çok kuvvetli bir devlet kuran **Kuşan Türkleri** bu topraklara üç asırdan

[9] *Kuşanlar diye bilinen Türk boyları ve onların Horasan ve Aşağı Türkistanda kurmuş oldukları devlet hakkında bkz.* Puri, B.N. ***India Under the Kushans,*** Bombay, 1965. Çeşitli bölümler, Togan Z.V., ***Umumi Türk Tarihe Giriş,*** s. 39, 41, 51. Konukcu, E., ***Kuşanlar ve Akhunlar Tarihi,*** Ankara, 1973. Rasenfield, J.M., ***The Dynastic Arts of Kushans,*** Berkely, 1967.

fazla hakim olmuşlar ve bölgenin önemli ölçüde **Türkleşmesini** sağlamışlardır (M. 50-350)[10].

Horasan'ın Türkleşmesinde önemli bir rol oynayan bu **Kuşan** veya **Ak-Hun Türkleri,** genellikle İslâmi kaynaklarda *Heytal* veya çoğul olarak **el-Heyatıla** şeklinde zikredilmiştir. **Nitekim el-Hamevi** bu konularda aynen şöyle demektedir: ***Maveraü'n-Nehre* (Aşağı Türkistan) gelince; burası şüphesiz el-Heyatıla ülkesidir. İşte el-Heyâtıla olarak bilinen bu kavimler Ceyhun nehrinin ötelerinden göç ederek Horasan topraklarına gelmişler ve buralara yerleşmişlerdir"** Daha sonra Horasan bu Heyatıla hükümdarlarının idaresi altında olmuştur[11]. **el-Heytal** veya **el-Heyatıla** olarak İslâmî kaynaklarda zikredilen bu Türklerin genellikle **Aftalitlerin** devamı olduklarında kimsenin en ufak bir şüphesi olmamalıdır[12].

J. Wellhausen ve E. Esin'in Görüşleri:

Mâmâfih Aftalitler, Horasan ve Aşağı Türkistan'ın Türklüğü hakkında Wellhausen şu güzel yorumlarda bulunmaktadır; ***"Eftalitler bir müddet için bütün Maveraü'n-Nehre*** (Aşağı Türkistan) ***hâkim olmuşlardı. Bu yüzdendir ki Makdisi, bu bölgeyi "Eftalitler diyarı" olarak zikretmektedir. Konumuza esas olan zamanlarda ise; bunlar ön plandaki mevkilerini Türklere terketmiş bulunuyorlardı. Türklerin asıl ikamet mahalleri Seyhun'un (Jaxertes) doğusunda idi.***

[10] Bu konularda geniş bilgi için mutlaka bkz. Kitapçı, Z., ***Türkler Nasıl Müslüman Oldu?,*** Konya, 2004, s. 26.

[11] el-Hamevi, II. s. 352 İbnü Abdi Rabbih, ***el-Ikd,*** I. s. 126.

[12] Sayıl, A., ***Eftalitlerin Menşei,*** İ.T. Dergisi, IV. s. 58-64. Ayrıca bkz. Sayılı, A. ve Frye, R., ***Selçuklulardan Evvel Orta Şarkta Türkler,*** Belleten, Ankara, 1946, sy. 37. sf. 97-131.

Fakat bunlar bu bölgelerden giriştikleri ve çok uzaklara kadar sevk edilen akınlar sırasında, bir çok yerlerde İran şehirlerine yerleşmişler, orada hanedânlar kurarak bölge halkından (İranlılardan) vergi almaya dahi başlamışlardı. Zira bir Türk ünvanı olan Tarhun veya Tarhan, Ceyhun'un hem doğusunda ve hemde batısında mevcuttur ve Hakan'ın emrinde bir hükümdar demektir. Maveraü'n-Nehr ve Toharistanda hâkim millet o zamanlar Türklerdi"[13].

Bu tarihi realiteleri göz önüne getiren E. Esin; *Amuderyanın güney kıyıları bir manada Horasan'ın M. VII. y.yıl başlarında Türkleştiğini vurgulamaktadır. Bu değerli araştırmacımıza göre; eski Ak-Hun ile Çağanya (Sağaniyan) da 650-660 yılları arasında Turan-Taş gibi Türkçe adı olan "Hun Hükümdarı" unvanlı bir bey bulunuyordu. Toharistan Yabgularıda bu unvanla anılıyordu. Sağaniyanda VI-VIII. y.yıllarda Türk sikkeleri bulunmuştur. Diğer taraftan komşu kâfirhan vâdisinde muhtemelen Oğuz boyundan olan Türkler Ahrun ve Şuman beyliklerini kurmuşlardı.*

Vahs Surhab-Kızılsu adlarını taşıyan diğer bir vadide Karluklar ve Kuzeyinde Kara-Tegin ilinde aynı y.yıllarda Tarduş Türklerinden "İlteber" ünvanı ile anılan bir sülâle bulunuyordu. Muhtemelen Türkçe Kutluk isminden gelen Kuttal ilinde yine bu sıralarda bir Türk soyu hakimdi ve bu ilin halkı yarı Türkçe yarı Toharca konuşuyordu. Vâhan ve Şikinâda 656, "İlteber" rütbesinde bir Türk sülâlesi vardı. Çin kaynaklarına göre 650 de Kâbü'lde ve 726 da Kâbul ırmağı ile Gazne ve Secistan illerinde Tiğin Şah ile "İlteber" unvanına sahip ve Gök-Türk soyundan bir sülâlenin

[13] Wellhausen, J. a.g.e., s. 206.

iki kolu hakimdi[14]. *Gazna halkının üçte biri Gök-Türklerden sayılırdı. Yine M. VII. y.yılda Sind ve Ceyhun nehri ırmakları arasında türlü boylardan Türkler vardı. Halaç ve Oğuz boylarından lduğu anlaşılan Kâbül ırmağı kıyıları ve Gur çevresi Halac ili sayılırdı*[15].

Tus şehri Kuşhan veya ***Aftalitler*** (Ak Hunlar) zamanında onların batıya açılan bir ileri karakolu durumunda idi. Arapların "***Şehirlerin anası***" dedikleri Belh de Arap fetihleri zamanında hâlâ Kuşhanların dili konuşuluyor ve yazılıyordu. Aftalitler bu dile yeni katkılar yapmışlardı. Arap fetihleri zamanında Horasan'ın ne kadarı İran ve ne kadarı Aftalit'lerin kontrolü altında olduğu bilinmemekte ise de, Aftalitler bölgenin insan ve diğer kaynakları bakımından en zengin olan kuzey, bölgelerini kontrol ediyorlardı. Onların bu kontrölleri ve mahalli Aftalit prenslerinin varlığı, bir derece Moğolların buraları ele geçirmelerine kadar devam etmiştir[16].

Diğer taraftan 630 da **Tardu Şâd,** Toharistandaki Kunduz şehrinde oturuyordu. Semerkant hükümdarı ise bu prensin eniştesi idi. 630 yılından sonra Gök-Türklerin Onboyu'nun batıda bulunan beşbyu hakimiyetini Belh şehrine kadar uzatmıştı. Bu beş boyun başı olan **Kül-Erkin,** Türk geleneklerine uyarak başlarına bir Gök-Türk prensi ge-

[14] Bu konularda çok geniş bir değerlendirme için bkz. Esin E., a.g.e., s. 122, 148, 237, 241.
[15] Esin, E. a.g.e., s. 241.
[16] Frye, R.N, ***The Golden Age of Persia, The Arabs in the East,*** London, 1977. p. 13. 14. 35. 37.

tirmeyi de unutmamıştı. Ona karşı olan diğer Türk Beyleri ise kurtuluşu Toharistan'a kaçmakta bulmuşlardır[17].

Bu tarihi realitelere rağmen bölgenin Türklük dokusu bir çok yabancı ve hele hele İranlı yazarlar tarafından inkâra varacak bir tarzda ve her zaman gözardı edilmektedir. Bu kabil yazarlara göre bu bölgede doyurucu bir şekilde bir Türk varlığından söz edilmesi kesinlikle mümkün değildir[18]. Oysa Horasan, ilk çağlardan beri İç-Asyadan kopub gelen göçebe Türkler'in büyük ölçüde akınına uğramış ve İslâmî fetih yıllarında, yukarıda da bütün ayrıntıları ile belirtildiği gibi asıl bölge ve şehirleri medeni Türk kitle nüfusunun çok önemli bir yerleşim merkezi olmuşlardır.

el-Câhız ve Diğer Yazarlar Ne Diyor?

Mâmâfih, Horasan'ın Türklük dokusu hakkında büyük Arap yazarı el-Câhız çok daha ilginç yorumlarda bulunmakta ve şöyle demektedir; **"Horasanlılar ile Türkler kardeştir, bunların memleketleri aynıdır. Aralarındaki ırk bağları aynı değilse bile çok yakındır. Türklerle Horasanlılar arasındaki fark; (aynı kavmin) köylerde, şehirlerde veya yüksek yaylalarda oturanlarla ovalarda oturanlar arasındaki fark gibidir"**[19].

Büyük Arap edibi **el-Câhız**'ın da dediği gibi değil **Aşağı Türkistan;** (Maveraü'n-Nehr) Horasan'ın bile çok büyük ölçüde Türkleşmesi, Arap İslâm fetihlerinden asırlarca önce tamamlanmış bulunuyordu. Bu bakımdan müslüman Arap-

[17] Ögel, B., ***Türk Kültürünün Gelişme Çağları,*** İstanbul, 1988, s. 147.
[18] Bosworth, C.E., ***Barbarian Incursions Islamic Civi lization,*** Oxford, 1987, p. 2-3. Levy, R., ***The Socid Structure of Islam,*** Cambridg, 1969, p. 19. 20.
[19] el-Cahız, ***Türklerin Faziletleri,*** R. Şeşen, s. 42-43.

lar; buralara geldikten sonra **J. Wellhausen**'in de dediği gibi, siyâsî hakimiyetlerini kabul ettirmek için İranlılardan ziyade **Türkler**'le mücadele etmişlerdir[20].

Mâmâfih geniş Horasan topraklarının bu Türklük dokusu ve yapısının farkında olan Abbasi yeraltı teşkilatının lideri ***M.b. Ali b. Abdullah b. el-Abbâs,*** Horasan'a gönderdiği dûatlarına, yani teşkilât propagandacılarına şu talimatı vermiştir:

"Sizler Horasan halkını yanınıza almaya çalışınız. Oralarda sizin davanızı destekleyecek bir çok sağlam yapılı insanlar (Türkler) vardır. Onların gönülleri temiz, kalbleri geniştir. Geçici hevesler onları parçalamamış, aşırı duygular onları birbirine düşürmemiş, bozgunculuk onlara ulaşmamıştır. Onlar gerçek askerdirler. Bedenleri sağlam, görünüşleri heybetlidir. Sakal ve bıyıkları olan er kişilerdir. Onların harb sahalarındaki naraları korkunç, konuşmaları uludur. Onların konuştuğu kelimeler kirlenmemiş ağızlardan çıkmaktadır"[21].

Horasan topraklarının Türkleşmesi ve Türklüğün hakim karakterlerini taşıması hususunda geniş açıklamalarda bulunan **M.Ş. Günaltay,** daha da ileri gitmekte ve şu görüşleri ileri sürmektedir; **"Horasan Toharistan ve Ceyhun-Seyhun nehri arasındaki bölgelerde yaşayan insanların Türk oldukları, Çin'in Tan Sülâlesi devri tarihçilerinin eserlerinde açıkça gösterilmiştir. İslâm Tarihinde de Horasan adı altında anılan bölgeler halkının Türk oldukları tespit edilmiştir"**[22].

[20] Wellhausen, J. a.g.e., s. 196.
[21] el-Hamevi, II. s. 352.

Horasan ve Araplar:

Bölgede Arap İslâm fetihleri başladıktan sonra Irak'taki askeri garnizonlara ve şehirlere yerleştirilen Arap kabileleri yanısıra, **Ezdiler, Temimiler, Yemeniler, Mudariler, Bâhililer** v.s. gibi, Arabistan da yaşayan bedevî **Araplar** yeni yeni göç dalgaları ile fethedilen Horasan şehirlerine yerleştirilmiş ve buralarda **Türkler** ve **İranlılar** yanı sıra önemli etnik bir unsur, bedevî olmalarına rağmen yerli halkın yabancı oldukları aristokrat bir sınıf oluşturmuşlardır. Horasan'ın medeni şehirlerinde onlar koloniler halinde yaşıyorlardı.

Fakat Alman asıllı papaz yazar **J. Wellhausen**'in bu çoğu halde bedevî olan Araplar hakkındaki değerlendirmeleri hiçte hoş değildir. Ona göre Araplar; *buralarda Türkler ve İranlılarla devamlı savaş halinde bulunuyorlardı. Büyük tehlikelere maruz kalmalarına rağmen eski vatanlarında olduğu gibi başına buyruk hareket ediyorlardı. Hârici tehlikeler onları birleştirmek şöyle dursun, bilakis kızdırıyor ve onları daha vahşi bir hâle getiriyordu. Horasan gibi bir düşman diyarı ortasında bulunmaları ve daha çetin daha büyük problemlerle karşı karşıya olmalarına rağmen bu bedevî Araplar; anarşist temayüllerle daha serbest ve saygısız imkan sağlamak* (yani yağma ve çapulculuk yapmak) *hususunda buraları ikinci bir Arabistan haline getirmişlerdi*[23].

[22] Günaltay, M.Ş., ***Abbasoğulları İmparatorluğunun Kuruluş ve Yükselişinde Türkler,*** Belleten, Ankara, 1942, s. 176-205.
[23] Wellhausen, J. a.g.e., s. 196.

Araplar, İranlıları mağlup ve Horasanda Arap siyâsî hakimiyetini yerleştirdikten sonra bu defa onların karşısına muharip ***Türk unsuru*** çıkmıştır. Böylece bu çetin mücâdelenin yeni ve çok daha dinamik bir dönemi de başlamış oluyordu. İşte bundan sonraki sayfalarda bu yeni dönemin zorlu mücadelesinin başlangıcını teşkil eden olaylar üzerinde durulacak ve Arapların, Türklerle er meydanlarında ilk karşılaşmalarının yeterli bir değerlendirmesi yapılacaktır.

Arap'ların Türklerle Karşılaşmaları:

Medine'de ilk İslam devletini kuran **Hz. Peygamber**'in vefatı sırasında (11/632) Müslümanlar, geniş Arap yarımadasının güney kesimlerine tamamen hâkim olmuş bulunuyorlardı. **Hz. Ebû Bekir**'in hilâfeti ise; bir fetihler devri olmaktan ziyâde, dahilî birtakım ayaklanmaları bastırmak ve irtidât hareketlerini önlemekle geçmiştir. Böylelikle **Hz. Ömer** devrinin fetihlerine iyi bir zemin hazırlanmış oluyordu. **Hz. Ömer;** bizzat **Hz. Ebû Bekir**'in vasiyeti ile hilafet makamına geçtiği zaman; (634-643) Arap yarımadasının huzursuzluk kaynağını teşkil eden etkenler ortadan kalkmış, her tarafa devlet otoritesi hâkim olmuş, sosyal ve siyâsi istikrar temin edilmiş bulunuyordu. Geniş fetih hareketlerine başlamak için ortada hiç bir ciddî engel de kalmamıştı[24].

Gerçekten de liyâkatli komutanların sevk ve idaresinde ilerleyen **Arap orduları;** Suriye'de Bizans'a karşı tam bir başarı elde edip bu toprakları istilâ ettikten sonra, şimdi sıra İran'a gelmişti. İki millet arasındaki gerçek karşılaşma ve ilk büyük muharebe **Kâdisiye**'de olmuştur (635). et-Taberi; bu

[24] Bu konular hakkında geniş bilgi için bkz. Hitti, P.K., ***Siyâsî ve Kültürel İslâm Tarihi,*** Çev. S. Tuğ, İstanbul, 1980, I. s. 211.

Kâdisiye harbinde İran ordusunda, üzerinde zırhlarla pür silah harbe katılan ***Türk birliklerinin*** çok büyük kahramanlıklar gösterdiklerini kaydetmektedir[25].

Bu harblerde İranlıları büyük bir hezimete uğratan Araplar; 637 senesinde cereyan eden **Celûlâ** harbi ile Zağros dağları geçitlerine kadar olan bütün İran topraklarını ele geçirmişlerdir[26].

Fakat İran'ın asıl mukadderatını tayin eden harp, **Nihavent**'te olmuştur (642). İki ordu **Nihâvent**'te karşılaştı. Büyük Selçuklu Sultanı **Alpaslan**'ın *Bizanslılara* karşı kazandığı **Malazgirt zaferi** (1071) kadar Araplar için önemli olan bu harp, İranlıların tam manasıyla hezimete uğramaları ile sona erdi. Artık İran kapıları Arap istilalarına karşı açılmış bulunuyordu[27]. **Yezdücerd III.** İran saltanatının bir nevi mukadderatını tayin eden Nihavent harbinde de büyük bir yenilgiye uğradıktan sonra **İranlılar;** ülkelerinin gerek kuzey, gerekse güney kesimlerinde cereyan eden harplerde Arapların karşısında dayanamamışlardır. Böylelikle **Ahnef b. Kays** komutasındaki Arap orduları hemen hemen bütün Kuzey İran'a hâkim olmuşlardır.

Yezdücerd Türk Hakanından Yardım İstiyor:

Ahnef b. Kays, İran'ı işgale *Tabsin*'den başladı. Gayesi, **Yezdücerd**'in gizlendiği ***Merv eş-Şahcihan***'ı ele geçirmekti. Yezdücerd, Arap komutanı **Ahnef b. Kays**'ın kendisini takip ettiğini ve bilhassa Merv eş-Şahcihan'a doğru ilerlediğini duyunca, Merv er-Revz'e çekildi. Bu arada o; başta Türk

[25] et-Taberî, III, s. 562.
[26] et-Taberî, IV, s. 24.
[27] et-Taberî, IV, s. 114, Hitti, P.K. a.g.e., I. s. 235.

Hakanı olmak üzere, Soğdana (Semerkant) ve Çin hükümdarına da birer mektup göndermiş ve onlardan yardım istemeyi de ihmal etmemiştir. **Yezdücerd**; gerek Türk Hakanına, gerekse diğer hükümdarlara yazdığı bu mektuplarda, **Arapların** kendi memleketi İranı nasıl istîla ettiklerini yana yakıla anlatıyor, kendi başına gelen bu tehlikenin pek yakında onların da başına geleceğinden bahsediyordu. Bu arada Merver-Revz'de tutunamayacağını anlayan **Yezdücerd**, kurtuluşu Türk Hakanına sığınmakta bulmuştur[28].

Hakikatte, **Yezdücerd**'in mektubunu en iyi bir şekilde değerlendiren **Türk Hakanı** olmuştur. Türk Hakanı derhal harekete geçmiş ve iyi bir ordu hazırlayarak **Yezdücerd**'in imdadına koşmuştur. O; Yezdücerd de beraberinde olduğu halde Ceyhun nehrini geçerek *Horasan*'a geldi. Araplara karşı koymak ve Yezdücerd'in intikamını almak için Belh'e doğru ilerlemeye başladı. Kader; daha sonraları Türk'ün asil bayrağı altında asırlarca birlikte ve beraberce yaşayacak olan bu iki milleti şimdi birbirlerini yok etmek için düşman olarak karşı karşıya getiriyordu[29].

Hz. Ömer Ceyhun Nehrini Geçmeyi Yasaklıyor:

Bu arada **Ahnef b. Kays** ile, Halife Ömer arasında geçen ve son derece ilginç bir muhabere üzerinde durmak istiyoruz. Temel kaynaklardan sadece et-Taberî'de ayrıntılı olarak rivayet edildiğine göre, **Ahnef b. Kays;** İran'ın fethini tamamlayıp Ceyhun'a ulaştığı zaman Medine'ye bir mektup

[28] *Bu konular hakkında geniş bilgi için bkz.* Kitapçı, Z., ***"The First Challange of the Turks Against the Arabs"***, Tarih Dergisi, İstanbul, 1979, no. XXXII, s. 896 vd.

[29] Kitapçı, Z., ***et-Türk fi Müellefât el-Câhız***, Beyrut, 1972, s. 55.

yazarak durumu Halife Ömer'e bildirmiş ve Aşağı Türkistan'a doğru yeni fetih hareketlerinde bulunmak için bir nevi izin istemişti. Ahnef'in mektubunu okuduktan sonra doğu harekâtındaki son gelişmelere daha yakından vakıf olan **Hz. Ömer,** Arap ordularının İran'ı baştan başa çiğneyip geçmeleri ve Ceyhun nehrine ulaşmalarına çok sevinmişti. O kadar ki bir aralık koca halifenin ***"O Ahnef'tir. İsminden başka Doğu Halkının Efendisi adıyla adlandırılmıştır."*** diyerek ona karşı duyduğu sevinci izhar etmekten kendini alamamıştı[30].

Ne var ki, et-Taberî'nin rivâyetinden anlaşıldığına göre, **Halife Ömer**'in bu sevinçli hâli daha fazla devam etmemiş ve geçici olan bu hisler yerini aklı-selime terk edince **Hz. Ömer**'in bu fetih hareketlerinden sevinç değil, derin bir üzüntü duymuş **"Keşke Horasan'a bir ordu göndermeseydim, keşke bizimle Horasan arasında ateşten bir deniz olsaydı"** diyerek etrafına yakınmaya başlamıştır. Hz. Ömer'in bu endişelerinin asıl sebebi ne idi? et-Taberinin çok önemli bir başka rivayeti **Hz. Ömer**'in bu endişelerinin sebeblerini bütünüyle açıklamakta bize yardımcı olmaktadır. O da **Hz. Ali** ile **Hz. Ömer** arasında geçen ilginç bir konuşmadır. Şöyle ki;

Hz. Ömer'in bu konularda fevkalâde endişelendiğini gören **Hz. Ali** dayanamamış ve;

"Bu niçin böyle Ey Müminlerin Emiri? diye bir sormuştur. Bunun üzerine **Hz. Ömer** demiştir ki;

- Çünkü orasının ahâlisi (Türkler) oradan çıkacak ve üç defa dağılarak dünyayı istilâ edeceklerdir. Üçüncüsü, onların son akın-

[30] et-Taberî, IV, s. 167. Krş. el-Bâr, **M. Ali, Afganistan minel-Feth el-İslâmî ilel-Ğazv er-Rûsî**, Cidde, 1958, s. 93.

ları olacaktır. Bu akınların Müslümanların (yani bizlerin) üzerine gelmesinden ziyâde Horasan ehlinin üzerine gelmesi benim için daha evlâdır"[31].

Bu bir manada **Hz. Peygamber**'in bu muhtevadaki bir çok kıymetli hadislerinin yorumundan başka bir şey değildir[32]. Ne var ki **Hz. Ömer,** bu tür yakınmalarla iktifa etmemiş ve **Hz. Ali** hatta ashabın diğer ileri gelenleri ile iyi bir durum muhakemesi yaptıktan sonra derhal bir emirname göndererek **Ahnef**'in doğu taraflarına daha fazla ilerlememesini emretmiş ve şöyle demiştir:

"Bundan sonra derim ki, sakın Ceyhun nehrinin öte tarafına tecavüz etmeyiniz. Nehrin beri tarafında kalınız. Horasan'a hangi şartlar altında girdiğinizi biliyorsunuz. O şartlar altında orada kalmaya devam ediniz. Böylelikle zafer daima sizinle beraberdir. Hem sakın daha ileri giderek nehrin ötesine tecavüz etmeyiniz. Sonra dağılırsınız, perişan olursunuz"[33].

Türk Hakanı Ahnef'le Karşı Karşıya Geliyor:

Gerçekten de cereyan eden bazı olaylar, **Halife Ömer**'in bu hususta ne kadar uzak görüşlü ve hele **Ahnef**'in dikkatini çekmekle ne kadar isabetli bir karar vermiş olduğunu ortaya koymuştur. **Türk Hakanı To-lu Han,** Fergane ve Semerkant Türklerinin de katıldığı büyük bir ordunun başına geçerek yanında **Yezdücerd** de olduğu halde İran'a doğru hareket etti. Ceyhun nehrini geçerek, *Belh*'e yürüdü. **Türk Hakanı** Arapların burasını boşalttıklarını görünce, vakit

[31] et-Taberi, IV, s. 168.
[32] Kitapçı, Z., ***Hz. Peygamber'in Hadislerinde Türkler,*** II. Kitap, s. 117.
[33] et-Taberi, IV. s. 168. İbni Kesir, ***el-Bidâye,*** VIII. s. 127.

kaybetmeden yoluna devam etti. Bu arada kendisine İranlılardan da katılanlar oldu. Hakan, Merverrevz'e yaklaştığında çok büyük bir orduya komuta ediyordu.

Arap komutanı **Ahnef b. Kays** için tehlike çanları çalmaya başlamıştı. Eğer talih kendilerine yardım etmezse, yerli halkın desteğinden tamamen yoksun olan Araplar, bir mağlûbiyete uğradıkları takdirde, İran'ı baştan başa terk etmek mecburiyetinde kalacaklardı. Bu bakımdan **Ahnef b. Kays;** bu büyük tehlikeyi atlatmak için çok ihtiyatlı ve temkinli hareket ediyordu. Türklerle mecbur kalmadıkça katî neticeli bir muhârebeye girmeyecekti. Ordusuna hemen bir çeki düzen vermiş ve ileri gelenleri toplayarak şu konuşmayı yapmıştır:

"Siz azsınız, düşmanlarınız ise kat kat fazladır. Fakat onların bu çokluğu sizi korkutmasın" *diyerek Kur'an'dan şu mealdeki âyeti okudu: "Nice az bir topluluk ALLAH'ın izniyle daha büyük bir topluluğa galebe etmişlerdir. ALLAH sabır ve sebat edenlerle beraberdir"*[34].

Bununla beraber **Ahnef**: arazinin tabiî engellerinden azamî derecede istifade edecek şekilde ordusunu yerleştirmeyi de ihmal etmemiştir. Araplar, arkalarını dağa yaslamışlar, önlerinde ise koca bir nehir akıyordu. Böylelikle O, muhtemel bir Türk hücumuna karşı kendisini daha kolay müdafaa edecekti. **Ahnef,** bununla da yetinmemiş, Türklerle harbetmek niyetinde olmadıklarını, çünkü Halife **Ömer**'in kendilerine kati surette Ceyhun nehrinin öte tarafına geçmemelerini emrettiğini adamları vasıtasıyla etrafa yaymış ve

[34] **Kuran-ı Kerim,** el-Bakara; 249.

bu haberlerin bir an önce Türk Hakanının kulağına gitmesi için çok büyük bir gayret sarf etmiştir.

Türk Hakanı Harp Sahasından Çekiliyor:

Türk Hakanı Tolu Han, önce bu haberlerin birtakım şayialar olduğunu zannetmiştir. Ne var ki **Ahnef** için sıkıntılı günler başlamıştı Fakat bu ne zamana kadar böyle devam edip gidecekti? Zihinleri meşgul eden bu ve benzer sualler bir tarafa, talih bu en sıkışık anında yine **Ahnef**'e gülmüş ve umduğundan çok daha fazla yardım etmişti. Zira **Türk Hakanına,** Çinlilerin bu kritik durumdan istifade ederek harekete geçtikleri, bir takım karışıklık ve kargaşalıklar çıkardıkları yolunda Türkistan'dan haberler gelmeye başlamıştı.

Türklere göre Çinliler, Araplara nazaran çok daha tehlikeli idi. Onun için bu Çin tehlikesinin bir an önce bertaraf edilmesi gerekiyordu. Bu bakımdan **Türk Hakanı** yüksek komutanları toplayarak durumu müzakere etmiş ve demiştir ki: ***"Bu iş çok uzadı. Bu adamlar harp için öyle bir yere yerleşmişler ki, bundan önce yaptıkları harblerde böyle bir yer seçememişlerdi. Üstelik bunlarla harp etmenin bize pratik olarak pek faydası da yoktur. Haydi biz gidelim."***

Bu karardan sonra Türk askeri, bulundukları yerden bir gece yarısı sessizce ayrılarak Türkistan'ın içlerine doğru çekilip gitmiştir ***(H.22/M.642)***[35]. O gün sabah olup da Araplar; karşılarında kimseyi görmeyince, Türklerin geri çekildiklerini anlamışlardı. Daha sonra Ahnef'e gelen haberler, Türk Hakanı'nın Belh'e ulaştığı ve Yezdücerd'i beklediği mâhiye-

[35] *Bu konuların genel bir değerlendirmesi için bkz.* Kitapçı, Z. a.g.mk. Tarih Dergisi, nu. XXXII. s. 899-904. el-Bâr, M. Ali, a.g.e., s. 94.

tinde idi[36]. **Ahnef,** böylelikle büyük bir tehlikeyi çok ucuz bir şekilde atlatmış oluyordu.

Evet **Araplarla Türkler** arasında ilk tarihi karşılaşma böyle gergin bir harb ortamı içinde gerçekleşmiştir. Bu karşılaşmanın haddizatında, **Türk-İslâm Tarihinin** en önemli dönüm noktalarından biri olarak kabul edilmesi gerekmektedir. Biri, **Orta Asya**'nın iç kısımlarından kopup gelmiş, **Türk Ordusu;** diğeri **Arabistan** çölünün derinliklerinden fışkırmış ve yeni bir iman gücüyle ortaya çıkmış ve bir kasırga gibi koca İranı silip süpürmüş yeni Arap ordusu, Merv er-Revz eteklerinde, her ikisi de kendi öz yurtlarından binlerce km. uzakta bir birleri ile bir harb meydanında karşılaşmışlar, her iki tarafta kınından sıyırdıkları kılınçlarını bir birine göstermişler ve sonra da harb meydanından çekilip gitmişlerdir.

Böylelikle bize göre İslâm Tarihinde Türklerin **"Pasif Devri"**de başlamış oluyordu. Oysa bu bir vedalaşma ve ilânihâye bir ayrılma değildi. Asıl bundan sonradır ki; her iki millet, kaderin yazdığı **"İlâhi senaryo"** da her biri kendi baş rolünü oynayacak ve sonunda, **Türklerin Orta Doğu ve İslâm Dünyası hâkimiyetine giden yol** da böylece açılmış olacaktır.

Arapların Doğu Fetihlerine Yeniden Başlamaları:

Gerçekte ***Müslüman Araplar***'ın; **Hz. Ömer**'le başlayan doğu harekâtı, onun öldürülmesi ve daha sonra cereyân eden acı olaylarla askıya alınmış ve buralarda genel manada bir otorite boşluğu hasıl olmuştur. Ne var ki **Hz. Muaviye,** (661-680) çok zorlu bir mücadele sonucu Hilâfet makamına

[36] İbni Kesîr, ***el-Bidâye,*** VII, s. 129, Krş. et-Taberi, IV, S. 170.

geçtikten sonra, o da devrin teamüllerine uyarak doğuya yönelmiş ve Horasanda bir müddetten beri sarsılmış olan Arap siyâsî hâkimiyetini yeniden tesis etmeye çalışmış ve bunun içinde ***Basra*** valisi **Abdullah b. Âmir**'in dikkatini çekmiştir, **Abdullah b. Âmir,** buna bir başlangıç olmak üzere **Abdurrahman b. Semüreyi** ***Sicistan*** ve **el-Mühelleb b. Ebî Sufrayı** ise **Sind** bölgesi için görevlendirmiştir.

Abdurrahman b. Semür'e fazla bir vakit kaybetmeden **Sicistan** bölgesine gelmiş ve **Kâbül, Belh, Büst** gibi o bölgenin meşhur şehirlerini ele geçirmiş ve buralarda sarsılan devlet otoritesini de yeniden sağlamıştır[37].

el-Mühelleb b. Ebû Sufra'ya gelince; bu değerli **Arap** komutanı, **Sinde** kadar uzanan hudud bölgelerinde bir çok başarılı seferler yapmıştır. O bu seferlerinin birinde ve ***Kâbül*** yolunda, ***Kîkân*** denilen bir yerde, karşısına nereden geldikleri belli olmayan, atlar üstünde bir grup ***Türk okçuları*** çıkmış ve bu yaman Türkler ona ve yakın askerlerine çok zorlu anlar yaşatmıştır. Kuyrukları düğümlenmiş atlar üstünde ve bir yıldırım gibi **el-Mühelleb** ve askeri üzerine çullanan ve onları ok yağmuruna tutan bu **Türkler**'in çevik hareket ve âni manevralarına Arap komutanı şaşırıp kalmış ve o günden sonra kendi askerlerine de harblerde atlarının kuyruklarını düğümlemelerini emretmiştir (665)[38]. Diğer taraftan temel kaynakların bu rivâyetleri Horasan; Merv'den başlamak üzere Sind'e kadar yayılan hatta Sinde çok yakın bir yer olan Kîkânda dâhil, bu günkü Belûcistan bu geniş coğrafî

[37] İbnü'l-Esir, III. s. 436, Yakubi, İbn Vâzıh, II. s. 217.
[38] İbnü'l-Esir III. s. 446, IV. s. 422, el-Hamevi, **Mucemü'l Büldan;** IV, s. 422. el-Belâzuri, s. 609.

bölgelerin Türklük dokusu hakkında bizlere çok önemli fikirler vermektedir[39].

Horasan'ın Genel Durumu:

Daha sonra Basra valiliğine nesebi bozuk bir kimse olan **Ziyâd b. Ebîh**[*] getirilmiş (665)[40] ve oda devrin önde gelen komutanlarından biri olan aynı zamanda "Sahâbeden" **Hakem b. Amr el-Gıfârî**'yi Horasan'a vali olarak tayin etmiştir. **Hakem b. Amr;** Toharistan'a, (Aftalit Türk Hanlığının merkezi) askeri bir akında bulunmuştur[41]. Hatta o bu akınlar sırasında karşısına çıkan **III. Yezdücerd**'in oğlu **Firuz**'u mağlup etmiş ve o canını kurtarmak için Türk Hakanına sığınmak mecbûriyetinde kalmıştı[42]. Mâmâfih, Ceyhun nehrinden ilk su içme ve hamd namazı kılma şerefi de kendine aid olan bu büyük sahabe, Merv vâlisi bulunduğu sırada Muaviyenin adâletsiz emirlerine itaat etmektense, Allahtan ölmeği dilemiş ve H. 56/670 de Mervde ölmüştür. Türbesi hâla Mervde bulunmaktadır[43].

[39] Yusuf, S.M., ***Studies in Islamic History,*** Lahor, 1970, p. 82.
Sind bölgesinin Türklük dokusu hakkında ise el-Bîrunî şöyle demektedir; "Zâten Sind Nehri Türk toprakları olan Unang dağından çıkar. Türklerin Bolor ve Şamilan adını verdikleri dağları solunuza alarak Sind'e doğru iki gün yürüdüğünüzde, Bhattavaryan denilen Türk kabilesine ulaşmış olursunuz. Onların hükümdarı Bhatta Şahdır. Gilgit, Asvira ve Şilats birer Türk kasabalarıdır ve onların dilleri Türkçedir." *Daha geniş bilgi için bkz.* ***Sachau, Al-Bîrûnis India,*** Vol. I. pp. 207-8. Yusuf, S.M. İbid, p. 153.

[*] **Ziyâd b. Ebîh;** ***Hz. Muaviye'nin babası Ebû Süfyan'ın gayr-i meşru çocuğudur. Ebû Süfyan onun babalığını kabul etmemiştir. Bu bakımdan kaynaklarda "Ziyad Babasının Oğlu" olarak zikredilmiştir*** Z.K.

[40] İbnü'l-Esir, III. s. 447.
[41] İbnü'l-Esir, III. s. 452.
[42] et-Taberi, V, s. 226.
[43] el-Hanevi, V. s. 113.

Diğer taraftan **Ziyad b. Ebih;** Horasan'a gönderilen askerî valilerin buralarda, asker bulmada çektikleri sıkıntılar yüzünden başarılı olmadıklarını görmüştür. Bu bakımdan o, savaş bölgelerine yakın yerleşim alanlarında meselâ; **Merv, Herat, Tus, Nişabur** ve **Belh** gibi önemli şehirlerde yeni yeni Arap kolonileri kurmak istemiş ve bunun içinde Basra ve Küfeye yerleşmiş olan Arap kabilelerinden 50 bin kişiyi Horasan'a göçe zorlamıştır[44]. Gibb'e göre; *"Bunların bu suretle yerleştirilmelerinde iki gâye gözetilmişti. Bunlardan biri; ele geçirilen yerleri emniyet altına almak, diğeri; yeni fetih hareketleri için lâzım olan askeri kuvveti temin etmekti"*[45].

Ziyâd b. Ebîh, Horasan'ın stratejik önemi olan büyük şehirlerinde, yeni yeni Arap kolonileri diğer bir ifâde ile askerî garnizonları kurmakla yetinmemiş ve **Merv**'i askerî bir karargah, bundan da öte **Basra**'ya alternatif bir *"Eyâlet Merkezi"* hâline getirmiştir. Bu ise Horasanın yarı müstakil bir eyâlet olmasından başka bir şey değildi. Mâmâfih, daha sonra cereyan eden olaylar **Ziyâd**'ın bu yeni inisiyâtifinde ne kadar haklı bir kimse olduğunu bütün yönleri ile ortaya koyacaktır.

Bu, yeni, yeni Arap kolonilerinin kurulmasında **Hakem** den sonra Horasan'a gönderilen yeni valinin de şüphesiz büyük hizmetleri olmuştur (671)[46]. Mâmâfih, **Rebî b. Ziyâd**'ın sıkı denetiminde Horasan'a gelen bu 50 bin kişi arasında **Ebû Berze el-Eslemi** ve **Büreyde b. el-Husayb** gibi bir

[44] et-Taberi, V, s. 226.
[45] Gibb, H.A.R., s. 16.
[46] et-Taberî, V, s. 285. İbnü'l-Esir, III, s. 489.

çok sahabede bulunuyordu[47]. **Rebî,** ***Horasan***'a geldikten sonra, **Belh**'e yönelmiş, burasını barış yoluyla ele geçirmiş, ondan sonra **Kuhistan** Türkleri üzerine yürümüştür. Büyük Türk hükümdarı **Nizek Tarhan,** Rebî ile yaptığı bu harblerde Türklerden çok ağır kayıplar vermiştir[48].

Rebî b. Ziyâd Horasan'ın bu bölgelerindeki fetih hareketlerini tamamladıktan sonra Ceyhun nehrine gelmiş yakın adamları kölesi **Ferruh** ve câriyesi **Şerife** ile nehri geçmiş ve buralara yaptığı küçük baskınlarla büyük ganimetler elde etmiştir[49]. Böylece o, nehrin gerisine, Türk yurtlarına ilk akını da başlatmış oluyordu.

Müslüman Araplar Ceyhun Nehri Kıyılarında:

Evet Araplar **Hz. Ömer** devrinde doğuda giriştikleri fetih hareketleri ile, asırlık **Sâsâni** devletini yakmakla kalmamışlar ve koca İran toprakları ve Horasanı bir baştan öbür başa geçerek kendilerini, büyük bir haşmetle ebediyetlere doğru akıp gidecek olan *Ceyhun Nehri*'nin kenârında bulmuşlardır. Bu onların, kökünün Cennetten geldiğine inandıkları **Fırat** nehrinden sonra gördükleri ikinci muazzam bir nehirdi. **Ceyhun nehri** ise; **Firdevsinin** ***Şehnamesinde*** de bildirdiği gibi, en eski çağlardan beri **Arîlerle-Tûraniler** arasında geleneksel bir sınır olarak kabul edilmiş[50] ve nehrin girişinde kalan yerler **Turan Yurdu** olarak bilinmiştir. Şimdi Arapların karşısına mağlup İranlılardan sonra yeni, zinde bir millet çıkıyordu. O da asırlarca Asya bozkırlarında at

[47] İbnü'l-Esir, III, s. 489.
[48] et-Taberi, V, s. 286. İbnü'l-Esir, III, s. 489.
[49] et-Taberi, V, s. 286.
[50] Hitti, P.K. **The Arabs,** Chicago, 1962, s. 80, Gibb, H.A.R., s. 3.

koşturmuş, bir çok devlet ve imparatorluklar kurmuş efsânevi *Turan* kahramanlarının yiğit torunları ***Türklerdi.***

İşte bundan sonra Tarih; Arabistan çölünün derinliklerinden yeni bir fırtına gibi kopup gelen zinde müslüman *Araplarla,* Asya bozkırlarında boz yeleli atlar üstünde asırlarca kahramanlık destanları yazarmış, siteplerin yegane hâkimi bu yiğit ***Türklerin*** yeni mücadelelerini yazmaya ve insanlığın mukaddes evrensel kitabına yeni yeni altın sayfalar ilâve etmeye hazırlanıyordu. Bundan maksadımız Arapların TÜRKİSTAN fetihleridir. Bununla beraber asıl konuya girmeden önce, bu fetihlerin an merkezi olması nedeniyle ***Maveraü'n-Neh*** veya ***Aşağı Türkistan'***ın Türklük dokusu üzerinde durulacaktır.

II.
YENİ ANLAMI İLE MAVERÂÜ'N-NEHR
veya
AŞAĞI TÜRKİSTAN

Maverâü'n-Nehr Kelimesinin Yeni Anlamı:

Gerçekte ***Maverâü'n-Nehr*** kelimesi Arapça izafi bir terkiptir. *"Maverâ"* ve *"en-Nehr"* kelimelerinden oluşmuştur. Luğat anlamı itibarı ile Türkçe ***"Çay ardı"***[51] veya ***"nehrin arkası"*** hatta gerisinde bulunan ülkeler anlamına gelmektedir. Bu terkibin karşılığı olarak mesela Farsça ***"Par derya"*** İngilizce ***"Transoxiana"*** gibi kelimeler kullanılmıştır[52].

Kelime; Müslüman Arap'ların, miladi VII. Miladi VII. Asrın ortalarında (642) bu bölgeye fiili olarak hakim olmalarından sonra ortaya çıkmış ve Müslüman coğrafyacılar tarafından bir gönül ferahlığı ile benimsenmiş ve bu böylece zamanımıza kadar da gelmiştir. Aynı bölgeler, İslâm coğrafyacıları tarafından geleneksel adı ile yanı ***"Turan Yurdu"*** olarak zikredildiği gibi[53] İslâmi kaynaklarda ***"Heytal-Eftalikler"***[54] bölgesi olarak ta zikredilmiştir. Fakat bu tabirler hiçbir zaman ***"Maverâü'n-Nehr"*** kelimesi kadar tutunmadığı gibi tarih literatüründe fazla bir yerde almamıştır[55].

---

[51] Esin, E., ***İslâmiyetten Önce Türk Kültür Tarihi ve İslâm'a Giriş,*** İstanbul, 1978, s. 144, 155, 166.
[52] Barthold, W., ***Maverâü'n-Nehr,*** İA, VII, s. 408.
[53] el-Hamevî, II, s. 56.
[54] el-Makdisi, ***Ahsenü(t-Tekâsım,*** nşr. M.J. De Goje, 1906, s. 261.
[55] Geniş bilgi için bkz. Kitapçı, Z., ***Türkler Nasıl Müslüman Oldu?,*** Konya, 2004, s. 21 vd.

Mâverâü'n-Nehr Kelimesinin Ortaya Çıkışı:

Gerçekte bu kelimenin, daha doğrusu coğrafî terimin doğması ve Türkistan'ın geniş bir bölgesinin bu isimle anılmasında, ***Ceyhun*** (Amuderya veya Oxsus) ***nehrinin***; Çince Kuï-Şui[56]; *"İran-Turan"* arasındaki tarihî fonksiyonunun büyük rolü olmuştur. Bilindiği gibi ***Ceyhun Nehri;*** eski çağlardan beri ***Türkçe*** konuşan kavimlerle ***Farsça*** konuşan kavimler arasında, bir başka ifade ile ***İran'la Turan*** arasında Firdevsi'nin destanlarına konu olmuş efsaneleri sebebiyle[57] geleneksel bir sınır olarak kabul edilmiştir[58]. Arap fütuhatının süratle doğu istikametinde gelişmesi ve asırlık ***Sasanî İmparatorluğu***'nun tarih sahnesinden çekilmesi sonucu, İslâm imparatorluğunun doğudaki hudutları bu ilk hamlede Ceyhun nehrine kadar uzanmış bulunuyordu.

Sosyal bünye, iktisadî refah, etnik yapı da dahil olmak üzere din, inanç ve kültür bakımından tamamen farklı olan bu iki ayrı bölgede, yani ***İran'la Turan*** arasında tabiî bir sınır teşkil eden ***Ceyhun Nehri;*** Müslüman Araplara, daha ilk fetih yıllarından itibaren, nehrin öte tarafındaki bölgelerle ilgili fetih hareketlerinin stratejisini tayin ve tesbit etmede önemli bir etken olmuştur. Nitekim **Halife Ömer,** Kuzey İran'ı fethetmek için görevlendirdiği **Ahnef b. Kays** adındaki komutanına, doğudaki büyük zaferlerini kutlamak için

[56] *Bu konularda geniş bilgi için bkz.* Togan, Z.V. ***Amuderya***, İA. I. s. 419.
[57] Gibb, H.A.R. a.g.e. s. 3.
[58] Barthold, W. ***Türkistan Down to Mongol Invısıon, s. 64. Landau, R. Islâm and the Arabs,*** s. 45. Sayılı A., Frye, R.N. ***Selçuklulardan Evvel Orta Şarkta Türkler,*** Belleten, X. Sy. 37. s. 118. Hitti Ph. K. ***The Arabs,*** Chicago, 1962. s. 80.

yazdığı mektubunda aynen şöyle demektedir: ***"Sakın ha, nehri tecavüz etmeyiniz. Nehrin beri tarafında kalınız"***[59].

Araplar, daha bu ilk temaslardan itibaren iki kavim arasında tabiî bir sınır teşkil eden bu kelimeyi kolaylıkla benimsemişler ve yalnız ***"nehr"*** kelimesini alarak özel anlamda kullanmaya başlamışlardır. Şu halde, **Belâzûrî**'nin Horasan valileri ile ilgili olarak ***"Said b. Osman askerleri ile nehri geçti"***[60]. ***"İbn Amir nehri geçti"***[61] ***"Selm b. Ziyad karısı ile nehri geçti"***[62] gibi daha birçok rivâyetlerdeki **"nehr"** kelimesinden kasdı ***Ceyhun Nehri***dir. Bu durum diğer bir çok klasik kaynaklarda da böyledir[63].

Ceyhun Nehrini; Türkistan'ın iç kısımlarına doğru askerî hamlelerinde stratejik bir bölge olarak kabul eden Müslüman Araplar, daha sonraları bu nehrin öbür tarafında ve kuzey kesiminde bulunan bütün ülkelerin tümünü kapsamak üzere ***"Maveraü'n-Nehr"*** adını vermişlerdir[64]. Bu anlamda ***Maveraü'n-Nehr;*** daha ilk fetih yıllarından itibaren *Horasan*'dan, *Ceyhun Nehri* vasıtası ile ayrılmış büyük coğrafi bir bölge[65] ve **Haccâc b. Yusuf**'un vefâtından sonra (714) nerede ise müstakil siyâsî idârî bir eyâlet hâline gelmiştir.

[59] Daha geniş bilgi için bkz. Kitapçı, Z. a.g. mk. s. 894 vd.
[60] el-Belâzurî, ***Fütûhu'l-Buldan***, Tah. A.E. et-Tabba', Ö.E. et-Tabba', Beyrut, 1987, s. 578.
[61] el-Belâzurî, s. 574.
[62] el-Belâzurî, s. 581.
[63] et-Taberi, V, s. 286, İbnü'l-Esir, IV. s. 444, 506, 507.
[64] Le Strange, G. s. 476.
[65] Hasan, S.A., ***The Expantion of Islam into Central Asia, Islamic Culture,*** XLIV. Sy. I. s. 1-24.

Niçin Maverâü'n-Nehr Değilde Aşağı Türkistan:

Görüldüğü gibi, ***"Nehr'in gerisinde kalan ülkeler"*** anlamına gelen ***Mâverâü'n-Nehr*** kelimesi, bölgenin tarihi geçmişi, coğrafi konumu, dağı, taşı, ovaları, suları, dini ve millî özellikleri, tarihi kimliği, kültürel değerleri, etnik yapısı hülasa bölgenin diğer karakteristik vasıflarını ifâde etmekten uzak bir terkiptir. Ne yazık ki müslüman Arapların bölgeye ayak basmalarından sonra ortaya çıkan ve daha sonra Orta-Çağ ilim dünyası tarafından beğenilen, benimsenen ve zamanımıza kadar kendi ilim adamlarımız, tarihçilerimiz tarafından hiç bir sakınca görülmeden kullanılan bu tabir ile; bu büyük coğrafi bölge Türk tarihi, Türk coğrafyası, Türk kültür ve medeniyet bütünlüğünden koparılarak yarı müstakil bir ülke, izâfî bir kültür ve dini kimlik kazandırılmış, Türkün öz varlığından da tecrid edilmiştir. Böylece; Türk tarih ve kültürüne en büyük darbede vurulmuş oluyordu. Bu kelime ile, bilerek veya bilmeyerek, bölgenin demografik yapısı ve Türklük dokusu yanısıra Orta-Çağ Türklüğünün; bu geniş coğrafî iklimde geliştirdiği büyük İslâm Kültür ve medeniyetindeki yeri, onun kültür mirası da inkâr edilmiş olmaktadır.

Halbuki; ***Maveraü'n-Nehr*** deyimi ile kastedilen bu geniş coğrafî bölgeler; ilk çağlardan beri Türklerin anayurdu olan ***Orta Asya***'nın stratejik, çok önemli bir bölgesini oluşturmaktadır. Bölge; ana yurdun ***Orta Asya***'nın bir parçası olduğu gibi, buralarda cereyan eden olaylar da, umumî Türk tarihinin en önemli olayları, belki de bir dönüm noktasını teşkil etmektedir. ***Maveraü'n-Nehr*** kelimesi ise bu geniş ve muhtevalı manaları ifâde etmekten çok uzaktır.

Esasen bu kelimeyi icat eden Müslüman Araplar da bu noktaları hiç bir zaman düşünmemişlerdir. Bu bakımlardan biz ***Maveraü'n-Nehr*** kelimesi ve onun Türk tarih ve coğrafyasındaki bu çok müstesna yerini de göz önüne alarak, onun yerine ***"Aşağı Türkistan"*** veya ***et-Türkistan es-Süflâ"*** deyiminin kullanılmasını ve bunun böylece kabul edilmesini daha uygun görüyoruz. Kelime, Türk tarihinin umumî seyrine de uygun olduğu gibi, bölgenin Türklük dokusu ve buralarda cereyan eden olayları milli tarih bütünlüğü içinde ele almamızda da bizlere yeni bir ufuk açacaktır.

Mâmâfih; Lügat anlamı itibarıyla ***"nehrin arkası"***, öte tarafında bulunan ***"ülkeler"*** manasına gelen bu coğrafî bölgelere, bir kısım coğrafyacılar tarafından ***"Turan ülkesi"***[66], veya ***"Eftalitler Bölgesi"*** de denilmektedir[67]. Fakat bu tabirler her nedense ***Maveraü'n-Nehr*** kelimesi kadar tutunmamış ve meşhur da olmamıştır.

Bu arada bir hususun belirtilmesinde büyük yararlar görmekteyiz. Şöyle ki; ***Orhun Âbideleri*** başta olmak üzere bir kısım millî kaynaklarımızda bu kelimeye tesadüf olunmadığı gibi, bölgenin buna benzer veya eş anlamda bir kelime ile de zikredilmediği görülmektedir. Söz konusu Âbidelere ***Gök-Türk*** ordularının muhtelif zamanlarda yaptığı akınlarda Ceyhun havzasına kadar ilerledikleri, hatta **Soğdak** kavmini tamamen hâkimiyetleri altına aldıkları bildirilmiştir[68]. Yine Orhun Âbideleri'nde, büyük Türk yurdunun ge-

---

[66] Yakut, M.B. II. s. 57.

[67] el-Mukaddesi, ***Ahsenû't-Tekâsim***, s. 161. Le. Strange, G., ***Büldânü'l-Hilâfe***, s. 476.

[68] Ergin, M., **Orhun Abideleri**, s. 43. Öztürk, A. **Ötüken Türk Kitâbeleri**, s.53.

niş anlamda sınırları, genellikle batıda *"Demirkapı"* diğer bir ifade ile Ceyhun havzası gösterilmekte, bunun dışında başka bir ayırıma gidilmemektedir. Bu bakımdan, *Maveraü'n-Nehr* kelimesinin karşılığı olarak, *"Aşağı Türkistan"* terkibinin kullanılmasının, millî kaynaklarımız ve onların özüne muhtevasına daha uygun olacaktır.

Aşağı Türkistan'ın Coğrafi Sınırları:

Gerçekte Orta-Asya Türk tarih ve coğrafya literatüründe çok önemli bir yer işgal eden bu *Maverâü'n-Nehr* veya bizim bu yeni tabirimizle *Aşağı Türkistan*'ın, İslâm coğrafyacılarına göre kapsadığı ülkeler ve coğrafi sınırlarının tespiti pekte kolay görülmemektedir. Bunlardan mesela **İbnü'l-Fakih** Aşağı Türkistanı; *Horasan'ın geniş hudutları içinde görmektedir*[69]. **el-Makdisi ise;** *Ceyhun nehrini tabii bir sınır olarak kabul etmekte ve öte tarafında doğusunda kalan bölgeleri tamamını Aftalitler bölgesi* (Ak-Hunlar) *olarak zikretmektedir*[70]. *Ebü'l-Fidâya* göre ise Aşağı Türkistan; *Batıda Harzem hududundan başlayarak Ceyhun nehrinin Bedahşan'a kadar yayılan çok geniş bir bölgesini kapsamaktadır"*[71]. Mâmâfih, bütün bunlara rağmen büyük İslâm coğrafyacılarından biri olan el-Istahrî, bölge kültürüne tamamen vakıf bir kimse olması itibarıyla Aşağı Türkistan'ın sınırlarını en güzel bir şekilde tespit etmiş ve bizleri büyük bir sıkıntıdan kurtarmıştı. Ona göre Aşağı Türkistan;

[69] İbnü'l-Fakih, s. 314-340.
[70] el-Makdisi, *Ahsenü't-Tekasim*, nşr. M. De Goeje, Leiden, 1906, s. 261-292.
[71] Ebü'l-Fida, *K. Takvimü'l-Büldan*, nşr. M. Renaud, Paris, 1984, s. 484.

"Doğuda; *Hotteli* de içine alan *Pamir* ve *Raşt*'dan düz bir doğru çizgi ile *Hind* topraklarına dayanan, *Batıda*; Oğuz ve Karluk ülkelerinden başlıyarak bir kavis hâlinde Talas sınırlarından geçerek *Farab, Biskent,* Semerkant, Buhara ve *Harzem* de dâhil olmak üzere Aral gölünde son bulan, *Kuzeyde*; yine düz bir çizgi ile *Karluk Türklerine* uzanan, bir bakıma Ferganenin en uzak mıntıkalarını içine alan ve *Talas'a* kadar devam eden ve *Güneyde* de düz bir doğrultuda *Bedahşan* ve Harzem'e kadar uzanan ve Ceyhun nehri ile kuşatılmış çok geniş bir bölgedir"[72].

Aşağı Türkistan'ın Türklük Dokusu:

Maveraü'n-Nehr veya *Aşağı Türkistan*'ın yeni manası ve sınırları hakkında verdiğimiz bu kısa ve özlü bilgilerden sonra, asıl üzerinde durulması gereken çok önemli bir konu daha vardır. O da *Aşağı Türkistan*'ın etnik yapısı veya *Türklük dokusudur.* Hemen şunu itiraf edelim ki; Aşağı Türkistan; uzun tarihi seyri içinde ilk çağlardan beri İç-Asya'dan kopup gelen Türk boylarının bir uğrak yeri ve çok önemli bir yerleşim bölgesi olmuştur. Türkler buralara gelip yerleştikten sonra, kısa zamanda kendilerini yerleşik hayata adapte etmişler, buralarda çok büyük devlet ve imparatorluklar kurdukları gibi, Müslüman Araplara karşı kendi ülkelerini de yine onlar kurmuşlardır.

Her ne kadar tarihin ilk devirlerinden itibaren İç-Asya'dan Aşağı Türkistan'a çok büyük güçler olmuşsa da, bize göre bunların en önemlisi, milattan önce II. asırda vuku bulmuş olan *Yüe-Çilerin* göçleridir. Zira *Hun Türklerinin* önünden kaçan Yue-Çi Türkleri, milattan önce (125-150), bir

[72] el-Istaharî, **el-Mesâlik ve'l-Memâlik,** s. 161.

çok kabile ve mal varlıkları ile ***Aşağı Türkistan***'a gelmişler ve buralara yerleşmişlerdir[73]. Bunları daha sonraları *Kang* grubu Türkleri takip etmiştir. Onlar buralara geldikten sonra, ***Yüe-Çileri,*** Ceyhun nehrinin güneyine, yani *Horasan*'a sürmüşler ve dolaysıyla bütün Aşağı Türkistan'a hakim olmuşlardır. Kang grubu Türklerinin başkanları Yabgu ünvanını taşıyorlardı[74].

Gerçekte Aşağı Türkistan'ın daha etkin manada Türk nüfuz ve hakimiyeti altında kalması ***Kuşan*** topluluğuna bağlı Türk kavimlerinin buralara göç etmesi ve Aşağı Türkistan'da çok büyük bir devlet kurmaları ile mümkün olmuştur (M.Ö.?356?). Evet, Aşağı Türkistan'a gelen ve miladi 50 li yıllarda İran'ın büyük bir kısmı da dahil, Hindistan'a kadar yayılan geniş topraklarda çok kuvvetli bir devlet kuran ***Kuşan Türklerinin*** bu ülkelerdeki varlıkları yaklaşık üç asır sürmüş ve bu toprakların büyük ölçüde Türkleşmesine sebep olmuştur[75].

Yine miladi IV. ve V. asırlarda ***Avarlar***[76] onlardan sonra ise, bu defa ***Ak-Hunlar,*** Aşağı Türkistan'a gelmişler-

[73] Eberhard, W., ***Çin'in Şimal Komşuları,*** Ankara, 1942, s. 106-107, Togan, Z.V., a.g.e., s. 39-40,42.

[74] Togan, Z.V., a.g.e., s. 22-45, ***Maveraü'n-Nehrde reisleri Yabgu unvanını taşıyan Kanglar, hakim olmakta devam etmişlerdir.***

[75] Rosenfield, J.M., ***The Dynostic Arts of the Kushans,*** Berkely, 1967, P. 7, Marquart, J., ***Eranshar,*** P. 208, Minorsky, V., ***Hududu'l-Âlem,*** . 230-232, Puri, B.N., ***India Under the Kushans,*** Bombay, 1965, (Çeşitli bölümleri) Togan, Z., a.g.e., s. 39-46, ***Uygur vesikalarında dört Küşen ulusu diye anılan ve Araplarca Türk aristokrasisi sayılan Küşanlar Türk'türler. Padişahlarının lakapları Kül-Cûr idi. Ayrıca bkz.*** Konukçu, E., ***Kuşanlar ve Akhunlar Tarihi,*** Ankara, 1973, s. 11-34.

[76] Rasony, L., ***Tarihte Türklük,*** Ankara, 1971, s. 76, Kafesoğlu, İ., ***Türk Milli Kültürü,*** Ankara, 1967, s. 140 vd.

dir. ***Doğu Tiyanşanda*** zuhur eden bu ***Ak-Hunlar*** veya ***Aftalitler,*** *Heptal, Eftal* diğer bir görüşe göre *"Aptal"*lar, bir akıncılar göçü olarak miladi 425 senelerinde Aşağı Türkitasn'a gelmişler Ceyhun nehrini geçerek ***İran***'ın iç kısımlarına dalmışlar ve buralarda çok geniş bir devlet kurdukları gibi ***"Sâsânî Kisralarını*** da vergiye bağlamışlardır[77]. Uzun asırlar devam eden bu ***Kuşanlar*** sayesinde Aşağı Türkistan'ın Türklük dokusu daha da güçlü bir hale gelmiştir. İslâmi fetihlerin başladığı yıllarda ***Ak-Hunların*** devamı olarak ***Nizek Tarhan*** bulunuyordu. Onun Müslüman Arap valileri ile olan mücadeleleri üzerinde bundan sonraki sayfalarda çok daha ayrıntılı bir şekilde durulacaktır[78].

Aftalitlerden sonra, Aşağı Türkistan'a ***Batı Gök-Türkleri*** hakim olmuşlardır. Asıl bundan sonradır ki Aşağı Türkistan Batı Gök-Türk devletinin sınırları içine alınmış ve böylece meşhur Ceyhun nehri İranla-Turan arasında bir kere daha geleneksel bir sınır haline gelmiştir[79]. Gök Türk hakimiyeti, bölgede zaten var olan ***Türklük dokusunun*** artması ve göçebe Türklerin çok daha süratli bir şekilde yerleşik hayata geçmelerinde çok önemli bir merhale olmuştur. ***Batı Gök Türklerin*** kurduğu bu yeni dinamik düzen ve bunun neticesi tesis edilen emniyet ve huzur ve hele, hele ***İpek Yolu***'nun sağladığı ekonomik refah ve bolluk sebebiyle İç-Asya'dan, ***Aşağı Türkistan'a*** yeni, yeni Türk göçleri olmuş

[77] Togan, Z.V., a.g.e., s. 42, 46, 54, Kitapçı, Z., a.g.e., s. 30.

[78] Gibb, H.A.R., a.g.e., s. 25-26, Konukçu, E., a.g.e., s. 105, 109.

[79] Sümer, F., ***Oğuzlar,*** Ankara, 1972, s. 10-11, Orkun, H.N., ***Eski Türk Yazıtları,*** İstanbul, 1941, I-IV, Togan, Z.V., ***Türk İli Türkistan Tarihi,*** İstanbul, 1947, s. 96.

büyük şehirler ve ana ticaret yolu güzergahlarında yeni yeni *Türk kolonileri* ve yerleşim birimleri oluşmuştur[80].

İç Asya'dan, Aşağı Türkistan'a olan bu Türk göçleri, büyük dalgalar halinde ve aralıksız olarak devam etmiştir. Nitekim bu konularda ciddi görüşleri olan B. Ögel, İslâmi fetih yıllarına paralel olarak görülen bu Türk göçleri hakkında bize şu çok güzel bilgileri vermektedir:

"Tanrı dağlarından batıya doğru uzanan bu büyük Türk kitleleri 650 yılından sonra artık batıya doğru kayacak ve batı Türkistanı dolduracaklardır. Buradaki Türk kesimlerinin batıya göçlerini boy, boy ve hangi yıllarda gittiklerini, Çin kaynaklarına göre kesin olarak tesbit edebiliyoruz. Çin ordularına yenilen Batı Türk Kağanları bile tâ güneylere iniyorlar ve Toharistan'a sığınıyorlar ve oralarda sığınak bulunuyorlardı. Bütün bunlar bize gösteriyorki; Batı Türkleri, çeşitli gelişmeler göstermiş, çoğalmış ve yeni hamleler için ise kendilerini (çoktan) hazırlamışlardı"[81].

Müslüman Araplar ve Aşağı Türkistan Türklüğü:

İslâmi fetihler sırasında *Aşağı Türkistan*'daki Türk varlığının durumu, *İran* ve *Soğd*'lulardan çok farklı idi. Türkler hakim bir unsur olmuşlardı. Bölgenin uzun asırlr Türk hakimiyeti altında kalmış olması sebebiyle bir çok büyük şehir ve kasabalarına önemli ölçüde Türk yerleşmiş ve bunlar çok büyük bir Türk nüfusu oluşturmuşlardır. Bu Türk varlığı, mahalli Türk hanlarının temel dayanağı idi. İşte Müslüman Araplara karşı verilen çetin savaşlarda muharip

[80] Kitapçı, Z., a.g.e., s. 32.
[81] Ögel, B. a.g.e., s. 41.

Türk unsurunu, bu şehirlere çok önceleri gelip yerleşmiş mahalli Türkler oluşturuyorlardı.

Bu bakımdan *Semerkant, Buhara, Baykent* gibi bölgenin bir çok şehir ve kasabalarında yoğun bir Türk nüfusu vardı. O kadarki *Semerkant, Soğdiana* mahalli Türk Hanlığının baş şehrine adeta bir Türk şehri gözü ile bakılıyordu[82]. *Buharada* da çok önemli miktarda yerleşik Türk nüfusu ve etkili Türk aristokrat aileleri oturuyordu. Hatta Buhara'yı ilk imar edenler arasında daha sonraları buralara yerleşen *Comuk* adındaki Türk kabileleri olduğu rivayet edilmektedir. Bu cümleden olmak üzere *Cömük-Kent* onlar adına kurulmuş bir kasaba idi[83].

Diğer taraftan Aşağı Türkistan, yine İslâmi fetihler sırasında Türk askeri aristokrasisi ve siyasi idaresi altında idi. İdari kadrolar büyük ölçüde Türklerden oluştuğu gibi, mahalli hükümdarların hemen hepsi Türk asıllı hanedan ailelerinden geliyordu. Mesela bunlardan **Nizek Tarhan** (644?-709); *Toharistan ve Badğis,* **Kabaç Hatun** ve oğlu **Tuğ Şad** (703-739); *Buhara,* **İhşid Guzek** (Akşit Oğuz Bek) (709-737); *Semerkant,* daha geniş anlamı ile *Soğdiana,* **Karluk Yabgusu;** *Uşrusana,* **Sul-Tekin** (650?-719); *Cürcan ve Dehistan,* **Rutbil;** *Zabülistan,* **Bedir Tarhan;** *Hottel*'in Türk asıllı *"Beyleri"* idi[84].

[82] Brestscherid, M.D., *Mediaval Researches From Eastern Sources,* London, 1967, p. 58, *Soğdiana Belonged to the TURKS,* krş. Cağferoğlu, A., *Türk Dili Tarihi,* İstanbul, 1970, s. 166.
[83] Togan, Z.V., Giriş, s. 5.
[84] Kitapçı, Z., *İlk Müslüman Türk Hükümdar ve Hakanları,* Konya, 2004, Çeşitli sayfalar.

Aşağı Türkistan'daki Türk varlığının en belirgin özelliklerinden biri de ***"muharip Türk unsuru"*** ve bunlara komuta eden yüksek rutbeli subay ve generaller, hülasa bu askeri erkanın hepsinin Türk asıllı olmalarıdır. Müslüman Arapların bu bölgeye ayak basmalarından sonra onların karşısına hep bu muharip Türk unsuru çıkmış ve kendi yurtlarını kahramanca savunmuşlardır. Bu tarihi realitelere rağmen H.A.R. Gibb, "Mahalli Türk beyleri ve onların askerlerinin tamamen ***İran***'lılardan teşekkül ettiğini yazmıştır ki[85] bu bir pervasızlık değilse bile ilmi bir cinayet olmalıdır. Nitekim modern tarihçilerden biri olan **S.M. Skykes** onu yalanlamış ve şöyle demiştir: ***"Ceyhun Nehrinin gerisine gelince umumi rivayetler şunu gösteriyor ki, burada kurulan bir çok küçük devletler ve onların hükümdarları, yarı göçebe Türk kabilelerinin oluşturduğu askeri güce dayanıyorlardı"***[86].

Hülasa buraya kadar yaptığımız bütün bu açıklamalardan sonra diyebiliriz ki; ***Aşağı Türkistanı,*** Coğrafi bakımdan, Türk yurtlarının dışında, ayrı bir bölge olarak düşünmek imkansız olduğu gibi, Türk nüfusu ve Türk varlığından mahrum olduğunu iddia etmekte imkansızdır. Aşağı Türkistan (Maveraü'n-Nehr) geniş anlamı ile Türk Yurdunun bir parçası olduğu gibi, buralarda cereyan eden olaylarda Türk tarihinin olayları bu coğrafya ve tarihin meseleleri de yine Türk tarihinin meseleleridir.

Buraya kadar yaptığımız açıklamalarda ana hatları ile Aşağı Türkistan'ın Türklüğü üzerinde durulmuş ve konu-

[85] Gibb, H.A.R., a.g.e., s. 100.

[86] Sykes, S.M., ***The Caliphs Last Heritage,*** London, 1915, p. 166-168, Ayrıca bkz., Frye, R.N., and Sayılı, A., ***Turks in the Middle East Before Seljuqs,*** JAOS, New Haven, 1943, VI, LXIII, p. 195.

nun genel bir değerlendirmesi yapılmıştır. Oysa bu geniş topraklardaki Türk kesafeti okyanuslardaki aysberglerler gibidir. Onun görünmeyen kısmı, görünen zahiri kısmından kat, kat fazladır. Bu konulardaki gerçekler gün gibi açık olmasına rağmen ne yazık ki bir kısım tarihçiler, bölgedeki Türk varlığını inkar etmede adeta birbirleri ile kıyasıya bir yarış içine girmişlerdir. Bunlardan mesela **J. Wellhausen,** Aşağı Türkistan'ı, her nedense bir İran ülkesi olarak göstermede aşırı bir gayretkeşlik içindedir. Ona göre, Arap ordularına karşı direnenler İran'lılar olduğu gibi, ayrıca o; Arap ordularında çarpışan takviye birliklerinin hepsini de İran'lı askerler olduklarını yazmıştır[87].

Bunun gibi **H.A.R. Gibb**'te Orta Asya Türk varlığını inkar etmenin en müzmin hastalığına kapılmış bedbaht tarihçilerden biridir. Hatta o, daha da ileri gitmekte ve bir nehri ters akıtmaya kalkışan koca bir macera perest gibi, klasik kaynakların ***"Türk"*** veya ***"Türkler"*** şeklindeki çok açık bir kesin rivayetlerini hiçbir esasa dayanmadan bir nevi ***"âcem"*** yani etnik cinsiyeti belli olmayan yabancı kavimler olarak görmekte[88] ve çok gülünç durumlara düşmektedir. Bir ilim adamının, hiçbir ilmi zaruret olmadığı halde, hakikat ışıklarına gözlerini kapaması ve bütün gücü ile direnmesini ilmî dürüstlükle izah etmemiz mümkün değildir. Ne var ki Aşağı Türkistan'daki Türk varlığını bir türlü kabul etmeyen **Gibb,** daha da ileri gitmiş ve aynen şöyle demiştir:

[87] Kitapçı, Z., ***Türkler Nasıl Müslüman Oldu?,*** s. 37.

[88] Gibb, H.A.R., a.g.e., 10, 11. Bu kabil esassız görüşlerini sık sık tekrar etmektedir.

"Belki bir iki defa o da tesadüfen Türk birliklerinin (Aşağı Türkistan işlerine) *müdahale etmiş olabilecekleri istisna edilirse gerçek şudur ki, 720'li yıllara kadar Arap istilalarına karşı bütün güçleri ile direnenler sadece ve yalnız yerli prensler ve onların İran'lılardan teşekkül etmiş orduları idi"*[89].

Bunlar aslı esası olmayan zırva izahlardır. Bizim bu açıklamalarımızdan da anlaşılacağı gibi, tarihi realiteler ortadadır. Ne var ki bütün bunlara rağmen **H.A.R. Gibb**'in bu tarihi gerçekleri görmemezlikten gelmesi, bu büyük olaylar ve onlarla ilgili temel kaynakların rivayetlerini kasıtlı olarak saptırmak için tavırlar alması ve saçma sapan iddialarda bulunmasının anlaşılır bir tarafı yoktur. İngiliz asıllı yazarın görüşlerinde ne kadar sathî ve realitelerden ne kadar uzak olduğu, hiç münakaşa götürmez bir şekilde ortadadır. *Muharip Türk unsuru yerli prenslerin İran'lı olduğunu iddia etmei ise bir zırva, zırvadan da öte bir yalandır. Tarihi gerçekleri şahsi garazları uğruna ilmin masum maskesine sığınarak saptırmaya çalışmak, bu ilmin gerçek yüzüne indirilmiş bir darbe ve ilmin haysiyeti ile bağdaşmayan hayrat bir davranıştır. Ama ne hazindir ki Türk tarihçilerinden hiç biri şimdiye kadar Gibb ve diğer tarihçilerin bu saçma sapan görüşlerini, hiçbir zaman tenkit etmemişler, hatta bundan da öte, körü körüne bir teslimiyet örneği göstererek onların her dedikleri kabul etmişler ve bunu ilmi objektifle izah etmeye kalkışmışlardır.*

[89] Gibb, H.A.R., a.g.e., s. 10, 11, Ayrıca bkz. s. 27.

III.
TÜRK YURTLARINA İLK ARAP AKINLARI
ve
MAHALLİ TÜRK HANLARI

Ceyhun Nehrini Geçen İlk Arap Valileri:

Gerçekte *Müslüman Araplar;* **Horasan**'ın fethi ve Türklerle ilk temas yıllarından itibaren hemen her vesile ile Ceyhun nehrini geçmek, nehrin gerisindeki Türk'leri ve zengin Türkistan şehirlerini tanımak ve buralara yeni akınlar yapmak için çok büyük bir sabırsızlık göstermişlerdir. İlk devir tarihçilerimizden olan **el-Belâzurî;** ***Fütûhu'l-Büldân*** adındaki kıymetli eserinde Arapların Ceyhun nehrini geçmek yeni akınlarda bulunmak için nasıl bir çaba ve gayret gösterdikleri ve bunda ilk defa kimlerin ve nasıl başarılı oldukları hususunda çeşitli rivâyetlerde bulunmuştur.

el-Belâzurî bu rivayetlerinin birinde **Abdullah b. Âmir**'in, Ceyhun nehrini geçmeyi başardığını ve bunun için de Allah'a bir nevi şükran ifâdesi olarak *ihram* giydiğini kaydetmektedir (651)[90]. İhramın ancak *Hac* ve *Umre*'yi ifâ için mukaddes topraklarda giyilebileceği nazarı itibara alınırsa, **el-Belâzurî**'nin bu rivâyeti bile Arap vâlilerinin bu işe ne kadar büyük önem verdiklerini göstermektedir. Büyük Tarihçi, kitabının bir başka yerinde ise, **Muâviye** tarafından tayin edilen büyük *Sahabe* **Hakem b. Amr el-Gıfârî**'nin, Horasan'da vali bulunduğu sıralarda Ceyhun nehrini geçtiğini

[90] el-Belâzuri, ***Fütûhu'l-Büldan,*** s. 574.

ve ilk defa nehrin ötesinde namaz kıldığını beyan etmektedir (661)[91].

et-Taberi, Ceyhun nehrinden su içen ilk kişinin de yine bu **el-Gıfâri**'nin azadlı kölesi olduğunu zikretmektedir. **et-Gıfarî** ile Ceyhun nehrinin kıyısına gelen bu köle onun büyük bir gürültü ile akıp giden berrak sularına bakmış ve daha sonra ***mığferini*** daldırarak onu su ile doldurmuş ve bu sudan doyasıya içmiştir. Daha sonra **el-Gıfâri**'de bu mığferden su içmiştir. Ayrıca o, **el-Belâzuri**'ninde ifade ettiği gibi Ceyhun nehrine eğilmiş, bu sudan ***abdest almış ve iki rekatda namaz kılmıştır***[92].

Yine **el-Belâzurî**'nin Ceyhun nehrini ilk geçenler arasında kaydettiğine göre; **Muâviye**'nin oğlu **Yezid**; halife olduktan sonra **Selm b. Ziyad**'ı Horasan'a vali olarak tayin etti. **Selm**, Ceyhun nehrini geçti. Yanında karısı da vardı. Böylelikle nehri geçen ilk kadın onun karısı olmuştur (680). Ne ilginçtirki temel İslâmî kaynaklarda Ceyhun nehrini ilk geçen köle ve câriyeleri hatta bunların isimleri bile zikredilmektedir. Nitekim et-Taberi, konumuzla ilgili bir rivayetinde şöyle demektedir; ***"Rebi b. Zeyyad el-Hârisi bir gazaya çıktı. Ceyhun nehrini geçti. Beraberinde kölesi Ferruh ve Câriyesi Şerife de vardı"***[93]. Temel İslâmi kaynaklardan naklettiğimiz bütün bu rivâyetler; ***Müslüman*** **Arapların, Hz. Ömer** devrinde ***Aşağı Türkistan*** ve dolayısıyla Türk yurtlarına İslâmi gaza ve cihadta bulunmak için ne kadar sabırsız oldukları göstermesi bakımından üzerinde önemle durulacak gerçekler arasındadır.

[91] el-Belâzuri, s. 576.
[92] et-Taberî, V., s. 286.
[93] et-Taberi, V., 286.

Mâmâfih, **Hz. Ömer**'in bir kısım haklı gerekçelerle durdurduğu Doğu (Horasan) askerî harekâtına, **Hz. Osman**'ın hilâfet makamına geçmesiyle yeniden izin verilmiş ve **Ahnef b. Kays**, bu fetih harekâtına yeniden memur edilmiştir. Bu maksatla hazırlanan ordunun başına geçen **Ahnef**, önce ***Taberistan***'a yöneldi. Orayı aldıktan sonra ***Cozcan***'a (Cevizcan) geldi, burayı da fethettikten sonra ***Talkan***'a doğru yürüdü, Farab'ı ele geçirerek ***Belh***'e geldi ve şehri kuşattı. Yerli halkı ister istemez sulha mecbur ederek *Harzem*'e doğru ilerlemeye başladı. Böylelikle İran'ın bütün şehirlerini tekrar ele geçiren **Ahnef** buralarda Arap siyâsi hakimiyetini sağladıktan sonra Ceyhun nehrinin ötesindeki toprakları ele geçirmeyi tasarlamıştı.

İlk Akınlar Ubeydullah b. Ziyâd ve Buhara Melikesi:

Büyük tarihçi **el-Belazurî, Ahnef**'in, Ceyhun nehrini geçtiğini ve ***Aşağı Türkistan*** (Maveraü'n-Nehr) sakinleri ile bir sulh yaptığını kaydetmektedir. Fakat bu rivayetler, **Ahnef**'in Aşağı Türkistan da giriştiği bu fetih hareketlerinde ne dereceye kadar muvaffak olduğunu göstermesi bakımından çok yetersiz kalmaktadır. Çünkü **el-Belazurî**'nin rivâyetlerinde **Ahnef**'in giriştiği fetih hareketlerinin, nerelere kadar uzadığı ve hangi şehirleri fethettiği hakkında açıklayıcı bilgiler verilmemiştir. Ayrıca bu hareketler, daha ziyâde bir nevi yoklama niteliğinde olduğu için kati fetih nazarı ile bakılmamalıdır.

Hz. Muâviye'nin hilâfeti zamanında (661-680) Horasan tamamıyla Arapların eline geçmiş bulunuyordu. Hz.

Muâviye; Emevilere aşırı derece bağlılığı ile bilinen **Ziyâd b. Ebîh** vefât edince onun yerine, yirmi beş yaşındaki oğlu **Ubeydullahı**, devlet işlerinde yetişmesi ve iyi bir tecrübe kazanması için ***Horasan***'a vali olarak göndermiştir (673)[94]. Çünkü Muâviye onun için çok iyi işler (Irak valiliği gibi) düşünüyordu. Ne var ki **Ubeydullah b. Ziyad**'la işin şekli değişmiş ve Türk yurtlarına ilk akın ve yağma hareketleri de başlamıştır.

Ubeydullah b. Ziyâd; genç vali, Horasan'a gelince, sınır boylarındaki kopmaları önlemiş, Horasandaki idârî ve askeri asâyiş ve emniyeti sağlamış ve asıl bundan sonra bölgenin en önemli şehirlerinden[95] biri olan **Buhara**'ya yeni bir sefer düzenlemiştir. Bu sıralarda Buhara Hanlığının başında Türk aristokrat ailelerinden ve ***Buhar Huda*** unvanı ile **Beydûn** bulunuyordu. Ne var ki; Ubeydullah zamanında Beydun çoktan vefat etmiş olduğundan onu yerine ve iki yaşındaki küçük oğlu **Tuğ-Şad** adına Buhara Hanlığına kıymetli eşi **Kabaç Hâtun** bakıyordu[96].

Mâmâfih tarihi kaynaklardan hakikaten çok dirâyetli, ayrıca iyi bir idareci kişiliğe de sahip olduğunu anladığımız bu **Hâtun**'un ismi hakkına çeşitli rivayetler vardır. Taberî, onun adını açıkça **Kabaç Hâtun** olarak zikrettiği halde[97]; Reşid b. Zübeyr ***Feth Hâtun***[98], ve Esmâu'l-Muğtalin'de ise ***Kınık Hatun*** olarak zikredilmiştir[99]. Bu değerli Türk Hâtun-

[94] et-Taberî V., s. 295.
[95] et-Taberî, V., s. 298.
[96] en-Narşahî, s. 23.
[97] et-Taberî, V., s. 258.
[98] er-Reşid b. Zübeyr, ***K. ez-Zehâir ve't-Tuhuf***, s. 169.
[99] İbni Hubeyb, ***Esmâü'l-Muğtâlîn***, el-Kâhire, 1954, II, s. 166.

'unun ismini, ***Kıyıh*** veya ***Kıyıg*** olarak kaydedenlerde olmuştur. Böylelikle onun, büyük Türk boylarından biri olan ***Kayı boyuna*** bağlı olduğu vurgulanmıştır[100].

İsmi yukarda da görüldüğü gibi kaynaklarda telaffuz farkı ile başka başka zikredilen **Kınık Hâtun;** Genç Arap valisinin büyük bir ordu ile ***Buhara***'ya doğru ilerlemekte olduğunu haber alınca, derhal komşu Türk hanlıklarına durumu bildirmiş ve yaklaşmakta olan bu büyük ***Arap tehlikesinin*** bertaraf edilmesi için onlardan yardım istemiştir. Kaynaklarda; sosyal ve siyasi bir düzensizlik içinde bulunan mahallî Türk hanlıklarının **Kınık Hâtun**'un çağrısına pek fazla bir önem verdikleri anlaşılmaktadır. Neticede, **Ubeydullah b. Ziyâd,** Buharayı dilediği gibi yağmalamış, bir çok Türkü esir almış ve çok büyük bir ganimetle birlikte askeri karargâhları olan **Merv**'e dönmüştür. Ayrıca Ubeydullah onunla, her sene bir milyon dinar ödemek şartıyla bir anlaşma da yapmıştır[101]. **Ubeydullah b. Ziyad,** ***Buhara***'ya yaptığı böyle bir yağma ve baskın hareketiyle kendinden sonra Horasan'a gelen Arap valilerine şüphesiz çok kötü bir örnek olmuştur. Zira ondan sonraki Arap askeri valileri; aralıksız olarak Aşağı Türkistan şehirlerine bir çok akın, baskın ve yağma hareketinde bulunmuşlar ve böylece binlerce Türkü esir aldıkları gibi, bir o kadarını da öldürmüşlerdir.

Said b. Osman'ın Türk Gençlerini Esir Alması:

Ubeydullah b. Ziyâd, ***Horasanda*** gösterdiği bu büyük başarılarından dolayı **Hz. Muâviye** tarafından bir mükafat

[100] Bu ilginç görüş için bkz. ***Encyclopedia of islam,*** I., s. 1293.
[101] Bu konularda çok geniş bilgi için bkz. Kitapçı, Z., ***Mukaddes Çevreler ve Eski Hilâfet Ülkelerinde Türk Hâtunları,*** s. 39-45.

olmak üzere **Basra** valiliğine getirilmiş ve onun yerine de uzun zamandan beri Horasan'a vali olmayı bekleyen ve bunun içinde Hz. Muâviye'ye bir hayli kırgın olan **Hz. Osman**'ın oğlu **Said** bu önemli göreve tayin edilmiştir (675)[102].

Said b. Osman; Horasan'a geldikten sonra onun asıl hedefi **Semerkantı** vurmaktı. Zaten **Semerkant;** o bölgenin en zengin, en müreffeh şehirlerinden birisi idi. Fakat o; Semerkant yolu üzerinde çok önemli ve stratejik bir yeri olan ***Buhara Hanlığının,*** daha açık bir ifade ile **Kınık Hâtun**'un kendisine bir problem çıkarmamasından çok korkuyordu.

Bunun için **Said;** önce güney ticaret yolunu kontrol altında bulunduran **Tirmiz** şehrine geldi. Bu sıralarda Tirmiz hükümdarı **Türk** olduğu gibi, şehir halkıda çoğunlukla **Türklerden** oluşuyordu(*). Said Tirmizi ele geçirdi. Daha sonra Buhara'ya yöneldi ve meşhur Buhara melikesi **Kınık Hatun**'u bir kere daha baş eğmeye mecbur etti[103]. Ayrıca ondan Semerkant yolunu açık tutması ve her hangi bir hiyânete uğramaması için Türk aristokrat ailelerinden 50 delikanlıyı rehin aldı[104]. Hatta o, dahada ileri giderek ordusunu **Kınık Hâtun**'un askerleri yani meşhur ***"Buhara Türk Okçuları"*** ile takviye etti[105].

Ona bu seferinde ashabın ileri gelenlerinden bazı kimseler, bu arada büyük sahbe ve **Hz. Peygamber**'in amcası **Abbas**'ın oğlu **Kusem** de eşlik ediyordu. Diğer taraftan **Said**'in pervasızca Semerkant'a doğru ilerlediğini haber alan

[102] et-Taberî, V., s. 306.
(*) Z.K.
[103] Necip A., ***Türk Tarihi,*** İstanbul, I., s. 161.
[104] İbn Hubeyb, ***Esmâü'l-Muğtâlın,*** II, s. 166, İbnü'l-Esir, III, s. 513.
[105] el-Belâzuri, s. 580, Kş, Gibb H.A.R., s. 19.

Türkler; ***Kiş, Nesef halkı*** bu arada Semerkant Türk muharip unsuru, kendi aralarında bir müttefikler ordusu hazırlayarak yeni valinin önünü kesmek istemişlerdir. Semerkant önlerinde yapılan bu çetin harblerde **Said;** çok korkulu anlar yaşamış ve ordusundaki Türk birliklerinin üstün gayretleri sâyesinde ancak onları yenebilmiştir. Ne varki Semerkant önlerinde cereyan eden bu kanlı harbler sırasında **Said b. Osman,** Türk okçularından birinin attığı bir okla gözünü kaybettiği gibi, yukarda adı geçen mübârek sahabe **Kusem b. el-Abbasta** şehid olmuştur[106].

Said b. Osman ***Semerkanttan*** tahminlerin üstünde servet ve ganîmet topladığı gibi, 30.000 Türk gencini de esir almıştır Semerkant harpleri sırasında Türklerin nasıl kahramanca harp ettiklerini gören **Said,** daha sonra çok isabetli bir davranışta bulunmuş ve bu esir ***Türklerden,*** Emevi ordularının yanı sıra çarpışmak üzere ilk takviye birliklerini kurmuştur. Kaynaklarda daha ziyade el-Mevâli olarak zikredilen bu Türklerin sayılarının 15.000 kişi olduğu kaydedilmektedir[107]. Diğer taraftan **Said; Kınık Hâtun**'un bütün ısrarlarına rağmen rehine alarak aldığı 50 **Türk asılzadesini,** âilelerine iâde etmemiş ve verdiği sözlerin tam aksine onları yanına alarak, **Medineye** getirmiş, üstelik çok âdi bir köle imiş gibi bağ, bahçe işlerinde kullanmak istemiştir. Bu ise hem kendisi, hem de Türk asilzâdelerinin hayatı ile ödediği çok acı bir facia olmuştur[108].

[106] İbnü'l-Esir, III, s. 513.
[107] Kitapçı, Z., ***Orta Doğuda Türk Askeri Varlığının Zuhuru,*** İstanbul, 1987, s. 35.
[108] el-Belâzuri, ***Fütuhu'l-Büldan,*** s. 579, Ayrıca geniş bilgi için bkz. Kitapçı, Z., ***Saadet Asrında Türkler,*** s. 165.

Said b. Osman; bu tutarsız, inadına aç gözlü servet ve zenginliğe olan aşırı düşkünlüğü yüzünden Horasandan geri çağrılmış ve onun yerine **Eslem b. Zira,** Horasan'a vali olarak gönderilmiştir (675). **Eslem**'in yaklaşık iki sene süren bu Horasan valiliği sırasında kayda değer hiç bir askeri teşebbüsü olmamıştır[109]. **Eslem**'in Doğu Turan yurdunda çok pasif ve Arap devletinin yüksek menfaatlerini korumaktan aciz kaldığını gören yeni halife **Yezid b. Muâviye** (680-683) buraya iyi bir vali atamayı düşünmüş ve Ebû Süfyan ailesine bağlılıkları ile bilinen ve nesebi bozuk **Ziyâd b. Ebîh**'in diğer bir oğlu **Selm b. Ziyâd,** Horasan'a vali olarak göndermiştir (680)[110].

Selm b. Ziyâd Türk Yurtlarında:

Artık Selm b. Ziyâd Horasan'a geldiğinde ne yapacağını çok iyi bilen bir kimse idi. Hakikat-ı halde **Selm b. Ziyâd** iyi bir askerdi. Çevresi tarafından seviliyordu. O kendisini en kısa zamanda Horasan halkına da sevdirecektir. Nitekim et-Taberi onunla ilgili bir rivâyetinde; *"Horasan halkı Selmi sevdiği kadar hiç bir vâliyi sevmediğini ve onun valiliği sırasında, halkın ona olan sevgisinden dolayı Horasanda yirmi bin çocuğa Selm adını verdiklerini"* kaydetmektedir[111].

Selm kalabalık bir idâreci gurubuyla Horasan'a gelmişti. Yanında **el-Mühelleb b. Ebî Sufra** ve **Abdullah b. Hâkim** gibi tecrübeli bir çok komutan vardı. **Selm;** fazla bir vakit kaybetmeden dağılmış olan Arap ordusunu yeniden

[109] et-Taberî, V., s. 308.
[110] et-Taberî, V., s. 471.
[111] et-Taberî, V., s. 545.

silah altına çağırdı. Hattâ bu sefer için Irak'tan bile zorla asker toplamayı ihmal etmedi[112]. Önce Harzem'e askerî bir akın düzenledi. Ora halkı ile çok ğır vergi ödemeleri şartı ile bir barış anlaşması yaptı[113]. Daha sonra Ceyhun nehrini geçerek **Aşağı Türkistan**'ın içlerine doğru yürüdü. Maksadı ***Semerkant***'ı vurmak ve yerli halkı bir kere daha ağır vergi ödemeye mahkûm etmekti. Mâmâfih o bunda fazlasıyla başarılı olmuştur. Bu harekat sırasında karısı **Ümmü Muhammed binti Abdullah**'ta onun yanında bulunuyordu. Tarihi kaynaklar bu kadını Ceyhun nehrini geçen ilk Arap kadını olduğunu kaydetmişlerdir[114].

Selm, Semerkant'ta bulunduğu sırada ordusunun bir kısmını **A'şa Hemdan**'ın kumandasında **Hocende**'ye sevketti. Diğer bir kısmının başına bizzat kendisi geçerek **Buharaya yöneldi.** Türk asıllı Melike **Kınık Hâtun**'u bir kere daha ağır vergiler ödemeye mahkum etti[115]. Ne var ki onun **Hocende**'ye sevkettiği ordunun aynı derecede başarılı olamadı. Zira, **Selm**'in büyük ümidlerle sevk ettiği bu ordu, Türklerle yaptığı muharebelerde ağır kayıplar vermiş ve geri çekilmek mecbûriyetinde kalmıştır. Bu mağlubiyetin acısını

[112] Gibb H.A.R., s. 19.
[113] et-Taberî, V., s. 474.
[114] el-Belâzuri, I, s. 581, et-Taberî, V., 474, ***Selm'in karısı Ümmü Muhammed bu sefer sırasında Semerkant'ta bir erkek çocuk dünyaya getirmiş ve Selmde ona "Soğdi" adını koymuştu. Ne ilginçtir ki Selm'in karısı bu doğum dolayısıyla Soğd Hükümdarı Tarhun'un Türk asıllı hanımına bir haber göndererek ondan bir "Gerdanlık" istemiş ve bunu daha sonra iade edeceğini bildirmiştir. Hükümdarın hanımı ona çok güzel bir gerdanlık göndermiş ve Selm'in eşi her zaman olduğu gibi aç gözlü davranmış ve bu gerdanlığı geri vermemiştir*** Z.K.
[115] Gibb, H.A.R., s. 20.

bir türlü unutamayan **A'şa Hemdan** bir şiirinde bu ızdırabını şu beyitlerle dile getirmiştir.

"ليت خلي يوم الخجندة لم تهـ زن وغدرت في المكر سليبا
تحضرت الطير مصرعي وتروحـ ت إلى الله في الدماء خضيبًا."

"Keşke suvarilerim Hocende harbinde hezimete uğramamış olsaydı. Bu ileri atılmada, (hücumda) her şeyi elinden alınmış bir insan olarak ölüler arasında kalakaldım.

Çarpışmaların olduğu yerde (kimse olmayınca) ölüler üzerine akbabalar üşüştü ve Ben de (yüzü gözü) boyalı olarak (kanlar içinde) oradan ALLAH'a doğru ayrıldım gittim"[116].

Yeni Fitne Dönemi ve Müslüman Araplar:

Selm b. Ziyad'ın, Horasan valiliğinin en başarılı ve şöhretinin zirvelerde olduğu bir dönemde, hilâfet merkezi **Şam** ve Arap dünyasının diğer şehirlerinde; *Muhammed Ümmetini* kıyamete kadar bizar edecek müessif olaylar olmuştur. Zira köklü bir devlet geleneği olmayan **Araplar**; kabîle rekâbetine (Câhiliye devrine) ikinci bir dönüş daha yapmışlar ve **Hâşimi-Emevî** rekâbetini Hz. Muâviyenin ölümünden sonra ikinci defa, tekrar gündeme getirmişlerdir. Neticede **Hz. Peygamber**'in vefâtından henüz yarım asır bile geçmeden **Ehl-i Beyt**'e ikinci defa belkide en büyük darbe vurulmuş, **Hz. Hüseyn** ve yakınları *Kerbelâ*'da hunharca şehid edilmiştir (679)[117]. Müslüman Arapların üstüne artık gökten rahmet değil kor halinde ateş yağıyordu. Bu onların; **Hz. Osman**'ın vefatından sonra belki de ondan yüz defa, bin defa daha büyük, ikinci fitneyi ateşlemeleri idi. Müslüman

[116] A'şa Hemdan, *Divanü'l-A'şa*, s. 312.
[117] et-Taberî, V., s. 382 vd.

Araplar bu konuda ne tarih ve nede İslâmdan hiç bir ders almamışlardır(*).

Arap İslâm hilâfetinin **Basra, Kûfe, Mekke, Medine** gibi önemli şehirlerinde baş gösteren bu fitne, isyan ve ayaklanmalardan başta **Horasan** olmak üzere **Aşağı Türkistan** ve buradaki mahalli Türk Hanlıkları da, Buhara Semerkant gibi nasibini almış ve müstakil hale gelmiştir. Bu bir bakıma Aşağı Türkistan'daki Arap siyâsî hâkimiyetinin yıkılması ve son bulması idi. Diğer taraftan merkezi hükümet otoritesinin boşluğundan yararlanmak isteyen **Horasan**'daki Arap kabile Şeyhleri; birbirleri ile iktidar hırsı için çok şiddetli bir mücâdeleye girişmişlerdir. İktidar mücâdelesini kaybeden Arap Şeyhleri, Aşağı Türkistan'a gelmişler ve neticede Türk yurtları bir çok kanlı olaylara sahne olmuştur[118].

Selm b. Ziyâd'tan sonra Horasan'a ***Beni Temîm*** kabilesinden **Abdullah Hâzim** vali olmuştur (64/683)[119]. Bu sıralarda Araplar doğuda büyük bir keşmekeşlik içine düştükleri için ***Herat Türkleri*** Araplara, baş kaldırmışlar ve etrafı kasıp kavurarak Nisabura kadar ilerlemişlerdi[120]. İbn Hâzim bu Türk cengâverleri üzerine **Züher b. Hayyanı** göndermiştir. **Züheyr;** bu Türklerle çok başarılı harpler yapmış ve çok ağır kayıplar vererek bu Türkleri geri püskürtmeye muvaf-

(*) Zira ***Hz. Hüseyn**'in ateşiyle yananlar yine Araplar değil onların dışındaki müslümanlar olmuş ve bir kan davası olarak bugünlere kadar gelmiştir* Z.K.

[118] *Horasandaki Arap kabile Şeyhleri ve onların bir birleri ile olan amansız rekâbet ve mücadeleleri hakkında çok geniş bilgi için bkz.* Wellhausen, J. *Arap Devleti ve Sukûtu.* Ankara, 1963.
[119] et-Taberi, V. s. 546. el-Belâzuri, s. 602.
[120] el-Belâzuri, s. 603. Wellhausen, J. a.g.e., s. 203.

fak olmuştur. Onun Türklere karşı kazandığı bu başarılarından gurur duyan **Sâbit Kutna** şöyle diyecektir.

"فلو لا الله ليس له شريك وضربتي قونس الملك الهمام
إذا أفاظت نساء بني دثار أما الترك بادية الخدم."

Şayet, ortağı ve benzeri olmayan Allah'ın yardımı ve bir de benim onların meliklerine kılınç darbelerim olmasaydı,

Disâr oğullarının kadınları Türklerin önünden çil yavrusu gibi dağılıp gitmiş olacaklardı"[121].

Mâmâfih bu rivâyetler; Arap fetihleri zamanında *Herat*'da dahil, Horasanın büyük şehirlerinde, Türk unsurunun ne kadar önemli bir varlık olduğunu bütün ayrıntıları ile ortaya koymaktadır. **Abdullah b. Hâzim,** yeni halife **Abdû'l-Melik b. Mervân**'a "*biat*" etmeyi reddettiği için boynu vurdurulmuş[122] ve onun yerine **Ümeyye b. Abdullah Horasan**'a ve bundan sonraki olaylarda ismini sık sık duyacağımız **Bükeyr b. Vişah**'ta *Toharistan*'a gönderilmiştir. Ne var ki **Ümeyye b. Abdullah**'ın Horasan gibi İmparatorluğun doğuda en hareketli bölgesini idâre etmede aciz kaldığını gören yeni Halife bu defâ onu da görevinden almış ve bu bölgenin idarî, mâli ve değer işlerini Irak'a vali olarak gönderdiği büyük devlet adamı **el-Haccâc b. Yusuf**'a bırakmıştır (78/697). Bundan böyle Horasan'dan bütünüyle el-Haccâc sorumlu olacaktı.

Haccâc b. Yusuf'un Irak'a Vali Olması:

Gerçekte **Emeviler;** özellikle **Yezid b. Muâviye**'den sonra, bu yöndeki müsbet gelişmelerin en önemlisi, **Haccâc**

[121] et-Taberi, V. s. 549, Barthold, W. *Türkistan*, s. 238.
[122] et-Taberi, VI, s. 177, Belâzuri, s. 585.

b. Yusuf'un kendini göstermesi, Emevîlere hizmette ve onların devletini korumakta en ön sayfalarda yer alması, bundan daha da önemlisi onun her türlü yetki ile **Irak**'a eyâlet valisi olarak gönderilmesidir (694)[123]. Şurası unutulmamalıdır ki; **Irak,** hele hele **Basra** ve **Kûfe** şehirleri **Hz. Ali**'den bu yana, imparatorluğun her zaman kaynayıp duran bir cadı kazanı olmuştu. Yerli halk; Emevî hilâfetini hiç bir zaman kabul etmediği gibi, Emevî halifelerine biat etmeyi dahi reddetmiş ve onların gönderdikleri vâlilerin hepsini geri çevirmişlerdir. Bu bakımdan *"Doğu Vilâyetlerinin"* kontrolü bütünüyle ona verildiği gibi, söz konusu fetih hareketlerinden birinci derecede de yine o sorumlu olacaktı[124].

Haccâc; vali olarak gönderildiği Kûfe'nin asıl fitnenin kaynağı, insanların ise sözüne özüne asla güvenilmez inadına kaypak, kimseler olduklarını çok iyi biliyordu. Ne var ki onların; kaypak ve münafıklıkları kadar **Haccâc**'ta, inadına sert, inadına kızgın, öfkeli, inadın zalim, acımasız, gözü dönmüş bir kimse idi. Emevilere yan bakanlara karşı yapmayacağı yoktu. Nitekim onun; Emevîlere karşı direnmekte ısrar eden Kûfe halkına karşı, bir Cuma günü büyük cami minberinde, hem de gözleri bir kan çanağı halinde söylediği şu sözler, bugün bile insanların kanını ürpertmekte ve kalbini durduracak bir hâle koymaktadır; O ele avuca sığmayan, **Hz. Hüsey**'nin feryadlarına kulak tıkayarak onun, yok yere öldürülmesine göz yuman kalleş Irak halkına aynen şöyle demiştir;

[123] Geniş bilgi için bkz. Lammens, H., İA., V/I, s. 18-21.
[124] Watt, Montgomery, *The Majestythat was Islam*, London, 1976, p. 25.

"Ey Irak halkı! Ey nifak ve kargaşalığı körükleyenler! Ey kötü ahlâklılar! Aptal oğlu aptallar! Köleden doğma köleler! Allah'a yemin ederimki; Ben şu anda olgunlaşmış ve artık koparılma zamanı çoktan gelmiş bazı kelleler görüyorum. Ben şüphesiz sarıklarla sakallar arasında akacak kanları şu anda seyreder gibi oluyorum"[125].

Haccâc; bu şekilde **Kûfeye** geldikten sonra bütün Irak halkına baş eğdirmiş, onların Emevi Halifelerine biat etmelerini sağlamıştır. Böylece **Hz. Ali**'nin; ***Hâriciler*** tarafından öldürülmesinden beri (661)[126] bölücülük, bozgunculuk ve her türlü fitnenin kaynağı olan bu bölge ve onun **Basra** ve **Kûfe** gibi önemli şehirlerinde yaşayan, üstelik inadına kaypak ve kalleş olan bu insanların arasından bir dereceye kadar, hemde görünüştede olsa emniyet ve iç barış temin edilmiş oluyordu. Çünkü **Haccâc**; Emevîler hakkında iyi düşünmeyen onlara yan bakan herkesin; küçük-büyük, suçlusuçsuz, genç ihtiyar demeden binlerce yüzbinlerce kişinin, bunlara ashapdan ***Abdullah b. Zübeyr*** gibi nice ulu sahabelerde dahil bir çoklarının gözünü kırpmadan boynunu vurdurmuş ve tarihe eski **Romanın** ***Neronları*** gibi, gelmiş geçmiş en büyük zâlimlerden biri olarak geçmiştir(*).

Diğer taraftan başta **Haccâc b. Yusuf** gibi zorba ve Emevî devlet adamlarının bu aşırı davranış ve icraatları dolayısıyla **Ehl-i Beyt**'in beli öyle bir kırılmıştır ki onlar bir kere daha bellerini doğrultamamış ve Emevi devlet adamları-

[125] el-Câhız, ***el-Beyân vet-Tebyîn,*** IV, s. 169. İbn Kesir, ***el-Bidâye,*** VIII, s. 128.

[126] et-Taberî, V., s. 143-152.

* *Haccâc'ın bu şekilde boynunu vurdurduğu insanların sayısı kaynaklarda yarım milyondan fazla olarak zikredilmektedir* Z.K.

nın zulüm ve baskısı altında itibarsız bir hayat yaşamaya mecbur edilmişlerdir(*).

Haccâc'ın Gölgesi Türk Yurtları Üstüne Düşen Vali:

Haccâc, doğudaki fetih hareketlerine daha ciddi ve düzenli bir şekilde devam edilmesini istiyordu. Bu maksadla **Ubeydullah b. Ebî Bekriyi** ***Sicistan***'a ve **el-Muhelleb b. Ebî Sufrayı** da ***Horasan***'a vali olarak göndermiştir (697)[127].

Ubeydullah, Sicistan'a gelince, karşısında en güçlü olarak Türk hükümdarı **Rutbil**'i buldu. **Rutbil**; Araplarla mümkün olduğu kadar iyi geçinmeye çalışıyor, Taberî'nin kaydettiğine göre muntazam olarak vergisini dahi ödüyordu[128]. Fakat **el-Haccâc** bununla yetinmemiş ve **Ubeydullah**'ı, büyük bir ordu ile Sicistan'a sevk etmiştir. Ona göre Sicistan'da mutlaka bu çapulcu Arap askerleri tarafından yağma edilmeli idi. Nitekim, Ubeydullah'a sert bir mektup göndermiş ve *"**Rutbil'in üzerine yürümesini, onun mülkünü ele geçirmeden, kalelerini yıkmadan ve askerlerini zincire vurmadan geri dönmemesini**"* emretmiştir[129].

Rutbil, Arap valisi ile bir meydan muharebesi yapacağı yerde, ona askerî bir taktikle mukabelede bulunmuş ve onu perişan etmiştir. Şöyleki; **Ubeydullah** ilerledikçe **Rutbilin** merkezi güçleri geri çekiliyordu. Nihayet Ubeydullah'ı 18 fersah (108 km) muharebe sahasının içine alındık-

* *Mâmâfih onların bu tahsizliği **Abbasiler** devrinde de devam etmiştir. İslâm Tarihinde **Selçuklu ve Osmanlılar** kadar hiçbir hanedan **Ehl-i Beyte** sahib çıkmamış onların şeref ve itibarına saygı göstermemiştir* Z.K.

[127] Hasan, S.A. ***A Survey of the Expantin of Islam into Central Asia During the Umayyed Caliphate,*** Islamic Culture, Vol. XLIV. No: 3, July 1970, p. 173.

[128] et-Taberî, VI s. 322.

[129] İbni Kesir, ***el-Bidâye,*** IX, s. 29.

tan sonra, ordunun sağ ve sol cenahları, âni bir dönüş yaparak Arapları süratli bir çevirme hareketine girişti. Arap ordusunun kaçabileceği boğaz da tutulmuştu. Haddizatında bu, klasik bir Türk harp taktiği idi. Araplar tam manasıyla sıkışıp kalmışlardı. Ordunun kurtulmasına imkan yoktu. Hatta bir aralık **Ubeydullah**; Türk Hükümdarına yedi yüzbin dirhem altın vererek kurtulma çaresini bile aradı. Bu harbler çapulcu Araplara çok ağıra mal olmuştu. Ordunun çok az bir kısmı dağlara kaçarak canını ancak kurtarabilmiş, geri kalanı tamamen Türkler tarafından kılınçtan geçirilmişti. *Kûfe*'nin meşhur kadısı **Şüreyh** de, işte bu vefat edenler arasında bulunuyordu[130].

el-Haccâc; Ubeydullah b. Ebî Bekri'nin intikamını almak üzere bu defa **Abdurrahman b. Eşas** komutasında derhal 40.000 kişilik bir orduyu **Rutbil**'in üzerine göndermiştir[131]. **Eşas** bu yeni ordusuyla birtakım başarılar kazandıysa da bunlar, Haccâc'ı hiçbir zaman tatmin etmemiş ve ona, kanına susarcasına bir mektup yazarak şöyle çıkışmıştır; ***"Ey zalim ve dinden çıkmışın oğlu! Sana daha önce tenbih ettiğim gibi düşman (Türk) yurtlarına hücum et. Yoksa sana tahammülünün üstünde ceza yükleyeceğim"***[132]. **Eşas**, Haccâc'ın tehdit dolu mektubunu alınca şaşırıp kalmış ve azılı bir düşmanı olan Türk hükümdarı Rutbil ile sulh etmek ve ona sığınmaktan başka bir çare kalmamıştı. O, bununla da yetinmemiş ve Haccâc'a isyan etmiştir. **Eşas**, muzaffer olarak Basra'ya kadar geldi. Oradan **Deyru'l-Cemâcim**'e indi. Burada **el-Haccâc**'ın askerleri ile yaptığı harpte mağlûb olarak geri çekildi. Türk hükümdarı **Rutbil**'e sığındı.

[130] et-Taberî, VI, s. 323.
[131] İbni Kesir, ***el-Bidâye***, IX. s. 31.
[132] İbni Kesir, IX s. 35. et-Taberi, VI. s. 326. vd.

el-Haccâc; Rutbil'e Eşas'ı mutlak teslim etmesini, aksi takdirde çok daha büyük bir ordu ile geleceğini ve yurdunu istîla edeceğini söyliyordu. Türk hükümdarı bu tehdit dolu mektubu aldıktan sonra büyük bir tereddüde düştü. Zaten bir hayli yıpranmıştı. Kalabalık ve güçlü Arap orduları ile başa çıkmasına imkân yoktu. Nihayet **Eşas**'ı ve yanındakileri tutuklayarak **el-Haccâc**'a göndermeye karar vermiş ve bir kara bulut gibi başına çökmek üzere olan bu Arap belâsını da bir dereceye kadar def etmiştir.

Mühelleb'in Türklerle Mücadelesi:

el-Haccâc b. Yusuf, yukarıda işaret edildiği gibi bir taraftan Sicistan'ı işgal etmek için uğraşırken, diğer taraftan da Türklere haddini bildirmek için Horasan'a **el-Mühelleb b. Ebî Sufra**'yı vali olarak göndermiş (699) ve o bu makamda 76 yaşında ölünceye kadar kalmıştır[133].

el-Mühelleb; Horasan'a vali olarak geldikten sonra, o da sınırlı bir şekilde de olsa Aşağı Türkistan'a askeri akınlar düzenlemekten geri kalmamıştır. O bu cümleden olmak üzere (6993) yılında üç bin kişilik öncü kuvvetlerinin başına geçerek ***Kiş***'e gelmiştir. O, burada bulunduğu sırada bir Türk bölgesi olan Huttal ve buranın hükümdarı olan ***Sabbal***'ın üzerine, oğlu ***Yezid***'i göndermiş ve Yezid onunla yüklü bir fidye karşılığı anlaşma yapmıştır[134].

[133] Yusuf, S.M., ***Studies in Islamic History and Culture***, Lahore, 1970, P.107.
[134] et-Taberi, VI, s. 320.

el-Mühelleb, *Kişte*, bulunduğu sırada **Ahrun**'a bir sefer yapmıştır. Bu seferde onun oğlu **Yezid** baş rolü oynuyordu. Yezid emrindeki 60-70 kişilik bir süvâri grubu ile *Nesef* geçidine yaklaştığı bir sırada, karşılarına nereden geldikleri belli olmıyan bir gurup ***Türk cengaveri*** çıkmış ve aralarında kanlı boğuşmalar olmuştur. Yezid onlara razı olabilecekleri kadar para vs. vermiş ve böylece hayatını kurtarabilmişti[135]. Belki de **el-Câhız;** konumuza esâs olan aşağıdaki rivâyetlerini onun Türk cengâverleri ile yaptığı bu harbler dolayısıyla söylemiş olsa gerektir. Nitekim el-Câhız bu konuda şöyle demektedir:

"Türk, Horasanlılar gibi geri çekilmez. Geri döndüğü takdirde o öldürücü bir zehir ve insanın işini bitiren bir ölüm olur. Çünkü o arkasındaki düşmana da önündeki düşmanı gibi okunu isabet ettirir. Bu kadar hızlı gitmesine rağmen kemend atmasından, kemendi ile düşmanın, attığı yere yıkılmasından ve süvariyi atının üzerinden kapıp almasından kimse kurtulmaz. Şimdiye kadar Türk'ün kemendinden el Muhalleb b. Ebu Sufra, el-Hariş b. Hilal ve Abbad b. Ebu Sufra'dan başka kimse kurtulamamıştır"[136].

el-Muhelleb; bu cengâver Türklerle yaptığı harblerde onlardan askeri hücum, harb taktiği, harblerde ata binme ve düşmana saldırma hususunda bir çok şeyler öğrenmiş ve onları kendi askerleri içinde uygulamıştır[137]. Mâmâfih, **el-Mühelleb**'in Horasan valiliği, onun daha ziyâde mahalli

[135] et-Taberi, VI, s. 351.
[136] el-Cahız, ***Fezailü'l-Etrâk***, I. s. 46.
[137] Geniş bilgi için bkz. Kitapçı, Z. ***Türk Askeri Varlığun Orta Doğu'da İlk Zuhuru***, s. 30.

Türk Hanları ile olan çetin mücadeleleri, hatta başlı başına onun hayatı ayrı bir inceleme konusudur[138]. İyi bir asker ve yetenekli bir devlet adamı ve Emevî devletine çok büyük hizmetler yapmış olmasına rağmen onun; devrin baş döndürücü siyâsi gelişme ve olaylar karşısında özellikle Aşağı Türkistan işlerinde ve Türklere karşı mücâdelelerinde başarılı olduğunu, kendisinden beklenen dinamizmi gösterdiğini iddia etmemiz mümkün değildir. Bunu da onun ilerlemiş yaşı ile izah etmemiz gerecektir[139].

el-Mühelleb'ten sonra, **el-Haccâc,** yine bu âileden ve onun oğlu **Yezid**'i *Horasan*'a vali olarak tayin etmiştir. Kaynaklarda **Yezid b. el-Mühelleb'in Toharistan**'a yeni, yeni yağma' ve 'çapulculuk yaptığı zikredilmektedir. Fakat Haccâc; onun asıl **Harzem**'i ele geçirmesini istiyordu. Halbuki ona göre Harzem; ***"zahmeti çok, buna karşılık elde edilecek ganimeti ise inadına çok az bir ülke"*** idi. Bu bakımdan **Yezid;** Harzeme yeni bir sefer yapmaya pek fazla istekli görülmediğinden azledilmiş ve onun yerine Emevîlere son derece bağlılıkları ile bilinen ve yine bu **el-Mühelleb** âilesinden **el-Mufaddal** tayin edilmiştir (81/700)[140].

Mamâfih el-Mühelleb âilesi son on beş yıldır Horasan-'ın mukadderatına hâkim olmuş ve inadına yıpranmış bir âile idi. Oysa Haccâc'ın Türkistan hakkında yeni ve son derece önemli planları vardı. Bu bakımdan Emevilerin bu inadına zorba ve ceberut valisi Horasan için yeni bir komutan

[138] ***el-Mühelleb hakkında geniş bilgi için bkz.*** Yusuf, S.M. İbid, P. 79-130.
[139] Bilgi için bkz., Zettersten, K.V., ***Mühelleb***, İA., VIII, s. 793, et-Taberi, VI, s. 354,Wellhausen, J. s. 203.
[140] et-Taberi, VI, s. 397.

aramaya koyulmuş ve çok geçmeden, aradığı ve kendisi ile ortak bir çok yönleri olan, cebbâr, inadına sert mizaçlı, iyi bir diplomat, üstün vasıflı askeri liyakat ve dirâyet sahibi bir komutan bulmuştur. Bu şüphesiz ilerde kendisinden çok daha ayrıntılı bir şekilde bahsedeceğimiz **Kuteybe b. Müslim el-Bâhilî** idi.

Mâmâfih **Kuteybe b. Müslim** ve onun hem Türk ve hem de İslâm tarihinin asıl mecrasını değiştiren ***Orta Asya Arap Fetihlerine*** geçmen önce bizim burada asıl üzerinde durmak istediğimiz bir husus daha vardır O da; bu ilk akınların hem mahalli Türk hükümdar ve hanları, hem de Araplar ve Arap askeri valileri için ne gibi bir mana ifâde etmesi ve onun altında yatan temel felsefedir.

İlk Akınların Genel Bir Değerlendirilmesi:

Hemen şunu itiraf edelim ki; **Ahnef b. Kays**'la başlayan ve daha sonraları bütün şiddet ve hızıyla hemde çok büyük bir trajedi halinde devam eden bu seferlerde ***Müslüman Araplar,*** bunca gayretlerine rağmen Türk yurtlarında pek fazla siyâsî bir başarı elde edememişlerdir. Onları başarısız kılan sebeplerin başında Arapların çoğu kere; bir yağma ve baskın ordusu olarak ortaya çıkmaları ve muntazam bir fetih hareketine girişmekten ziyâde, âni baskın ve yağmalamalarla büyük servet ve ganimetler peşinde koşmaları geliyordu.

Ayrıca Türklerin askerî karakteri, savaş anlayışı ve muharip Türk unsurunun her türlü takdirin üstündeki direnme gücü ve üstün savaş yeteneğinin bir türlü tanıyamamış olmaları Araplar için çok büyük bir hendikaptı. Zira **Sâsânî** ordularını yenen ve onlara karşı bir çok parlak zaferler kazanan mağrur Arap komutanları, çoğu kere küçük Türk birliklerinin akıl almaz bir şekilde direnmeleri, üstün cesaret ve kahramanlıkları karşısında bocalayıp durmuşlar ve bir çok hallerde geri çekilmek mecbûriyetinde kalmışlardır.

Diğer taraftan ***Türkler*** ve ***Türk Hakanları;*** Arap askeri valilerinin böyle, hem de hiç beklenmedik zamanlarda yaptıkları bu ânî baskın ve hücumlar karşısında, çok büyük bir şaşkınlık içinde kalmışlar ve ne yapacaklarına bir türlü karar veremez olmuşlardır. Mahalli Türk hanlarının bu şaşkınlıklarından geniş ölçüde yararlanmak isteyen Arap valileri; bu âni baskın ve çoğu kere devlet terörüne kadar varan şiddet hareketlerine devam etmişler ve ele geçirdikleri bu Türk şehirlerinin zenginliklerini yağmalamakla kalmamışlar, aynı zamanda muharip Türk unsuruna çok ağır darbeler indirmişler, onların bir çoğunu insafsızca kılınçtan geçirdikleri gibi, bir çoklarını da esir almışlardır. Arapların bu barbarlığı yarım asır devam etmiştir. Nitekim bu garip gelişmelerin farkında olan **Gibb,** bu konular hakkında yaptığı geniş yorumlarının birinde aynen şöyle demektedir:

"Görülüyor ki artık kendi kuvvetlerine güvenmekten başka çareleri kalmamış olan Soğdiana Prensleri (Mahalli Türk Hanları) bu ilk akınların sonunun nereye varacağının farkında olmadıkları için onlara boyun eğmişlerdi. Unutulmamalıdırki bu şehirler evvelce Araplar gibi bir düşmanla hiç karşılaşmamışlardı. Eğer Araplar; yağma ve çapulculuk ötesinde Türklere karşı baskılarını devam ettirebilselerdi, Maveraü'n-Nehr'in yeniden zaptı için sarfetmek zorunda kaldıkları paraların onda biriyle buralara yerleşe-

bilirler, bir sömürge ülkesi, hatta buralarıda Horasan gibi, İslâm ülkelerinin bir parçası hâline koyabilirlerdi. Fakat kabileler arası mücadeleler onlara bu fırsatı kaybettirdi. Artık Araplar yeniden taarruz harekâtına geçtikleri vakit yerli halkın Arapları karşı gösterdikleri inanılmaz direnmeler bir gerçeği ortaya koymuştur, o da; yerli prenslerin (Mahalli Türk Hanlarının) Arapların bu ilk istilâ hareketlerinden aldıkları dersler, pekte boşa gitmemiştir"[141].

H.A.R. Gibb'in İlginç Yorumu:

Mâmâfih meselenin bir de sosyal ve maşeri yönü vardır. O da Arapların bu izah edilmesi zor tutum ve davranışlarının; tarih boyunca küçük-büyük bir çok devletler kurmuş, belirli bir kültür ve medeniyet seviyesine ulaşmış ve çok güçlü bir devlet geleneğine sahip olan Türk milleti ve mahalli Türk Hanlarına çok garip gelmiş olmasıdır. Müslüman Arapların; Türk yurtlarında senelerce devam ettirdikleri bu yağma, talan, baskın ve çapulculukları, vur-kaç hareketleri mahalli Türk hanlarına öylesine garip, öylesine tuhaf gelmiştir ki onlar bunun daha bir süre böyle devam edeceğini zannetmişlerdir. Neylersiniz ki Mahalı Türk hanları; bu adamların bir gün gelip de Aşağı Türkistan'ı istila edecekleri ve buraları kelimenin tam anlamı ile bir sömürü ülkesi haline getirecekleri, bundan daha da acısı onların hürriyetlerini ellerinden alacaklarını hiç bir zaman tahmin edememişlerdir. Orta Asya Arap fetihleri hakkında gerçektende kıymetli çalışmaları olan **H.A.R. Gibb,** üzerinde durduğumuz bu konu hakkında çok daha kesin konuşmakta ve aynen şöyle devam etmektedir;

[141] Gibb, H.A.R., s. 21.

"Maveraü'n-Nehr (Aşağı Türkistan) Prensleri; Arap'lara çapulcu nazarı ile bakmaya o kadar alışmışlardı ki; onlar bir hayli vakit geçtikten sonra daha istiklâllerinin kaybolduğu (ellerinden çekilip alındığını bir türlü) anlayamamışlardır"[142].

Arap valilerinin Türk yurtlarını yağmalama da gösterdikleri aşırı hırsı, mal, mülk, servet ve zenginliğe koşmaktaki insan üstü gayret ve çabalarını onların açgözlülüklerini, aristokrat Türkler ve Türk hanları karşısında düştükleri zavallı durumları, bizim normal karşılamamız gerekmektedir. Zira çölün derinliklerinden kopup gelen bu bedevîleri, başka türlü buralarda tutmak ve hele hele muharip Türk unsuruna karşı harbe sevk etmek işte bu, kolay bir şey değildi. Neylersiniz ki onlar; çoğu kere ölümün kucağına bile bu servet edinme hırsı ile gidiyorlardı.

Buraya kadar olan bu açıklamalarımızda Müslüman Arapların; Türk yurtlarına yaptıkları ilk akınlar üzerinde durulmuş ve buna esas olan olayların genel bir değerlendirmesi yapılmıştır. Biz bundan yeni bir soru ve bir konu üzerinde durmak istiyoruz. O da; ***Müslüman Arapları, Türk yurtlarını istila etmeye zorlayan başlıca sebepler veya* el-Haccâc b. Yusuf *için Türk yurtlarının fethini gerekli kılan başlıca âmiller nelerdir?*** İşte bundan sonraki sayfalarda bu önemli konular üzerinde durulacaktır.

[142] Gibb, H.A.R., s. 40.

IV.
MÜSLÜMAN ARAP'LARI TÜRK YURTLARINI FETHE ZORLAYAN BELLİ BAŞLI ÂMİLLER

Emevi Halifelerinin Yeni Fetih Stratejileri:

Yukarda da temas edildiği gibi, **Hz. Osman**'ın hilâfetini müteakip yıllarda ortaya çıkan ve İslâm âlemini bir kasırga gibi saran bu büyük fitne ateşinin, geride bıraktığı küller arasında **Hz. Osman**'ın mübarek cesedi, onun kanlı gömleği, Hz. Hüseyin'in mübârek başı **Ehl-i Beyt**'in kıyamete kadar bir daha doğrulmamak üzere belinin kırılması, binlerce **Sahabenin öldürülmesi** ve bütün bunlardan sonra bu günlere kadar sürüp gelen mezhep ve fikir ayrılıkları kalmıştır.

Bundan daha da acısı, bütün bu kanlı olaylar sonucu **Hz. Peygamber**'in bir ömür boyu ve çok büyük emeklerle inşa ettiği İslâm kardeşliği ve Arab birliği siyâsi platformda da parçalanmış, bu birliğin sembolü olan hilâfet bayrağının bir parçası Beni Hâşim yani, **Hz. Ali** diğer parçası ise Beni Ümeyye; yani **Hz. Muaviyenin** elinde kalmıştır. Fakat Hz. Muaviyenin; hilâfetteki rakiplerini, başta **Hz. Ali** ve taraftarlarını çok ince bir diploması ile saf dışı etmesi, ve İslâm devletinin mukadderatına kesin bir şekilde hakim olması yeni *"Emevîler Hanedanı"*nın iktidara gelmesine sebeb olmuştur. Ne var ki, Emevilerin iktidara gelmesiyle, kabile asâletine dayanan **Arabizm**, cahiliyye devrinden beri sürüp gelen müzmin hastalık bir kere daha hortlamış ve nerede ise devletin Emeviler devrinde (661-750) resmi politikası olmuştur.

Yine bu cümleden olmak üzere, hilâfet merkezi, Medineden, *Kûfeye* nakledilmiş, buna karşı *Şam* siyâsi ba-

ğımsızlığını ilân ederek Küfeyi tanımamış ve çeşitli merkezlerin tahriki ile ortaya çıkan bir çok siyâsi ve dinî topluluklar, birbirlerinin sosyal ve siyâsî fonksiyonlarını ortadan kaldırmak için kıyasıya bir boğuşmaya girişmişlerdir. İslâm Tarihindeki **Cemel** (656) ve **Sıffın** harpleri ve bir hiç uğruna katledilen on binlerce insan ve bir o kadar sahabe, işte bu müslüman Arapların kardeş kavgasının en kahredici misalleri olmalıdır. Araplar arasındaki bu huzursuzluk ve fetret devri, Emevî halifelerinden **Velid b. Abdû'l-Melik**'in hilâfet makamına gelinceye kadar devam etmiştir.

Gerçekte Emevîler'in "*Mervânîler*" kolundan olan **Velid b. Abdû'l-Melik** devri; (705-715) bir fetihler devri olarak İslâm ve dünya tarihine geçmiştir. Müslüman Araplar; **Velid b. Abdu'l-Melik** devrinde, bütün cihanı ayağa kaldıran yeni bir fetih hareketine girişmişler ve kısa zamanda Arap İslâm devletini kıtalararası koca bir cihan imparatorluğu hâline getirmişlerdir. Eski dünya kıtalarına yönelik bu yeni fetih hareketleri, çok büyük bir taktik ve strateji ile üç ana cephede planlanmış ve bütün bu cephelere çok değerli komutanlar getirilmiştir. Bunlardan;

I. ***Orta Asya ve Çin Seddine kadar yayılan İpek Yolu cephesi; Kuteybe b. Müslim'e***

II. ***İspanya'ya kadar uzanan Kuzey Afrika cephesi; Musa b. Nuseyr ve Târık b. Ziyad'a***

III. ***Hindistan'a yönelik, (Sind Pencab), Doğu cephesi; Muhammed b. Kasım'a***

IV. ***Bizans'a yönelik İstanbul cephesi; Mesleme b. Abdü'l-Melik*** gibi ünlü, komutanlara verilmiştir. Şimdi bütün insanlık; Orta Asya bozkır fâtihleri ve boz yeleli atlar

üstünde Türk akınlarını andıran yeni Arap akınları ve dünyada eşi örneği az bulunan böylesine büyük bir fetih hareketine şehid olmaya hazırlanıyordu.

Evet, **Velid b. Abdû'l-Melik** devrinde, son derece liyâkatli Arap komutanlarının sevk ve idâresinde ilerleyen Arap orduları, bu büyük cephelerde çok büyük başarılar elde etmişler, Arap ve İslâm dininin ününü bütün dünyaya duyurmuşlardır. Kuzey Afrika, hatta Prene dağlarına kadar olan **Avrupanın İspanyası,** Arap fatihlerinin eline geçtiği gibi, **Orta Asyanın** büyük bir kısmı da, bu ilk hamlede müslüman Arapların eline geçmiş ve Arap İslâm İmparatorluğunun sınırları; doğuda **Kaşgar** önlerinden batıda **Atlas Okyanusu** sahillerine kadar ulaşmıştır. Şimdi asıl bu fetih hareketlerini izah etmeye geçmeden önce karşımıza çok önemli bir soru çıkmaktadır. Oda Emevilerin niçin böyle çok yönlü ve cihan-şumul bir fetih hareketlerine girişmiş olmalarıdır?

Hemen şunu itiraf edelim ki Emevî devlet adamları tarafından planlanan bu fetih hareketlerini, ilk sahabeler neslinde gördüğümüz gibi; *mücerred bir gayret-i diniye, ilây-ı kelimetullah yani Allah'ın dininin aziz olması ve İslâm dininin yer yüzünde yayılması Allah'ın hidâyetine giden bütün yolların açılması* gibi insanlığın hayrına olan yüce gâyelerle izâh etmemiz mümkün değildir. Belki bu dinî duygulardan daha ziyâde ***ekonomik, sosyal, siyâsî, ticârî,*** hatta Mervânilerin iktidar olmalarından kaynaklanan ***bünyevi yapısal*** sebepler daha önce fethedilmiş olan ülkelerin ***coğrafî durumları ve etnik dengeler*** Emevilerin böyle külli bir fetih hareketine gi-

rişmelerinde en büyük faktör olmuştur. Fakat bunlardan bizim asıl konumuz açısından en önemlileri şunlardır:

Doğu Sınırlarının Emniyeti:

Gerçekte **Haccâc b. Yusuf,** Irak'a genel vâli olduktan sonra bölgeyi daha yakından tanıma fırsatı bulmuş ve Horasan da dâhil Ceyhun nehrine kadar fethedilen bu geniş ülkeler ve doğu sınırlarının daha sıkı bir şekilde emniyet ve kontrol altına alınması ve Türk akınlarının durdurulmasını istemiştir. Çünkü, Horasan'da dahil bu bölgeler geniş ölçüde Orta Asya Türk varlığı ve Türk akınlarının tehdidi altında bulunuyordu. Bunun en tehlikelisi, bilindiği gibi **Hz. Ömer** devrinde olmuş ve Müslüman Araplar nerede ise bütün Horasan'ı boşaltmak durumunda kalmışlardır (642)[143].

İran ve Horasan topraklarına yöneltilen bu kabil Türk akınları, daha sonraki devirlerde de devam etmiştir. O kadar ki Arap valileri bu ilk akınlar sırasında, çok uzun ve şiddetli kuşatmalardan sonra fethettikleri **Türkistan** şehirlerini bir türlü ellerinde tutmaya muvaffak olamıyorlardı. Bu şehirlere yerleştirdikleri emniyet kuvvetleri (askerî garnizonlar) ve askerî valiler yerli halktan çok büyük bir mukâvemet görmüşler ve dolayısıyla birçok defalar ve çok ağır şartlar altında fethettikleri bu şehirleri ister istemez boşaltarak geri çekilmek durumunda kalmışlardır. **J. Wellhausen** bu gelişmeleri şu şekilde yorumlamaktadır:

"Maveraü'n-Nehr (Aşağı Türkistan) ve Toharistanda hâkim millet o zamanlar Türklerdi. Araplar buralarda bunlarla mücâdele etmek zorunda kalmışlardır. Bunları Horasandan sürüp çıkarmışlar ve akınlarına nihâyet vermişlerdir.

[143] et-Taberi, IV, s. 169, 170, İbn Kesir, ***el-Bidâye,*** VII, s. 128.

Araplar diğer taraftan Maverâü'n-Nehr ve Toharistanda İranlı unsur üzerinde hâkimiyet bakımından Türklerle birlikte başarılı bir rekâbete girdiler. Ancak onları pek yüzeysel bir şekilde itaat altına almakla yetinmek durumunda kalmışlardır"[144].

Bu bakımdan, Türk akınlarının her halükârda durdurulması, Arap devletinin doğudaki sınırlarının emniyet altına alınması için **Orta-Asya**'nın fethi âdetâ kaçınılmaz bir zaruret hâline gelmişti.

Türk Göçlerinin Durdurulması:

Emevî devlet adamlarını Türk yurtlarını fethe zorlayan ve onları gerçekten de huzursuz eden bir diğer husus da tarihî ***Türk göçlerinin*** durdurulması meselesiydi. Evet, engin denizlerin ortasından kıyılara doğru kaynayıp gelen büyük dalgalar gibi; Türkler de, tarihin ilk çağlarından beri **İç Asya**'dan kopup gelerek dünyanın dört bucağına yayılmışlar ve buralarda büyük devlet ve imparatorluklar kurmuşlardır. **Orta Asya,** sanki vücudun en uç yerlerine kadar kan basan kuvvetli bir kalp misali, tarihin her devrinde eski dünyanın birçok ülkelerine Türk ırkını pompalayan bir güç merkezi olmuştur. Orta Asya'dan Ceyhun havzası ve İran topraklarına vuran bu göç dalgaları, milâdî V. asra kadar çok kısa fasılalarla devam etmiştir.

Beşinci asırda, öncekilere ilâveten Orta Asya'dan yeni çok daha büyük Türk göçleri başlamıştır. Bunlar, Arap kaynaklarında daha ziyade **"Heytal"**, veya **"el-Heyâtıla" "Aftalitler"** adıyla zikredilen ve Hun Türklerine bağlı Türk

[144] Wellhausen, J., ***Arap Devleti ve Sukûtu,*** s. 206.

boylarının göçleri idi[145]. Hiç beklenmedik zamanlarda zuhur eden ve ardı arkası kesilmeyen bu Türk göçleri ve insan dalgaları, şüphesiz Arap idaresinin başına yeni yeni iktisadî, sosyal ve siyâsi bir takım problemleri de birlikte getiriyordu. Bunların mutlaka halledilmesi ve doğu sınırlarının çok kuvvetli bir şekilde Türk göçlerine karşı kapatılması ve Türk'lerin çok kuvvetli bir şekilde kontrol altına alınması gerekiyordu. Bunun için de **Orta Asya**'nın mutlaka fethedilmesi ve bu bölgelerde siyâsi Arap hakimiyetinin çok daha kesin ve sağlam bir şekilde yerleşmesi lazımdı.

Asya Ticaret Yolu ve Tarihi Geçmişi:

Her ne kadar doğu sınırlarının emniyeti ve Türk göçlerinin durdurulması Araplar için önemli bir problem olmuş ise de, Arapları doğuda yeni, yeni fetih hareketlerine zorlayan, çok daha önemli bir faktör daha vardı. O da tarihi Asya ticaret ve askerî yolu diğer bir ifade ile ***"İpek Yolu"***nun ele geçirilmesi idi.

Hemen şunu itiraf edelim ki Müslüman Araplar bu bölgeye ayak basmalarından hemen sonra bir taraftan; Türkler ve onların yüksek askerlik ruhu, şecaat ve kahramanlıkta müstesna meziyetlerini tanıdıkları gibi diğer taraftan da ilk çağlardan beri bölgenin iktisadî kalkınma ve refahında çok büyük bir yeri olan **"İpek Yolu"**nu keşfetmişler ve onun bölge halkının ekonomik kalkınması, sosyal refah ve hayat seviyesinin yükselmesinde ne kadar müessir bir rol oynadığını çok yakından görmüşlerdir. Şimdi Araplar için asıl mesele, bölgenin iktisâdi kalkınmasında çok önemli bir yeri olan bu

[145] Daha geniş bilgi için bkz. Kafesoğlu, I. ***Türk Milli Kültürü***, Ankara, 1977. s. 34. Mengens, K.H. ***The Turkish Language and Peoples***, s. 16-53.

büyük refah pastasından kendilerine düşen en büyük payı olmak ve daha açık bir ifâde ile İpek Yolu hâkimiyetinde söz sahibi olmaktı.

Hakikat-ı halde; Müslüman Arapların cahiliye devrinden beri tanıdıkları bu ***İpek Yolu***'nun,

çok uzun bir güzergâhı bulunuyordu. Arapça kaynaklarda **"et-Tarîku'l-Harîri"**, adı ile zikredilen **"İpek Yolu"**; Ön Asya yani **Suriye** kıyılarından başlayarak Dicle ve Fırat nehirlerine yani Irak'a gelir ve buradan devamla bugünkü İran topraklarına girer ve onu bir boydan bir boya geçerek **Merv** şehrine kadar uzanırdı. Merv, İpek Yolu vasıtası ile İç Asya ve Hindistan'a açılmak isteyen tüccarlar için büyük bir konaklama yeri idi. Buradan, Ceyhun havzasına giren ticâret yolu, **Baykent, Buhara, Semerkant, Urartepe** (Uşrusana), **Fergane**'den geçerek Çin'e yakın diğer önemli bir konaklama merkezi ve Türk şehri olan **Kaşgar**'a gelirdi. Kaşgar'dan güney yolunu takiple **Hoten**'den geçer ve böylece ipeğin ilk çağlardan beri hakiki bir yurdu olarak bilinen **Çin**'e ulaşmış olurdu[146].

İpek Yolu aynı zamanda tarihin ilk çağlarından beri, komşu devletler arasında büyük bir rekâbet ve ihtilâf konusu olagelmiştir. **İranlılarla Türkler** arasında baş gösteren anlaşmazlıkların bir çoğunun altında bu Asya ticaret yolunun sağladığı büyük iktisadî imkânlardan yeteri kadar yararlanma mücâdelesi bulunmakta idi. Hatta Türkler, büyük **Gök-Türk** hakanlığı devrinde, İranlıları saf dışı etmek için

[146] Togan, Z. V., ***Türk İli Türkistan Tarihi***, I. s. 94. Belenitsky, A., ***The Ancient Civilisation of Central Asia***, s. 112. Ligeti, L. ***Bilinmeyen İç Aya***, s. 58.

zaman, zaman Bizanslılarla birleşme çârelerini dahi aramışlardır. Nitekim büyük Türk Hakanı **İstemi Han,** bu cümleden olmak üzere Bizans'a, İstanbul'a, Soğdlu ipek taciri ve aynı zamanda iyi bir diplomat olan **Maniaakh** başkanlığında bir Türk heyeti göndermiştir ki bu, tarihte Orta Asya'dan Doğu Roma başkentine giden ilk resmî heyet idi (568)[147].

Bu arada, Türk tüccarlarının da bu yolun sağladığı iktisadî ve ticârî imkânlardan yeteri kadar istifade ettiklerini kaydetmemiz gerekmektedir. Türk tüccarları da diğer tacirler gibi, ipeğin gerçek ülkesi olan Çin'e kadar giderler ve Çinli'lerden aldıkları ipek ve diğer ticaret mallarını kervanlara yükleyerek İran'a gelirler ve mallarını buralarda satarak büyük paralar kazanırlardı. Hatta Türk tacirleri Çin'e daha yakın olmaları hasebiyle, diğer tüccarlardan çok daha avantajlı bir durumda idiler. Nitekim **Çin** kaynaklarında **Tou-Men** adındaki bir Türk beyinin, ipek satın almak için Çin hudutlarına kadar geldiği (VI. asır) ve fazla miktarda ipek aldığı bildirilmektedir[148].

Fakat bu Türk kervanlarına, **İranlıların** zaman zaman müdahale ettikleri ve onların ticaretlerine mani olmaya çalıştıkları görülmektedir. İranlıların Türk tâcirlerine karşı takındıkları bu olumsuz tavırların bir neticesi olsa gerek, **Gök Türk** hakanlığı devrinde Türkler İran'a hücum etmişler, **Soğd** ülkesini itaatleri altına almışlardır. Ayrıca Türk Hakanlığı, İran hükümdarlarından "**Medyalı**"lara ipek satmak üzere Türk tacirlerinin İran'a serbestçe girmelerine müsaade

[147] Chavannes, Ed. ***Documents***, s. 228. Kafesoğlu, İ. a.g.e. s. 81.
[148] Asım, Necib, a.g.e. I. s. 42.

edilmesini de istemiştir[149]. Bütün bu ağır baskılara rağmen İran makamlarının Türk tüccarlarına karış takındıkları olumsuz tutumlardan bir türlü vazgeçmedikleri görülmektedir. Nitekim, bir Türk kervanının getirdiği bütün ipek yüklerini yaktırmaktan bile çekinmemiştir. Türk otoriteleri bunu derhal protesto etmişler ve bir sefîr göndererek kervanın uğradığı zarar ve ziyanların giderilmesini (tazminat) istemişler ve İranlılarda Türk tacirlerine tazminat ödemeye mecbur olmuşlardır[150].

Soğd'lu Tüccarlar ve Arap'lar:

Fakat Arap fütuhatının bölgeye sıçradığı devirlerde; Türk bölgeleri de dahil olmak üzere Asya ticaretini elinde bulunduran ve onun âdetâ kaymağını yiyen diğer bir kavim daha vardı. O da şüphesiz, Semerkant ve havâlisinde Türklerle birlikte yaşayan **Soğd**'lardı. Onlar özellikle ***Çin-İpeği ticâretine çok önem vermişler ve bu ticâretin gelişmesinde Batı ile Doğu arasında bir aracı olmuşlardır***[151]. Bugün milletler okyanusunda çoktan boğulup gitmiş ve tarihe bir kısım yazılı belgelerden başka hiç bir şeyleri intikal etmemiş olan bu kavmin aslı ve menşei hâlâ bir ihtilaf konusudur. Genellikle Zerdüşt dinine bağlı olan bu kavmin; Türkistan'a çok önceki devirlerde, Avrupa'dan gelmiş oldukları rivayet edilmektedir[152]. Bunların önemli bir kısmı ***Buhara*** ile ***Semerkant*** arasında ***SOĞD*** adıyla anılan bölgelerde ve Yedi

[149] Asım, Necib, a.g.e. I. s. 42.
[150] Asım, Necib, a.g.e. s. 42.
[151] Shaban, M.A. ***The Abbaid Revolution,*** p. 15. The Soğhdians were famous for their commercial enterprise... and they worked as inter mediaries between east and west.
[152] Togan, Z. V. a.g.e. I. s. 77. Barthold, W. **Soğd** md. İA. X. s. 736.

Su taraflarında, ***Çu*** havzasında yaşadığı gibi, diğer kısımları da Çinde hatta Doğu Türkistanda yani Turfan'ın batısında ve Selenge ırmağı havzasında yaşamışlar ve hepsi ticâretle meşgul olmuşlardır. Türkler bunlara "**Suğdak**" demişlerdir[153].

Büyük **Gök-Türk** hakanlığı zamanında, Türklerin sağladığı yol emniyeti ve güvencesinden de azami derecede yararlanan Soğd'lar; Orta Asya'nın her tarafına dal budak salmışlar[154], ve bu yol güzergâhında birçok önemli koloniler kurarak[155] milletlerarası bu ticaretin gelişmesine öncülük bile etmişlerdir[156]. Soğdlular bu ticarette öyle bir seviyeye ulaşmışlardı ki İslamî fetih hareketleri arefesinde İç Asya ipek ticâreti yalnız onların vasıtasıyla yapılabilir olmuştu[157]. Kaderlerine daima razı olarak yaşayan ve ancak ticarî varlık ve faaliyetlerini durduracak derecede büyük bir engel çıktığı zaman tedirgin olan ve harekete geçen bu kavim[158] veya bir başka ifâde ile tüccarlar **burjuvazisi, Müslüman Arapların** bu bölgeye ayak basmaları ve ticari menfaatlarının kısmen haleldar olmasıyla İslâmiyetin yayılmasını dahi olanca güçleriyle kösteklemişler ve vergi toplamaktan başka yüce bir düşüncesi olmayan bürokrat Arap valilerinin yanında yerlerini almışlar ve Türklere hasmâne bir tavır takınmışlardır.

[153] Togan, Z.V., a.g.e., I. s. 78.
[154] Barthold, W., ***Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler,*** Ankara, 1975. s. 20.
[155] Ögel, B., ***İslâmiyetten Önce Türk Kültürü Tarihi,*** s. 88. Togan, Z. V. a.g.e. I. s. 78.
[156] Belenitsky, A. ag.e. s. 112.
[157] Ligeti, L. a.g.e. s. 59.
[158] Ligeti, L. a.g.e. s 60. Shaban, M.A. **İbd**, p. 58.

Bu arada bir noktanın kısmen de olsa üzerinde durulmasında yarâr vardır. O da, **Soğdlu** tüccarların Arap valileri ile olan sosyal, daha ziyade ticârî ilişkileridir. Yukarıda yer yer işaret edildiği gibi Aşağı Türkistan, hatta bütün Orta-Asya ticaretini tekelinde bulunduran Soğdlu tüccarların **Merv**'le olan bu ticarî münasebetleri ve karşılıklı yararları, **Orta Asya** fetihleri sırasında bütün canlılığı ile yeni efendileri **Araplarla** da devam etmiştir[159]. O kadar ki, Türklerin; Arapları bütün Aşağı Türkistan'dan sürüp çıkarmak için yaptıkları çetin mücadeleler sırasında bile, her nedense söz konusu ticarî ilişkilerin bozulmaması için her iki tarafında çok hassas davrandıkları görülmektedir. Bu, Soğdluların, Araplarla sırf maddî çıkarları için icabında Türklere karşı birleşmelerinden başka bir şey değildi.

Gerçekte Müslüman Araplar; daha ilk devirlerde, büyük fetih hareketlerine girişmeden önce, Soğdlu bu zengin tüccar takımı ile ticarî ilişkiler kurmuşlar ve bu sâyede Arap valileri muazzam miktarda kazançlar elde etmişlerdir. Soğdlu tüccarlarla **Merv**'deki Arapların iktisadî menfaat bağları ve bunun varyantları çok daha etraflı ve müstakil olarak incelenmeye değer bir konu niteliğindedir. Aşağı Türkistan ticaretine bilfiil karışan ve bu yüzden büyük yararlar sağlayan bir çok Arap ileri gelenleri bulunmakta idi. Bunun yanısıra Soğdlu tüccarlar, mahallî prenslerin Araplarla sürtüşmeleri ve harpleri neticesinde ticarî durumlarının sarsılmaya başladığı zamanlarda Emevîlerin bölgedeki yayılma hareketlerinin finansmanını bile üzerlerine almışlar-

[159] Shaban, M.A. İpd. s. 48, 60, İbnü'l-Esir, ***el-Lübâb fi Marifetü'l-Ensâb,*** I, s.37.

dır[160]. İşte müslüman Araplar, Ceyhun kıyılarına geldikten sonra, **İpek Yolunun,** yukarda da ifade edildiği gibi, bölge halkının iktisâdî kalkınma ve sosyal refâhın artmasında ne kadar önemli bir faktör olduğunu bilfiil görmüşler ve bunun içinde Türk yurtlarını fethetmeye karar vermişlerdir.

Değişen Arap Toplumunun Yeni Hayat Anlayışı:

Emevi Halifelerini, Orta-Asyayı fethe zorlayan bir diğer faktörde harbeden askerlerin kısa zamanda büyük servet ve zenginliklere sahip olmaları idi. Genellikle bedevi, çölde yaşayan, fakru zaruret içinde çok insafsız bir hayat mücadelesi içinde yoğrulan Araplar, daha İslamın ilk devirlerinde harbeden askerlerin elde ettikleri yüksek maaş ve ganimetler dolayısıyla kısa zamanda büyük bir servet ve zenginliğe kavuştuklarını görmüşlerdir. Mücâhid gâzilerin bundan sonraki yaşantıları ve hayat seviyeleri bir anda değişmiş ve harbe iştirak etmeyenlere nazaran çok daha iyi ve müreffeh bir hayat sürmeye başlamışlardır[161].

Bunun içindir ki, Arap kabileleri çeşitli cephelerde savaşmak için hatta **Hz. Ömer** devrinde **Medine**'ye çok büyük kâfileler halinde, akın akın gelmeye başlamışlardı. Daha sonraları bunları bedevî âileler takip etmiş ve dolayısıyla Arap yarımadasının dışına daha o devirlerden itibaren çok büyük bir Müslüman Arap göçü, **L. Caetani**'nin ifâdesiyle tarihte ilk defa **Sami ırkının göçü** başlamış oluyordu[162].

Tarihte belki ilk defa vaki olan bu **Samî Arap göçü;** Emevîler devrinde de bütün canlılığı ile devam etmiş, sâdece

[160] Shaban, M.A., a.g.e., s. 58, 59, 60 vd. Ögel, B., a.g.e., s. 188.
[161] Wat, M. İbd, p. 32. *"..but a main part of the objective was still plunder..."*
[162] Caetani, L. islâm Tarihi, X. s. 159, 160.

İran'a değil, Türkistan'ın *Buhara, Baykent, Semerkant* gibi daha birçok büyük şehirlerine önemli ölçüde Arap aileleri yerleştirilmiştir. Özellikle Buhara'ya yerleştirilen bu kabil muhacir Arap aileleri o kadar çoktu ki, **Kuteybe b. Müslim** bu yerleşik Arap nüfusu ve kesafetine dayanarak bu büyük Türk şehrini nerede ise kolonize etmeye kalkışmış ve bunda önemli ölçüde de muvaffak da olmuştur[163].

Müslüman Arapları komşu ülkeleri ve bu arada Türkistanı fethetmeye zorlayan önemli sebeblerden bir diğeri de çok yaygın bir hâle gelen geçim sıkıntısıdır. Nitekim; el-Mesudî'nin ***"en güzel kitap"*** olarak tavsif ettiği[164] ve fetih hareketlerini çok daha objektif kriterler içinde ele alan ilk devir târihçilerimizden **el-Belâzurî**'nin ***Fütûhu'l-Büldan*** adındaki kıymetli eserinde, Arapların geçim sıkıntısı, yokluk ve mahrumiyetler içinde sürdürdükleri hayat mücâdelesi nedeniyle komşu ülkeleri fethetmeye zorlandıkları hakkında sarih ifadeler vardır[165]. Büyük Arap şairi **Ebî Temmam** ise, Araplar'ın, çok uzak ülkelere harp etmek için gitmelerindeki asıl sebebin, ***"Firdevs cennetine ulaşmak olmadığı belki, ekmek ve hurma arayışı"*** olduğunu vurgulamaktadır[166].

Emevî Halifelerinin Çılgın Sefâhat Hayatı:

Emevîler devrinde gerçekleştirilen bu fetih hareketlerinin ana sebeplerinden bir başkası da Emevî halifelerinin israf ve sefâhet içinde âdeta boğulmaları ve bu inadına lüks

[163] Kitapçı, Z., ***Bugünkü Türk ve İslâm Şehri Buharada İslâmiyetin Yayılışı,*** Milli Kültür, I. sy. 1-2.
[164] Barthold, W. a.g.e. s. 5. el-Belâzuri, III. s. 293.
[165] el-Belâzuri, III. s. 507. Nichalson, R.A. *A. Literary History of the Arabs,* s. 250.
[166] Hitti, Ph. K. a.g.e. I. s. 220. krş. Hasan, İ.H. ***Tarihu'l-İslâm,*** I. s. 331.

sosyete ve eğlence hayatının devam etmesi için çok büyük ölçüde paralara, altın gümüş ve mücevherlere ihtiyaç duymaları idi. Zira; gerek **Hz. Peygamber**'in vefatını müteakip, gerekse daha sonraki yıllarda fethedilen geniş ülkeler ve kazanılan parlak zaferler ve elde edilen çok büyük ganimetler sâyesinde Araplar, çok kısa zamanda dünyanın en zengin milletlerinden biri olmuşlardır.

Emevî Halifeleri ise; bu çılgın israf sefâhet ve eğlence hayatı, gece alemleri, sazlı, sözlü içki meclisleri, hanende ve sâzendeler, billur gibi sesleri ile hilâfet saraylarının şakıyan bülbülleri olan, **muğanniye** ve birbirinden güzel birçok **câriyeler** hulâsa herşeyi ile bu hayatın içinde adetâ boğulup gitmişlerdir. Emevîler devrindeki bu israf, lüks ve sefahet hayatının hangi boyutlara ulaştığı, Emevî ümerası ve halifelerinin hayatını az da olsa tetkik edenlerin malumudur.

Meselâ bu halifelerden **Süleyman b. Abdülmelik** (715-717) son derece zevk eğlence ve kadınlara düşkünlüğü ile bilinirdi. **Yezid b. Abdülmelik**'in hilafet hayatında içki lüks, israf, şehvet ve kadınlarla düşüp kalkmaktan başka zikredilecek bir şeyi yok gibidir[167]. **Velîd b. Yezîd,** (743-744) kadınıyla, içkisiyle zevku sefanın her türlüsü ile, sadece yaşamayı düşünen bir halife idi[168]. O, İslâmın edebî, Hz. Peygamber'in sünneti, Kuran-ı Kerim'in kudsiyetine karşı en pervâsız davranan, edeb ve ahlâktan yoksun, eskilerin tabiri ile ahlâksız, zındık bir adamdı. Kabe'nin damında şarap içmek için Hacca gitmeye kalkışmıştı. Kendi kızına saldıracak kadar ahlâksız rezil bir kimse idi[169].

[167] Bu konularda geniş bilgi için bkz. Hasan İ. H. ***Tarihu'l-İslâm,*** I. s. 331.
[168] Hasan, İ.H. a.g.e. I. 324.
[169] Emevi halifelerinin ahlâkî değerlendirmeleri için bkz. Hitti, P.K. ***History of the Arabs,*** P. 227-228.

İşte bu **Velid b. Yezid;** bir defasında içinden bir niyet tutarak **Kuran-ı Kerimi** açtı. Birde ne görsün, karşısına; "**Her inatçı zorba en sonunda hüsrana uğradı**"[170]. mealinde bir âyet çıktı. Buna çok sinirlenen küstah Emevî Halifesi, **Kuran-ı Kerimi** aldı, yüksekçe bir yere astı. Ondan sonra bir biri peşinden ona ok yağdırmaya başladı. Param-parça olarak yerlere düşen **Kuran-ı Kerim**'in yapraklarını, öfkesinden dayanamayıp bir bir yırttıktan sonra onları yere çarptı. Sonra iğrenç bir böğürtü halinde şöyle dedi;

"أتواعد كل جبار عنيد　　فما أنا ذاك جبار عنيد
إذا لاقيت ربك يوم حشر　　فقل يا رب مزقني الوليد."

"Sen beni o, inatçı zorbaların sonu ile tehdid ediyorsun öylemi? İşte ben, o inatçı zorbayım!

Kıyamet günü Rabbine perişan bir şekilde karşılaştığında Ona deki; "-Ey Rabbim! İşte beni Velid kulun böyle param-parça etti"[171].

[170] ***Kuran-ı Kerim, İbrahim;*** 114.
[171] ed-Diyârbekiri, ***Tarihu'l-Hamis,*** II. s. 320. İbnü'l-Esir, V. s. 290. es-Süyuti, ***Tarîhu'l-Hulefa,*** s. 251.

Selçuklu *ve* ***Osmanlı Türklerinin*** *niçin dünyayı ayağa kaldırdıkları, eski dünya kıtalarında cihangir bir imparatorluk kurdukları ve insanları, dil, din ve ırk ayırımı gözetmeden âdil bir düzen içinde hemde asırlarca nasıl idare ettiklerine hiçte şaşmamalıdır. Klasik Osmanlı Tarihçilerinin âdeta ittifak edercesine anlattıklarına göre;*

*"**Osman** gâzi veya babası **Ertuğrul Gazi,** ulemadan bir zatın evinde misafir bulunduğu sırada duvarda asılı bir kitap görür. Bunun ne olduğunu sorduğunda hizmetci ona bu kitabın Allah'ın Rasûlüne indirdiği mübarek **Kuran-ı Kerim** olduğunu söyler. Hizmetçi odadan çıkıp gittikten sonra Osman gazi güzel bir abdest alır, sonra da Kuran-ı Kerimin önüne gelerek el pençe sabaha kadar onu huzurunda ayakta ihtiram duruşu yapar.*

*Ona göre içinde **Kuran-ı Kerim** bulunan bir odada kaygısızca uyumak **Kuran-ı Kerime** saygısızlıktı. Sabah olupta ev sahibinin gelmesi yaklaşınca Osman Gazi Kurana saygısının bir gösteriş olmaması için onun huzuruna dönerek gözlerini kapar ve kendisine uyur havası verir. Ne varki Os-*

Emevî halifeleri bu kadın, içki ve eğlenceye olan aşırı düşkünlükleri sebebiyle, onlardan hiç biri saray avlusunun dışına çıkmamış, at üstünde, cihâd yolunda ordularının önüne düşmemiştir. Onların pek çoğu âdeta genç denilebilecek bir yaşta, 35-40 yaşlarında bu hayata göz yummak durumunda kalmışlardır. Evet başta halifeler olmak üzere; Emevî devlet adamlarının meftun oldukları ve âdeta içinde boğulup kaldıkları bu lüks, israf ve sefahet hayatının bütün haşmet ve debdebesiyle devam edebilmesi, ancak yeni ve çok zengin ülkelerin fethedilmesi ile mümkün olabilecekti. Diyebiliriz ki bütün Türkistan'ı bir ateş kasırgası gibi saran ve zengin Türk yurtlarına senelerce akınlar tertip eden Arapların, bu yeni fetih hareketlerinin altında yatan temel felsefe ve düşünce bu idi. Yani sosyal ve ekonomik savurganlıkların onları, yeni fetih hareketlerine zorlaması idi.

Hazîne Vergilerinin Düşmesi:

Emeviler devrindeki Fetih hareketlerinin bir an önce başlatılması ve süratlendirilmesinde yine iktisadî olan bir başka faktör daha vardır. O da belirli bir bocalama devresinden sonra süratle gelişen kitle ihtidaları ve bunun neticesi hızla düşen vergi gelirleri idi. İlk devirlerde imparatorluğun geniş hudutları içinde yaşayan bu insanların **Hak dinine** girmeleri hoş karşılanmış, hatta **Hz. Ebubekir** ve **Ömer** gibi

man Gazinin gözleri hakikaten dalmıştır. İşte tam bu sırada ona gizli bir ses seslenir;

"-Sen benim kelâmıma hürmet ve saygı gösterdin. Bende senin evlâdına kıyamete kadar sürüp gidecek bir ulu devlet ihsan ettim!" Daha geniş bilgi için bkz. Solak Zâde M. Hemdemî Çelebi, ***Solak Zâde Tarihi*** I. s. 13 Muneccimbaşı, ***Müneccimbaşı Tarihi***, I, s. 45. ***Neşri Tarihi***, I. s. 75.

halifeler devrinde teşvik dahi edilmiştir[172]. Böylece ***Yeni Dine*** ilgi artmış ve yerli halkın akın akın İslam dinine girdikleri görülmüştür. Diğer taraftan kitle ihtidalarının çoğalması ve yeni mühtedilerin Cizye ve Haraç gibi ağır vergilerden muaf tutulmaları umûmî devlet gelirlerinde baş döndürücü azalmalara sebep olmuştur[173].

Devlet gelirlerinde görülen bu kabil beklenmedik azalmalar, inadına bir eğlence ve israf içinde yaşamaya alışmış olan Emevî idarecilerini âdetâ şaşkına çevirmiştir. Bu yöndeki gelişmeler hakkında elimizde çok ilginç örnekler vardır[174]. Meselâ **Hz. Ömer** devrinde Irak ve havâlisinden fethi müteakip yıllarda yerli halktan toplanan vergilerin miktarı 124 milyon dirhem civarında idi. Bu vergi miktarı; Emevîler devrinde, özellikle Emevîlerin Irak valisi **el-Haccâc b. Yusuf** zamanında daha da artırılmış ve 188 milyar dirheme ulaşmıştır[175]. Sadece bu meblağın Irak ve havalisinden toplandığı nazarı itibara alınırsa, fethedilen diğer ülkelerden toplanan vergilerin devlet hazinesine ne kadar muazzam gelirler sağladığı kendiliğinden ortaya çıkmaktadır.

Fakat zamanla yerli halkın **İslam Dinine** girmeleri; **cizye** ve **haraç** vergilerini ödemekten muaf tutulmaları saye-

[172] Hamidullah, M., ***Mecmuatü'l-Vesâık es-Siyâsiyye***, s. 104. Kitapçı, Z., ***Orta Asyada İslâmiyetin Yayılışı ve Türkler***, s. 94. Panipati, M.S.M., ***İslâm'ın Yayılış Tarihi*** (Çeviri) İstanbul, 1971, II. s. 775.

[173] Harac, Cizye vb. konular hakkında geniş bilgi için bkz. Ebu Yusuf, ***Kitâbü'l-Harace***, s. 125. el-Buhari, IV. s. 55, Zeydan, C. ***Târihu't-Temeddün el-Islâmi***, IV. s. 88. Kitapçı, Z. ***et-Türk fi Müellefât el-Câhız***, s. 76.

[174] Wellhausenn, J., ***İslâmın En Eski Tarihine Giriş***, s. 39 vd. Mahmud, S. F., ***A Short History of Islam***, s. 41. vd.

[175] Zeydan, C., ***Medeniyeti İslâmiye Tarihi***, I. s. 207.

sinde bu meblâğ gittikçe azalmaya başlamıştır. O kadar ki Emevî halîfelerinden **Abdülmelik** devrinde (685-705) Irak ve havalisinden toplanan devlet vergilerinin eskiye nazaran gerçekten azaldığı (2/3) yani 100 milyondan 40 milyon dirheme kadar düştüğü görülmüştür[176]. Umûmî vergi gelirlerindeki bu beklenmedik düşmeler, Emevî devlet ricâli tarafından hiç de iyi karşılanmamıştır. Bu adamlar, bir taraftan ile kitle ihtidalarını durdurmaya çalıştıkları gibi, diğer taraftan da, bu açığı kapatmak için yeni ve daha zengin ülkelerin fethedilmesini istemişlerdir.

Bunlar bize göre Emevilerin; eski dünya kıtaları, özellikle ***Türkistan***'ı fethetmeye zorlayan belli başlı sebeplerdir. Fakat bu büyük fetih hareketlerinden; netice itibar ile belki de en önemlisi **Türkistan**'ın müslüman Araplar tarafından fethi idi. Zirâ bilindiği gibi; **Orta-Asya** tarihin bir çok devrinde ayağa kalkmış ve her zaman batıya doğru yürümüştü. **Batının,** Orta-Asya'ya yürümesi hiç bir devirde mümkün olmamıştı. İşte şimdi, Arabistan çölünün bir fırtına gibi derinliklerinden kopup gelen müslüman **Araplar**; tarihin bu köklü akışı ve bir nevi alın yazısını değiştirmek üzere **Orta-Asya** yürüyüşüne hazırlanıyorlardı. Bu onlar için *Cenabı* Hak tarafından yazılmış ***"ilahi bir senaryo"*** idi. Öyle ya Araplar; **W. Barthold**'unda dediği gibi, ***tâ Makodanya kıralı Fillippos'un oğlu İskender'den***[177] (M.Ö. 336-323) ***bu yana Türkistan'a batı yakasından saldıran ilk kavim oluyordu***[178].

[176] Arnold, T. W., ***The Preaching of Islam,*** London, 1913. p. 81. Hitti, P.K., ***History of the Arabs,*** p. 232.
[177] Geniş bilgi için bkz. ***Büyük Larousse,*** IX. s. 5788.
[178] Barthold, W., ***Four Sutudies,*** s. 11.

Evet müslüman Araplardan önce bir kavmin değil Doğu'ya, ***Turan Yurdu***'na yürümesi, onu düşünmesi bile mümkün değildi. Evet Araplar tarihte bu ilki, yâni imkansızı mümkün hâle koymuşlar ve mağrur Orta Asya'ya diz çöktürdükleri gibi onun granit kayalar gibi sağlam yiğit karaman insanlarına da baş eğdirmişlerdir. Bundan maksadımız ***Kuteybe b.*** Müslim ve onun bir kan ve ateş kasırgası halinde gerçekleştirdiği ***"Orta-Asya Arap Fetihleri"***dir. Şimdi geliniz bundan sonraki sayfalarda tarihin mecrasını değiştiren bu Arap ve insanlık mâcerasını görelim.

İKİNCİ BÖLÜM

KUTEYBE B. MÜSLİM ve MÜSLÜMAN ARAP'LARIN YENİ TÜRKİSTAN FETİHLERİ

Nizek Tarhan Kuteybe
İçin Demiştirki:

Öyle ya bu yavuz Arap köpekler gibidir. Döğdüğünde havlamaya başlar, biraz yiyecek bir şeyler verirsen bu defa yalakalık eder ve hemen senin peşine takılır.

Kuteybede işte böyledir. Onunla harb ederken dahi, ona bir şeyler versen, o buna razı olup ve seninle harbettiğini hemen unutur. Meselâ Tarhun (Semerkant hükümdarı) Kuteybe ile defalarca harbetmiştir. Ne zamanki Tarhun ona fidye vermeyi kabul etti, Kuteybe bunu hemen almış ve harbetmekten vazgeçmiştir. Bununla beraber Kuteybe bir azgın ve bir yoldan çıkmadır (Hükümdar olmaya lâyık bir kimse değildir).

GİRİŞ

I.
KUTEYBE B. MÜSLİM HORASAN'DA BÜYÜK FETHE GİDEN YOLUN AÇILMASI

Kuteybe B. Müslim ve Yeni Fetih Hareketleri:

Evet, Sâsâniler devletini bir kaç büyük zaferle tarih sahnesinden silmeyi başaran *Müslüman Araplar*; eski İran Kisralarının bitmez tükenmez tarihi hazinelerini ele geçirdikten sonra "**Doğu Ülkeleri**"nin servet ve zenginliklerinin tahminlerin ötesinde bir varlık olduğunu görmüşlerdir. Sâsâni saraylarının had ve hesaba gelmiyen zenginliklerini ganimet olarak paylaşan ve kısa zamanda büyük servet, mâl, mülk, köle ve câriyelere kavuşan bedevî Arapların, daha sonraları yine zengin bir ülke olan **Türkistan** ve onun müreffeh ülkelerine yönelmeleri gayet tabii olacaktı.

Çünkü buralar, Eski ve Orta Çağlar boyunca, Doğunun zenginliğini batıya taşıyan ticaret kervanları ve hele hele **İpek Yolu**'nun son derece mamur, müreffeh ve zengin kıldığı Türk ülkeleri ve Turan Yurdu idi. Bu büyük ticaret ve servet yoluna hâkim olmanın zaruretine inanan **el-Haccâc**; çok yakından tanıdığı ve belki de en güvendiği adamlardan biri olan **Kuteybe b. Müslim**'i kendine her türlü yardım ve destek vadinde bulunarak Horasan'a askeri vali olarak göndermiştir (705)[1]. Yeni vali, Çin'e kadar yayılan bütün bu geniş Türk Yurtlarını Emevîler namına fethetmekle görevlendirilmiş oluyordu.

[1] et-Taberi, VI, s. 424.

Yeni vali Horasan'a gelince ilk önce; sarsılmış olan devlet otoritesinin yeniden temini, kâbile şeflerinin menfeat hırsı ve rekâbeti yüzünden bozulmuş olan istikrar ve huzurun tesisi ve Arap ordusunun yeniden ıslah edilmesi ve kendi başına buyruk hareket eden mahalli feodalların yola getirilmesi yolunda bir takım ciddi teşebbüslerde bulunmuş ve bunda büyük ölçüde de başarılı olmuştur. Onun Horasan'a vali olarak gelmesi, Horasan'da bulunan Arap kabile şeflerinin hiçbirisini memnun etmemişti. Zira "**Kuteybe**"nin mensup olduğu ***el-Bâhili*** kabilesi eskiden beri Araplar arasında hiç bir zaman sevilmemiş, hor ve hakir görülmüş bir kabile idi.

Kuteybe bu cümleden olmak üzere dağınık ve menfaat çatışmaları yüzünden Arap hâkimiyetini zafa uğratan kabile şeflerine, hemde hiç istemedikleri halde otoritesini kabul ettirmiş ve onların hepsinin üstünde Demoklesin kılıcı gibi asılıp duran çok etkili bir komutan olmuştur. Zira o; çoğu kere âsi olan bu kâbile şefleri yanında, istediğinin kafasını uçuran yeni bir Haccâc gibi idi.

Daha sonra **Kuteybe** kabile şefleri ve onların bitmez tükenmez servet, mal, mülk ve ganimet elde etmek hırsıyla yanıp tutuşan gönülleri sebebiyle âdeta bir yağma ve çapulcular sürüsü haline gelen Horasan'daki Arap ordusuna el atmıştır. Onları disiplin altına almak, nizami harpler yapmak yeni yeni ülkeler fethetmek mümkün değildi. Zira harbe gelen yarı bedevî Arap askerlerinin, ilk akınlarda da gördüğümüz gibi, Türk şehirlerine ânî baskınlar yapmak, yerli halkın elinde avucunda ne varsa ganimet adı altında toplamaktan başka ulu, yüksek ve şerefli bir gâyeleri kalmamıştı.

Kuteybe önce orduyu; asker, silâh ve hayvan bakımından sıkı bir teftiş ve denetime tabi tutmuştur. Ordunun

durumu Kuteybeyi hayret ve dehşete düşürecek kadar vahimdi. Harbeden Arap askerlerinde cihâd ve İslâmın yüce gayelerine hizmet ruhu ölmüştü. Harb âleti, araç ve gereçleri yani kılınç, mızrak, ok, zırh, miğfer v.s. bakımından çok zayıftı. O kadarki, koca Horasan ordusunda bütün arama ve taramalara rağmen ona, sadece ve yalnız 350 zırh olduğu anlaşılmıştı[2].

Kuteybe işte böylesine dağılmak üzere, pörsümüş olan bir orduya yeni bir çeki düzen vermiş, kendi üstün askerî dehâsı, müstesnâ teşebbüs gücü ve müessir şahsiyeti ile onu ayağa kaldırmış ve vurucu bir güç haline getirmiştir. Bu büyük ***Arap komutanı*** tatlı bir meltem değil, deli bir fırtına bir kasırga olarak geliyordu. O, kendisinden öncekiler gibi, sıradan bir vâli, bir asker değildi. Büyük hedefler peşinde, ünü cihanı tutmuş ve gerçek manada bir fatih olmak istiyordu. Nitekim onun Merv'de, daha vâliliğinin ilk günlerinde, Horasan ordusunu ilk teftişi sırasında söylediği şu sözler, onun sıradan bir kimse olmadığını, büyük hedef ve gâyeler peşinde koşan bir komutan olduğunu ortaya koymaktadır. O bu teftiş sırasında yorgun Arap askerlerine hitaben yaptığı bir konuşmada çok önemli mesajlar vermiş ve şöyle demiştir:

"Allah size; dininin aziz olması ve haramlardan çekinmeniz, bir çok mal ve servet edinmeniz ve hele hele düşmanlarınızı zelil kılmanız için bu toprakları helâl kılmıştır. Allah'ın Peygamberinin hadisi ve onun gerçekleri dile getiren kitabı sizlere yeni yeni zaferler vaad etmektedir; ***"Öyleyse Rabbinize verdiğiniz sözü yerine getiriniz.***

---

[2] et-Taberî, VI., s. 424.

Kendinizi bir yüce gayeye ve her türlü meşakkate hazırlayınız. Sakın olaki gevşekliğe düşmeyiniz"[3].

Gerçekte gibi **Kuteybe**'nin asıl büyük hedefi, nehrin gerisinde kalan ve Çin'e kadar uzanan Türk Yurtları ve Turan ülkelerini fethetmekti. Fakat o, bu büyük fetihlere girişmeden önce, Horasan'daki mahallî idâre, temsilcilerini yani Merzaban, Dihkan ve bir kısım Türk Hanlarını dize getirmek istiyordu. Horasan askerî valilerinin irade zafı ve merkezi hükümetin yeteri kadar güç ve otoritesi olmadığı için bunların pek çoğu Arab idaresine bağlı olmaktan çıkmış ve başına buyruk birer dükalık hâline gelmişlerdi. O, bu maksad için hazırladığı yeni ordusunun bizzat başına geçmiş bölgenin en önemli dini ve ticâri merkezlerinden biri olan **Belh** şehrine doğru yürümeye başlamıştır. Onun ne yaman bir asker ve sözünde kararlı bir devlet adamı olduğu yolundaki haberler, buralara çoktan ulaşmıştı.

Nitekim o, daha Talakan önlerine gelmeden ***Belh dihkanları*** ve şehrin önde gelen büyükleri hemen bu cebbar Arap komutanını karşılamaya çıkmışlar ve bir çok kıymetli hediyelerle birlikte şehri teslim etmişlerdir. Daha sonra onun karşısına **Şağaniyan**'ın o şaşı gözlü hükümdarı **Tiş** (veya Bîş) çıkmış ve teslimiyetinin bir sembolü olmak üzere altın bir anahtar ve çok kıymetli hediyeler takdim etmiştir. O, bu defa **Toharistan**'ın iki önemli şehri olan **Ahrun** ve **Şuman**'a yöneldi. Buraların Türk asıllı hükümdarı **Ğişlaştan**[4] Kuteybeye gelmiş ve onunla, çok yüklü cizye ödemek şartıyla bir barış anlaşması yapmıştır. **Kuteybe** bu başarılarla dolu

[3] et-Taberî, VI., s. 424.
[4] Gibb, H.A.R., s. 28.

ilk doğu seferinden sonra **Merv**'e dönmüş ve bu büyük başarılarını **el-Haccac**'a bildiren bir de rapor göndermiştir.

İbn Kesir'in, **Kuteybe**'nin **Merv**'e dönüşü ile ilgili bir rivâyeti bizim dikkatimizi çekmektedir. Büyük tarihçi, Kuteybe'nin bu Merv'e dönüşünde bir kısım **Bulgar** toprak ağalarının onu şehrin dışında karşıladıklarını, ona altın anahtarlar ve bir çok kıymetli hediyeler takdim ettiklerini bildirmektedir, İbn Kesir'in bu kıymetli rivayetleri bize; daha ziyade **Don-Volga** boylarına göç eden Bulgar Türklerinin Orta Asya menşeli olduklarını, onların çok büyük bir kısmının Ceyhun havzasından geçerek İran topraklarına girdikleri ve Merv'e yerleşerek zengin bir sınıf haline geldiklerini göstermektedir ki, bu bizim için üzerinde ayrıca ve önemli durulması gereken bir konudur[5]. Diğer tarafta kaynaklarda sık sık rastladığımız bütün bu rivayetler Horasan'ın Türklük dokusunun bilinenlerden daha da çok ve kuvvetli olduğunu vurgulamaktadır.

Gerçekte bunlar Kuteybenin; Horasan valiliğinin ilk altı ayı içinde gerçekleştirdiği baş döndürücü başarılardır. Görüldüğü gibi büyük **Arap Komutanı** böylesine kısa bir süre içinde çok büyük bir performans göstermiş, köhnemiş bir orduyu yıpranmış, bezgin bir toplumu ayağa kaldırmış ve onları keskin kılıncı, çelikleşmiş iradesiyle kısa zamanda Turan Yurdu ve Orta Asya Türklüğüne meydan okuyacak bir hale getirmiştir. O böylece, **el-Haccac'ın** kendisine olan sonsuz güvenini ispat ettiği gibi onun ümit ve beklentilerinide başa çıkarmamış oluyordu. Müslüman Arap orduları için Turan Yurduna giden yol sonuna kadar açılmıştı.

[5] *Volga Bulgarları hakkında geniş bilgi için bkz.* Kitapçı, Z., ***İlk Müslüman Türk Hükümdarları***, s. Konya, 2002.

Mâmâfih *Orta-Asya Arap fetihleri* yeni bir vizyonla incelendiğinde bu fetihlerin sıradan askeri bir macera olmadığı ve belli başlı Türk coğrafi bölgeleri, kültür ve medeniyet merkezleri esas alınarak yapıldığı görülür. Arap fetihlerinin odaklandığı Türk coğrafi bölgeleri ve medeniyet merkezleri şunlardır:

I. Aşağı Türkistan ve burada Kuşanlardan beri devam edip gelen ve Aftalitlerin bir devamı olan güçlü; Toharistan Türk Hanlığı ve onun müslüman Arap Fâtihlerine çağdaş Türk hükümdarı Nizek Tarhan.

II. Ceyhun Havzası; Bizim daha ziyade Aşağı Türkistan ve Arapların ise Mâverâü'n-Nehr dedikleri Baykent, Buhara ve Semerkant Üçgeni ve buralarda kurulmuş olan mahalli Türk Hanlıkları.

III. Ceyhun nehrinin aşağı mecrası; Harzem Ülkesi ve Aral gölü mıntıkası ve buralarda hüküm süren mahalli hükümdarlar.

IV. Hazar denizinin doğu ve güneyini çevreleyen geniş bölgeler; Cürcân Dehistan ve Taberistan ve buralardaki mahalli hükümdarlar.

V. Semerkant ve Soğd ülkesinin gerisinde kalan ve Çin'e kadar uzanan İpek Yolu güzergâhı, İç-Asya ve Türklüğün asıl merkezi olan Şaş (Taşkent), Fergâne, hatta Kaşgarıda içine alan geniş coğrafi bölge. Ayrıca Arapların Türk militarizminin yeni temsilcileri olan Türkeşlerle mücâdeleleri.

Büyük Arap Fatihi, bu Türk merkezlerinden önce *Toharistan Türk Beyliği* ve onun değerli komutanı **Nizek Tarhan** üzerine yürümüş ve alternatif ilk Müslüman Türk devletini yıkmıştır. Şimdi onu görelim:

I.
TOHARİSTAN MAHALLİ TÜRK HANLIĞI VE ALTERNATİF İLK MÜSLÜMAN TÜRK DEVLETİNİN YIKILIŞI

Tarihi ve Coğrafi Yönü İle Toharistan:

Gerçekte **Toharistan;** Arap İslâm fetihlerinin bu bölgeye sıçradığı devirlerde ve geniş manada Ceyhun nehrinin aşağı mecrasının sağ ve solundaki yerler ve **Belh**'in doğu mıntıkasına bağlı bütün dağlık bölgeleri de içine alan çok geniş bir ülke olarak biliniyordu[6]. Değerli İslâm coğrafyacısı **el-Hamevî;** burasını *"Aşağı Toharistan"* veya *"Yukarı Toharistan"* olmak üzere iki bölgeye ayırmakta ve çok kıymetli bilgiler vermektedir[7]. Yukarı Toharistân; Belh'in kuzey doğusunda ve Ceyhun nehrinin kıyısında Bamıyan'a kadar yayılan geniş bölgeleri, *Aşağı Toharistan* ise; Belh'in güney doğusunda ve Bedahşana kadar yayılan geniş bölgeleri içine alıyordu[8].

Mâmâfih İslâm coğrafyacıları arasında Toharistan'ın sınırlarını en uygun bir şekilde açıklayan yine de **el-Istaharî** olmuştur. Ona göre burası; **Belh**'in doğusunda, **Bedahşan**'ın batısında ve Ceyhun nehrinin daha ziyâde güneyinde ve **Hindi Kuş** doğlarının esas zirvesinin kuzeyinde bulunan çok geniş bir memlekettir[9]. En büyük şehirleri arasında

---

[6] Barthold, W. İA. *Toharistan*, XII/1. s. 399, Ayrıca bkz. Aynı müellif, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, s. 89.
[7] el-Hamevi, IV., s. 23.
[8] Le Strange, a.g.e., s. 469.
[9] el-Istahari, *Mesâlikü'l-Memâlik*, s. 46.

Badgis, **Talakan, Andaraba** ve **Vervaliz** bulunmaktadır. **et-Taberi**'nin umumi izahlarından **Ahrun** ve **Sûman**'ında Toharistan'ın önemli şehirleri arasında olduğu anlaşılmaktadır[10].

Toharistan; luğat itibarı ile "**Toharlar**"ın ülkesi anlamına gelmektedir. Ne varki Toharların etnik kimliklerini ortaya koyan çalışmalar henüz meseleyi çözememiştir. **Barthold**'a göre burası, adını, Greko-Baktrian imparatorluğunu yıkan boylar arasında sayılan **Toharîlerden** almıştır[11]. Değerli Türk tarihcisi **Z.V. Togan** ise **Toharlar**'ın Orta Asya kökenli, yani Ural-Altay kavimlerinden olduklarını vurgulamakta onların aslen Türk oldukları hususunda çok geniş ve mukayeseli bilgiler vermektedir[12].

Toharistan'ın Türklük Dokusu:

Toharlar'ın menşei ile ilgili münakaşalar bir tarafa şu bir gerçektir ki; **Toharistan;** Ceyhun nehrinin çok gerisinden ve Çin Seddine kadar yayılan geniş Türk bölgelerinden hemde ta ilk çağlardan beri büyük Türk göçü dalgaları ile asırlarca beslenmiş ve etnik dokusu büyük ölçüde Türklerden oluşmuş bulunuyordu. Arap İslâm fetihleri sırasında Horasan'ın en önemli bir dereceye kadar Türkleşme sürecini tamamlamış en geniş bölgelerinden birisi idi.

Mâmâfih buralara önceleri İç-Asyadan **Yüeçilerin** bir kolu olan **Kuşan** topluluğuna bağlı **Türk kabileleri** göç etmiş[13] ve bunlar asıl merkezi **Toharistan** olan bu bölgelerde çok geniş bir devlet kurmuşlardır (M. 252-356)[14]. Onlardan sonra bu topraklarda **Aftalitler** veya **Ak-Hunlar** boy göstermişlerdir. Doğu Tiyanşanda tarihe merhaba diyen ve **Heptal, Eftal** veya diğer bir görüşe göre **Aptal** adıyla bilinen bu **Türk kavimleri;** milâdi 425'li yıllarda Aşağı Türkistan'a gelerek **Toharistan**'a inmişler ve bu eski **Kuşan** yurdunu işgâl etmişlerdir.

Doğuştan harbçi bir kavim ve Ak-Hunlara bağlı olan bu **Aftalitler;** Toharistanda yeni güçlü bir devlet kurmuşlar ve eski Sâsâni "**Kiyan**"larının karşısına dikilmişlerdir (425-568) Aftalitlerin m. 427 yılında Sâsâni hükümdarı **Behrâm** ile giriştikleri mücadeleler hakkında tarihi kaynaklarda çok geniş bilgiler bulunmaktadır. İşte **Firuz b. Yezdücerd** bu Aftalitlerin yardımı ile İran tahtına oturmuştur[15].

Aftal veya İslâmi kaynaklardaki adıyla (**Heytal**) ların hâkimiyeti **Hindistan** (Sind) dan geçerek doğuda **Koten,** kuzeyde **Cungarya**'ya kadar yayılan çok geniş bir sahayı da içine alıyordu[16]. Her ne kadar bu **Aftalitler** devletini; İpek Yolu'na olan rekabetleri dolayısıyle **Gök-Türk** Kağanlığı ile Sâsânî Kisrâsı Husrev Perviz (531-579) birleşerek bir son vermişlerse de (557), bunların Toharistan'daki varlıkları A-

[10] et-Taberî, VI., s. 425.
[11] Barthold, W., a.g.e., s. 96.
[12] Togan, Z.W., ***Umumi Türk Tarihine Giriş,*** s. 39. **Toğan** *bu kitabının sonunda koyduğu dipnot ve açıklamalarında Tohârilerin kökeni hakkında çok geniş bilgiler vermiş ve onların Türk asıllı olduklarında en ufak bir şüpheye yer bırakmamıştır.* Bkz. s. 421, 422, 423, 424, 425.

[13] Togan, Z.V., a.g.e., s. 42.
[14] Rosenfield, J.M., ***The Dynastik Arts of the Kushans,*** Berkely, 1967. p. 7. Enoki, K. ***The Origine of the White Huns or Hepthalities,*** East West, VI., 3. 1955, P. 234.
[15] et-Taberî, II. s. 82.
[16] Konukçu, E., ***Kuşanlar ve Akhunlar Tarihi,*** Ankara, 1973, s. 11-34, Krş. Togan, Z.V., a.g.e., s. 42.

rap İslâm fetihlerine kadar hem de çok güçlü bir şekilde devam etmiştir[17].

Toharistan'ın bu Türklük dokusunu **J. Wellhausen** de kabul etmekte ve şöyle demektedir: *"Maverâü'n-Nehr ve Toharistan'a hâkim millet o zamanlar Türklerdi. Araplar bu Türklerle mücadele etmek zorunda kalmışlardır. Araplar Maverâü'n-Nehr ve Toharistan'da; İranlı unsurlar üzerinde hâkimiyet bakımından başarılı bir rekâbete girişmişler ve Türkler'e pek fazla bir şey yapamamışlardı"*[18].

Toharistan Hanlığı ve Nizek Tarhan :

Evet **Toharistan**; yukarda da ifâde edildiği gibi, müslüman Arapların Horasan'a ayak bastıkları devirlerden çok daha önce Türklük dokusu en sağlam ve aynı zamanda merkezi otoriteden yoksun diğer yarı müstakil İran ve Horasan feodalları arasında en güçlü bir **"Türk Hanlığı"** idi. Bu mahalli Türk Hanlığının başında ise, daha sonraları, Arap komutanlarını dehşete düşürecek olan büyük asker ve yürekli komutan **Nizek Tarhan** bulunuyordu.

Nizek Tarhan'a gelince; o, Toharistan adıyla anılan bu geniş bölgelerde, gerek **Ak-Hunlar** veya gerekse buralarda, büyük bir devlet kurmuş olan **Aftalitler, (el-Heytal** veya **el-Heyâtıla)**[19] adındaki Türk kabilelerinin geride kalanları, ayrıca; **Gök Türkler**'in yıkılışından sonra **İran**'ın doğusu, yani Horasan bölgesine inen Türk boylarının hepsini, itaati altına

[17] Frye, R.N., ***The Golden Age of Persia; The Arabs in the East,*** London, 1977. P. 37-39. Bausanı, Alessandro ***The Persians From the Earliest Days to the Twentieht Century,*** London, 1975, P. 61-67.
[18] Wellhausen, J., ***Arap Devleti ve Sukutu,*** s. 206.
[19] et-Taberî, II; s. 82, 84, IV; 301, el-Belâzuri, s. 567. İbnü'l-Esir, I; 407, 409, IV; 509.

almış ve o bölgenin çok büyük, çok güçlü bir hükümdarı olmuştur[20].

Devletin asıl merkezi ***Bazğis*** (Herat) idi. Ne varki ***Belh*** ve ***Merv*** şehirleride zaman zaman onun hâkimiyet sınırları içinde kalmıştır. Nitekim, **Yezdücerd III.** müslüman Araplara karşı Nihâvend bozgunundan sonra (642) sığınacak bir yer aramış ve sonunda Merv'e gelerek **Nizek Tarhan**'dan bu yeni Arap tehlikesine karşı ittifâk ve muhaliflerini meselâ kardeşi **Ferruhzâd** vs. bertaraf etmek için ondan yardım talebinde bulunmuştur. Bunun üzerine ordusu ile birlikte Merv'e gelen Nizek Tarhan, ***Halesdan*** denilen bir yerde Yezdücerd tarafından askeri bando ile karşılanmıştır (31/651)[21].

Nizek Tarhan, Müslüman Arapların bölgeye ayak basmalarından sonra ***Belh***'e hücûm ederek burasını ele geçirmiştir (663). Artık bundan böyle ***Belh*** ve ***Bazğis*** Nizek Tarhan'ın idâresinde bulunuyordu[22]. İbn A'sem Onun, Türkeşlerden soylu bir prens olduğunu rivâyet etmektedir[23]. İşte Araplar, Horasan'a geldikten sonra, diğer mahalli feodallar bir yana, asıl mücadelelerini en çok bu Toharistan mahalli Türk Hanlığı ve onun başındaki Nizek Tarhan'la yapmışlardır.

[20] Bu konularda çok geniş bilgi için bkz. Kitapçı, Z., ***İlk Müslüman Türk Hükümdarları,*** s. 39.
[21] et-Taberi, IV. s. 296-297. İbnü'l-Esîr, IV. s. 121. el-Belâzuri, ***Fütûhu'l-Buldan,*** Çev. M. Fayda, Ankara, 1987. s. 452-453.
[22] Frye, R. N. İbd. P. 335.
[23] İbn A'sem el-Kûfi, IV, s. 160.

Nizek Tarhan Arap Valileri Karşısında:

Gerçekte temel İslâmi kaynaklarda, Toharistan'a doğru ilk Arap akınlarının h. 32/652'li yıllarda başladığı rivâyet edilmektedir. **Abdullah b. Âmir b. Kûreyz, Horasan**'a vali olarak geldikten sonra, bölgenin ünlü komutanlarından **Ahnef b. Kays**'ı, Toharistan üzerine sevketmiştir. Ahnef, Mürğiab yakınlarında karşısına çıkan **Türkleri** hezimete uğratmış[24] ve buralardaki bir çok feodalları vergiye bağlamıştır. Yine İbn Âmir'in komutanlarından **Kays b. el-Heysemin de** Toharistan'a başarısız bir sefer düzenlediği rivâyet edilmektedir[25].

Daha sonra Horasan'a ashabdan salih bir kimse olan **el-Hakem b. Amr el-Ğıfâri** gelmiştir (664). **el-Ğıfâri,** bu valilik yıllarında bölgenin diğer mıntıkalarına olduğu gibi, Toharistan'a da bir sefer düzenlemiş ve buralardan pek çok ganimetler elde etmiştir[26]. el-Ğıfâri'nin ölümünden sonra Horasan'a gerçek manada **Rebi' b. Ziyâd el-Hârisi** vâli olmuştur (671) **el-Hârisî** Toharistan bölgesinde vergi ödemeyi reddeden mahalli feodallılara karşı yeni, yeni seferler düzenlemiş ve onların hepsini tekrar vergiye bağlamıştır. Ne varki el-Hârisi de dâhil, Horasan'a gelen Arap vâlilerinin; Toharistan'a yaptıkları bu ilk akınlarda Nizek Tarhan'ın karşısına çıkmaya pek fazla cesâret edemedikleri görülmektedir[27].

[24] el-Belâzuri, s. 572.
[25] el-Belâzuri, s. 574, et-Taberî, IV., s. 309.
[26] et-Taberî, V., s. 226. el-Bâr, M. Ali, a.g.e., s. 98.
[27] et-Taberî, V., s. 286.

Nizek Tarhan'ın müslüman Arap valileri ile ilk ciddi ve talihsiz mücâdeleleri, Emevîlerin despotik Irak valisi **Haccâc b. Yusuf** tarafından Horasan'a vali olarak gönderilen **Yezid b. el-Mühelleb**'le olmuştur (701-704). el-Mühelleb âilesi genellikle aç gözlü mal, mülk ve servet ihtirasıyla yanıp tutuşan ve bu yüzden başına bir çok belâ ve felâketler gelen bir âile olarak tarihe geçmiştir. **Yezid,** Horasan'a gelince; o da, diğer valiler gibi, kendisine büyük servet ve ganimetler getirecek ve gerçek adı yağma ve çapulculuk olan askeri seferlere başlamış ve bu yolla pek çok mal ve servet elde etmiştir. Ne var ki Yezid daha sonra, o doymak bilmeyen ihtiras ateşiyle Toharistan hükümdarı Nizek Tarhan ve onun bir kartal yuvasını andıran dağlık **Badğis** kalesinde gizlediği devlet hazinelerine dikmiş ve bu büyük hazineyi, kendine has sinsi, kalleş metodlarla hemde onun yokluğundan yararlanarak yağmalamıştır. Ayrıca onunla bir daha **Badğis**'e girmemek şartıyla ve şerefsizce bir anlaşma yapmıştır[28].

Yezid, bu göze batan uygunsuz icraatları dolayısıyla el-Haccâc tarafından azledildikten sonra onun yerine ne yazık ki kardeşi **el-Mufaddal b. el-Mühelleb** Horasan'a vali olmuştur (704). O da Nizek Tarhan'ın karşısına mertçe dikilmek şöyle dursun, onun yokluğundan yararlanarak bu güzel Badğis kalesini ikinci bir defa ve çok daha ağır bir şekilde yağmalamış ve tahminlerin üstünde çok büyük servet ve ganimetler elde etmiştir[29]. Neylersiniz ki Nizek Tarhan'ın; çapulculuktan başka hiç bir şey düşünmeyen bu Arap valileri ile olan bu talihsiz mücadeleleri büyük Arap komu-

[28] Geniş bilgi için bkz. et-Taberî, VI., s. 387, İbnü'l-Esir, IV., s. 498.
[29] et-Taberî, VI., s. 397.

tanı **Kuteybe b. Müslim**'in Horasan'a vali olarak gelmesine kadar devam etmiştir.

Ne var ki, **Nizek Tarhan**'ın bu arada özel hayatında, konumuz açısından çok büyük ve önemli değişiklikler olmuştur. Zira o; Müslüman Arap valileri ile olan bu tatsız mücadele yıllarında koyu bir Budist olmasına rağmen İslâm dinine ilgi duymuş, Allah'ın hidayetine giden yolda kendisine açılmış ve bu büyük Türk hükümdarı, kendisine yapılan güzel telkinler sonucu Müslüman olmuştur. O, Müslüman olduktan sonra hanedan ailesi ve onun yakın silah arkadaşlarının hepsi Müslüman olmuşlar ve gerçek manada faziletle bir hayat yaşamışlardır[30]. Böylece Toharistan da *İlk Müslüman Türk Devletinin* temeli de atılmış oluyordu.

Kuteybe Nizek Tarhan Karşısında:

el-Mufaddaldan sonra Horasan'a vali olarak yukarda da açıklandığı gibi **Kuteybe b. Müslim** gelmiştir. Kuteybe sıradan bir vali değildi. O; Horasan'a el-Haccac'ın kendisine yüklediği çok özel bir misyonla geliyordu. O da, Müslüman Araplara Orta Asya hâkimiyetine giden yolun açılması ve bunun önüne çıkan kimselerin adı, şanı, sosyal mevkiî ne olursa olsun saf dışı edilmesi idi. Kuteybe bu büyük gâyesine ulaşmak için yaptığı ilk hazırlık çalışmalarında ne yazık ki, karşısında en tehlike engel olarak Toharistan'ın bu kudretli hükümdarı **Nizek Tarhan**'ı görmüş ve ondan yavaş, yavaş çekinir bir hale gelmiştir. Zira; Kuteybe'nin itaatine giren mahalli feodalların çoğu, haddizatında Nizek Tarhan'dan çekindikleri için Kuteybe'nin himâyesine girmeyi tercih

[30] *Nizek Tarhan'ın müslüman olması ile ilgili geniş bilgi için bkz.* Kitapçı, Z., a.ge., s. 38-54.

etmişlerdi. Nitekim Kuteybe'yi kendi kendine yeyip tüketen bu endişelerden bahsederken **İbn A'sem** aynen şöyle demektedir: *"Kuteybe bütün Horasan'ı istilâ etti. Herkes onun emirlerine uymak ve itaat etmek üzere baş eğdi fakat Horasan'da halkın kendisinden korktuğu iki kimse kalmıştı. Bunlardan birisi Nizak et-Turgaşi, diğeri ise Osman b. Mesud et-Temimi idi. Hele Kuteybe bu iki kimseden korktuğu ve çekindiği kadar hiç bir kimseden korkmamakta idi"*[31].

Nizek Tarhan'ın müstesna şahsiyeti askeri sevk ve dehasını, hele hele çevre hükümdarları üzerindeki çok güçlü tesirini çok iyi bilen ve onu yakından tanıyan Kuteybe, bu ilk merhalede, müslüman Türk Hakanı ile askeri ve siyâsî şöhretini tehlikeye sokacak bir harbe tutuşmak, onun ülkesini istilâ etmek gibi bir hataya düşmemiştir. Kurnaz Arap Fatihi, diplomasinin en ince kurallarını kullanarak avunu, ağının içine düşürmek ve bu dev yapılı müslüman Türk generalini huzuruna getirmek istemiştir. Diğer taraftan Kuteybe onu yanına almak, Orta Asya fetihlerinde onun askeri tecrübesi coğrafi bilgisinden yararlanmayı düşünüyordu.

Süleym en-Nâsıh Tarih Sahnesinde:

Temel İslami kaynakların bu konularda verdiği geniş açıklamalardan öğrendiğimize göre Kuteybe bu iş için yakın çevresinde bulunan tatlı dilli, riyâkar, iki yüzlü, tipik bir İranlı olan **Süleym en-Nâsıh** adında azadı bir köleyi seçmiş ve ayrıca onun eline, Nizak Tarhana hitaben, zehir zenberek tehditlerle dolu bir mektup vermeyi de ihmal etmemiştir. O bu mektubunda; *"Eğer kendisine bu mektup ulaşınca gelmediği takdirde, onun peşine takılacağını nere giderse arayıp*

[31] İbn A'sem el-Kûfi, IV.

bulacağını, ya ölüm veya zafere ulaşıncaya kadar onun arkasına düşeceğini yazıyordu"[32].

Süleym en-Nâsıh; bu iki yüzlü riyâkar, yılanı kavuğundan çıkaracak kadar tatlı dilli adam, kendine has metodla, Nizak Tarhan'a yaklaşmış onu bazan tatlı vaadler, bazanda çok sert tehdidler savurarak ikna etmeye ve hatta yakın silâh arkadaşları ile birlikte Kuteybe'nin huzuruna getirmeye muvaffak olmuştur. Daha sonra Kuteybe ile aralarında; *Arapların Badğis'e girmemesi ve bunun karşılığında ona çok yüklü bir vergi vermesi, ayrıca Nizek Tarhan'ın Kuteybe'nin bütün seferlerine kendi askerleri ile birlikte katılması şartıyla bir anlaşma bile imzalamışlardır* (705)[33].

*Kuteybe*nin diplomasi yoluyla kazandığı en büyük zaferlerden biri idi. Zira bundan böyle bu kıymetli Müslüman Türk generali Nizek Tarhan, Kuteybe'nin Aşağı Türkistan'a yönelik bütün askeri seferlerine, hemde kendi askeri birlikleri ile iştirak edecek, **Baykent, Buhara** ve **Semerkant** gibi Türk şehirlerinin ele geçirilmesi ve Arap askerlerinin zafere ulaşmasında çok büyük hizmetleri olacaktır. Nitekim H.A.R. Gibb, bunun her iki taraf içinde **"şerefli bir anlaşma"** olduğunu kaydetmektedir[34]. Böylece

Nizek Tarhan, maiyyetinde bulunan Türk askerleri ile birlikte, Allah katında sevabına ulaşmak için, Arap ordularında çarpışan ilk Türk hükümdarı ve Türk generali oluyordu.

[32] et-Taberî, VI., s. 429.
[33] et-Taberî, VI., s. 429.
[34] Gibb, H.A.R., s. 28.

Nizek Tarhan; Kuteybe ile yapmış olduğu bu anlaşma ile ilgili ilk imtihanını Kuteybe'nin, ***Baykent*** ve ***Buhara***'yı ele geçirmek için giriştiği harblerde vermiştir. Türk Generali, kendi maiyyet askerleri ile birlikte Baykent fethine katıldığı gibi[35] ayrıca onun Buhara seferine de katılmış ve Buhara'nın ele geçirilmesinde çok büyük yararlılıkları göstermiştir[36].

Nizek Tarhan'ın Fikrini Değiştirmesi:

Ne var ki Kuteybe'nin Buhara kuşatması ve bundan sonra cereyan eden müessif olaylar, ne yazık ki bu iki komutanın aralarının açılmasına hatta bundan da öte birinin, diğerini saf dışı etmesi için fırsat arama yarışına girmesine sebeb olmuştur. Bilindiği gibi, **Nizak Tarhan;** müslüman Araplarla ilk temasları sırasında müslüman olmuş ve Kuteybeye, onun daha ilk valilik yıllarından itibaren iltihak etmiş ve onun Türk yurtlarındaki bütün askeri harekatına cihad sevabına nail olmak için katılmış cesur, yiğit yaratılışı bir Türk kahramanı idi. **Nizak Tarhan;** Kuteybe'nin, Buhara'yı tecrid için giriştiği *Numeşkes* ve *Ramisen* askeri harekatında, Arapları mutlak bir hezimetten kurtardığı gibi Buhara'nın ele geçirilmesinde de, askerî deha stratejik taktik ve coğrafi çevre bakımından en büyük hizmeti yapmış ve Arap ordusunun bu zaferi kazanmasında çok büyük yararlılıklar göstermiştir.

Ne var ki **Kuteybe**'nin bu harblerde yerli halka karşı ve çoğu kere zulmetmesi, sözünde durmayan, son derece kaypak bir kimse olması, Türk yurtlarında giriştiği büyük

[35] el-Belâzuri, ***Futuh***, s. 611.
[36] et-Taberî, VI., s. 437.

harblerde, halkın elinde avucunda ne varsa alması, servet ve ganimete aşırı düşkün bir kimse olması, bundan da öte on binlerce masum Türk'ü kılınçtan geçirmesi ve bir o kadarını da esir alması, bu büyük, vatanperver Türk hükümdarını ciddi bir şekilde rahatsız etmiştir. O, buna daha fazla tahammül edememiş ve Kuteybe'den bir yolunu bulup ayrılmayı düşünmüştür. O, bu cümleden olmak üzere konuyu önce yakın çevresi ve silâh arkadaşlarına açmış ve şöyle demiştir:

"Bununla beraber ben bu Kuteybe'ye asla güvenmiyorum. Öyle ya bu yavuz Arap, köpekler gibidir. Döğdüğünde havlamaya başlar, biraz yiyecek bir şeyler verirsen bu defa yalakalık eder ve senin peşine takılır. Kuteybede böyledir. Onunla harbederken dahi, ona bir şeyler versen, buna razı olur ve seninle harbettiğini hemen unutur. Meselâ Tarhun (Semerkant hükümdarı) Kuteybe ile defalarca harbetmiştir. Ne zamanki Tarhun ona fidye vermeyi teklif etti, Kuteybe (çok güçlü olmasına rağmen) bunu kabul etmiş ve harb etmekten hemen vazgeçmiştir. Bununla beraber Kuteybe bir fâcirdir, o bir yoldan çıkmadır. Acaba ondan izin istesem ve tekrar Badğis'e dönsem böylesi her halde daha uygun olsa gerektir"[37].

Nizek Tarhan'ın İhtilâl Teşebbüsleri:

Gün görmüş Türk Hükümdarının, **Kuteybe** ve onun kişiliği hakkında ileri sürdüğü bu fikir ve görüşler, bu gün bile bu ceberut Arap Komutanını yakından tanıyanların ortak fikirleridir. Mâmâfih **Nizek**, Kuteybe ile birlikte Buhara dönüşünde Âmule gelince ondan Toharistan'a gitmek ve es-

[37] et-Taberî, VI., s. 445. Krş. İbn A'sem el-Kûfi, IV., s. 168.

kilerin tabiri ile sıla-i rahimde bulunmak üzere izin istemiş ve suratle Belh'e gelmiştir. **et-Taberi;** onun buraya geldiğinde; *Cenâb-ı Hakk'a sonsuz hamd ve şükürlerde bulunduğunu, namaz kıldığını (kurbanlar kestiğini) dualar ederek ondan yardımını esirgemesini istediğini"* nakletmektedir[38].

Bu değerli Türk hükümdarının asıl maksadı çevresindeki yerel hükümdarlarla birlikte geniş bir başkaldırma hareketinde bulunmak ve Kuteybe'yi bütün Tük yurtları ve Horasan'dan sürüp çıkarmaktı. Bunun içinde **Belh** *Isbebbizine,* **Merv er-Revz** meliki *Bâzâm*'a, **Talakan** beyi *Sührab*'a, **Faryab** hükümdarı *Tur Sul*'a, **Cüzcan beyi** *Cüzcâni*'ye birer mektup yazmış ve onların hepsini Kuteybe'ye karşı isyan etmeye çağırmıştır. Zaten Arap idâresinden memnun olmayan bu yerel hükümdarlar, onun çağrısına uymakta gecikmemişlerdir. *"Bunlar hep birlikte gelecek ilk baharda harekete geçmeye söz vermişlerdi"*[39].

Nizek Tarhan, diğer tarafan **Kâbül-Şâh**'ın desteğini istemiş, yanında taşıdığı hazinelerinin bir kısmını onun yanına göndermiş eğer bir mecburiyet olursa onun ülkesine sığınmak istediğini bildirmiş ve o bunların hepsini olumlu karşılamıştır. Bu arada **Nizek** herhangi bir kargaşalığa meydan vermemesi için çok saydığı *Yukarı Toharistan Yabgusunu;* isminin **Şaz** olduğu zikredilmektedir[40], göz altına alarak ellerine altın bir kelepçe vurdurmuş ve Kuteybe'nin **Toharistan** âmilini de buradan sürüp çıkarmıştır.

[38] et-Taberî, VI., s. 446.
[39] et-Taberî, VI., s. 446.
[40] et-Taberî, VI., s. 446.

Kuteybe'ye gelince; bu davul ve zurna ile gelen umumi başkaldırma hareketine seyirci kalmamış ve yerel hükümdarların, daha derlenip toparlanmalarına fırsat vermeden onların insafsızca üzerine yürümüş ve hepsini çil yavrusu gibi dağıtmış ve bir çoklarınında boynunu vurdurmuştur. Ne yazık ki **Nizek Tarhan** da daha başlamadan biten bu isyan dolayısıyla boynu vurulanlar arasında olacaktı. Şöyle ki:

Kuteybe; askeri deha ve liyâkatını, yüce medeni vasıflarını, insanları sevk ve idâre etmede üstün kâbiliyetini, çevre Türk Hanları üzerindeki müessir şahsiyet ve otoritesini çok yakından tanıdığı ve kendisine her hâl-ü karda rakip olarak gördüğü bu müslüman, yiğit yapılı Türk hükümdarının peşine adamlar takmış ve en sonunda onu; bin bir türlü hile, yalan, soysuzluk, adî ayak oyunları yemin etme, hatta yalan yere *"emân-güvence"* vermek gibi ne varsa kullanarak onu huzuruna getirmeye muvaffak olmuştur.

Kuteybe'nin; **Nizek Tarhan**'ı tuzağına düşürmek için kullandığı kimse, bizim daha önce üzerinde durduğumuz gibi onun, **Süleym en-Nâsıh** adındaki İran asıllı, iki yüzlü, tatlı dilli ve başarısını çoğu kere düzmece yalanlara borçlu olan danışmanı idi. **Nizak Tarhan,** güya müslüman Arapların yalan dolu sözlerine kendi Müslümanlığı, dini ve imanı gereği saf, saf inanmanın bir kere daha kurbanı oluyordu. Kuteybe; elleri zincire vurulmuş bitkin bir halde huzuruna çıkarılan bu büyük yürekli, inadına cesur müslüman Türk komutanına, çok ağır hakaretler yağdırmış, ona askeri makam ve sosyal çevresi ile bağdaşması mümkün olmayan galiz küfürler savurmuş ve sonunda;

"-Eğer bana vallahi ölmeden önce üç kelime söyleyiniz deselerdi bende; Onu öldürünüz! Onu öldürünüz! Onu öldürünüz! derdim" diyerek kirli oyunlarına bir yenisini daha ilâve etmiş ve bu müslüman Türk hükümdarının boynunun vurulmasını ve cesedininde herkesin görebileceği bir yere asılmasını emretmiştir (709)[41].

Nizek Tarhan Ailesinin Hazin Sonu:

Bu müessif olaylar sebebiyle başta **Nizak Tarhan,** olmak üzere onun çocukları, yakın akraba ve silâh arkadaşları, bu arada sağ kolu **Sul** ve kardeşinin büyük oğlu da dahil hükümdar ailesinden çoğu müslüman 700, el-Bâhililerin rivâyetine göre 12.000 kişinin boynunu vurdurmuştur. Bu tarihte ancak Kuteybe'nin yapacağı, eşi emsâli görülmemiş bir hiyanet, bir vahşet bir zulüm ve bir âile trajedisi idi.

Kuteybe; bu insanlık dışı vahşeti ile de yetinmemiş ve ona sanki tuz biber ekercesine bir yenisini daha ilâve etmiştir. O, başta **Nizek Tarhan** ve kardeşi **Osman** olmak üzere boynunu vurdurduğu ve çoğunlukla masum ve suçsuz, aynı zamanda müslüman olan bu Türk aristokratlarının kesik başlarını huzuruna getirtmiş ve onların kulaklarına, herbirinin adı, mevki ve rutbesini beyân eden bir pilâket astırmış ve bunları, harplerden elde ettiği ganimetlerin 1/5 ile birlikte efendisine yani Emevîlerin zulmu ile bütün cihanı dolduran ünlü Irak valisi **el-**Haccâc'a göndermiştir (709).

Kuteybe bununla da yetinmemiştir. İbn A'semin bildirdiğine göre Tarhan ailesinden geriye kalan ve harb esiri olarak yanında bulunan 80 kadar Türk beyini huzuruna getirtmiş ve bu Türklerin elleri ve ayaklarına sıkı sıkı demir ke-

[41] et-Taberî, VI., s. 458. Krş. el-Belâzuri, s.591. İbnü'l-Esir IV., s. 552.

lepçe ve bukağılar taktırmış, yüklü ganimetleri yanısıra, bunları da meşhur efendisine göndermiştir[42]. Öyle tahmin ediyoruz ki Haccâc'ta bunlara Kuteybe'nin yaptığını yapmış ve bu Türk beylerinin hepsinin boynunu vurdurmuştur. Bu olaylarla bir kere daha sabit olmuştur ki Gibb'in de dediği gibi; *"Arap nüfuzuna ve onlara boyun eğmeyi kabul edenler, insâniyetle muamele edilecekler, fakat en ufak bir isyana teşebbüs edenlerin insafsızca başı ezilecekti"*[43].

Toharistan Alternatif Türk Devletinin Yıkılışı:

Evet Kuteybe, çoğu kere vicdansızlığına borçlu olduğu başarılarına bir yenisini daha ilâve etmiş, insanlara karşı verdiği sözde durmama, kaypak davranma ve kalleşlik etmenin tatlı mükâfatını bir kere daha görmüş ve bundan sonsuz bir mutluluk duymuştur. Ceberut Arap komutanı, senelerdir hayal dünyasını karartan ve her yerde bir heyûla gibi karşısına çıkan, kendisini korkutan bu Müslüman Türk komutanından kurtulmakla kalmamış, koca köklü bir Türk hanedan ailesine de son vermiştir. Böylece o; üç asırdan, yani Ak-Hunlardan beri devam edip gelen **Aftalit Türk**'lerinin son hanedan âilesi ve onların tarihi varlığına en öldürücü darbeyi vurmuş oluyordu.

Bize göre konunun bundan daha da önemli bir yönü daha vardır. O da, Kuteybe bu hanedan âilesini kılınçtan geçirmekle; Nizek Tarhan tarafından kurulması düşünülen alternatif Türk devleti, yani *"Toharistan İlk Müslüman Türk Devleti"*nin önünü kesmiştir. Bundan böyle kimsenin Aftalit Türkleri ve Toharistan Türk Hanlığından bahsetmesi hiç bir

[42] İbn Asem, IV., s. 173.
[43] Gibb, H.A.R., a.g.e., s. 30.

zaman mümkün olmayacaktır(*). Artık Türkler, Orta-Asya yeni bir *Türk-İslâm Devletinin* kurulması için tam üç asır beklemek mecburiyetinde kalacaklardır.

Mâmâfih, Kuteybe'nin bu zulüm ve hiyanetini alkışlayan bir çok Arap şairleri ortaya çıkmıştır. Bunların en riyâkarlarından biri olan **Nehar b. Tevsia** efendisi Kuteybe'ye yaranmak için şöyle demiştir.

"أراك الله في الأتراك حكمًا　　كحكم في قريظة والنضير
قضاء قتيبة غير جوريه　　ويشفي الغليل من الصدور
فإن يري نيزك خزيًا وذلاً　　فكم في الحرب حمق من أمير."

"Görüyorumki Allah seni bu Türkler'e bir hakem olarak gönderdi. Sende onlara "**Beni Kurayza**" ve "**Beni Nadir**"a(**) *verilen hükmü verdin."*

Kuteybe'nin onlara verdiği bu hüküm bir zulüm değil, kin ve hiyanet dolu gönüllere sanki bir şifa olmuştur.

* *Zulmü Türk yurtlarını bir kara bulut gibi kaplayan* **Kuteybe**, *bununla da yetinmemiştir. Onun, şu pişkinliğine bakınız ki,* **Nizak Tarhan**'*ın eşine bir heyet göndermiş ve ona sanki hiçbir şey olmamış gibi evlenme teklifinde bulunmuştur. Şahsiyetli* ***Türk Hâtunu***, Kuteybe'nin bu isteğine aynen şu cevabı vermiştir;

"-Ey Emir! Sen bir halife değilsin! Haccâc gibi ünlü bir vali de değilsin. Sıradan Horasan valilerinden bir valisin! Oysa sen, kocamı öldürdün! Çocuklarımı öldürdün! Elimde avucumda ne varsa aldın! Ondan sonra da hiç çekinmeden bana evlenme teklifinde bulunuyorsun Sen; benim seni, bir hile ile öldürebileceğimden ve böylece acı intikamımı senden almış olacağımdan hiç mi korkmuyorsun! *Kuteybe bundan dehşete kapılmış ve* ***Nizak Tarhan***'*ın eşiyle evlenmekten vazgeçmiştir. Böylece bu şerefli Türk anası, milli gurur, haysiyet ve izzeti nefsini kuvvetli bir şamar gibi Arap komutanının yüzüne indirmiş oluyordu". Geniş bilgi için bkz.* İbn A'sem el-Kûfi, IV., s. 169.

** **Beni Kureyza** ve **Beni Nadir** Medinedeki ilk Yahûdi kabilesidir. Hz. Peygamber tarafından Hendek harbinde müslümanlara ihanet etmeleri sebebiyle çok ağır bir şekilde cezalandırılmışlardır Z.K.

Eğer Nizek bu şekilde hor ve hakir olmuşsa; heyhat! Harblerde böyle durumlara düşen daha bir nice aptal hükümdar vardır"[44].

Kuteybe'nin hiyanetini alkışlayan bir diğer Arap şairi ise şöyle demiştir:

"لعمري لنعمت غزوة الجند غزوه قضت نحبها من نيزك وتعلت

Bir ordu ki Nizek'ten intikam alarak yükseliyor o ordu yemin ederim ki o ordunun yemin ederim ki şerefi çok uludur.

Kuteybe'nin Nizek Tarhan ve müslüman Türk aristokratlarına yaptığı bu ihaneti ve zulmü hoş görmeyen Araplarda vardır. İşte bunlardan biri olan **Sâbit Kutna,** Kuteybe'yi yerden yere vururcasına şöyle demektedir;

لا تحسبن الغدر حزمًا فربما ترقت به الأقدام يومًا فزلت."

"Zannetme ki hiyânet sağlam bir adımdır. İnsan bir defa hıyanetle yükselse bile, çoğu zaman o, insanı zelil eder"[45].

Kuteybe; haksız yere **Nizek Tahran'**ı öldürmek ve bu büyük, aynı zamanda Müslüman Türk hanedan ailesinin kökünü kazımakla kalmamış, aynı zamanda onların şahsında, bu topraklarda ve yerli halk arasında yeni, yeni yayılmaya başlayan ***İslâm dinine*** de, en büyük darbeyi vurmuştur. Bundan önceki birçok olaylarda da görüldüğü gibi, kabaran, kaynayan siyasi ihtiraslar karşısında, ortak iman paydası ve İslâm kardeşliğinin burada da hiçbir faydası olmamıştır.

Nizek Tarhan, hanedan ailesi ve hele, hele onun ordusunun saf dışı edilmesi şüphesiz Kuteybeyi, büyük ölçüde

[44] et-Taberî, VI., s. 460.
[45] et-Taberî, VI., s. 459. İbnü'l-Esir, V., s. 555.

ferahlatmıştır. Artık o böylece uzun zamandır kafasında zonklayıp duran büyük bir "ur", Hayır! Bir heyula ve uykularını kaçıran bir kâbustan kurtulmuş oluyordu. Artık bundan sonra onun, Türkistan ve Turan yurdunu fethe giden yolda, önünde hiçbir engel kalmamıştı.

Bilindiği gibi, Orta Asya fetihlerinin en büyük odaklarından biride Ceyhun havzası ve bizim yeni tabirimizle *Aşağı Türkistan*'dır. Bundan maksadımız bütün Eski ve Orta-Çağlar boyunca Orta-Asya'nın sosyal, ticari ve dini ve kültürel hayatında her zaman ayrı bir yeri olan ***Baykent, Buhara*** ve ***Semerkant*** gibi Türk şehirleridir. Zaten Kuteybe'yi çok büyük bir ***"İslâm Fatihi"*** kılanda onun bu Türk şehirlerini bir kan ve ateş kasırgası halinde fethetmesi ve buralarda hem de çok güçlü bir şekilde Arap siyasi hakimiyetini yerleştirmiştir.

Öyleyse biz şimdi asıl Orta Asya fetihlerini görelim:

II.
KUTEYBE B. MÜSLİM TÜRK YURTLARINDA
Baykent, Buhara ve Semerkant Üçgeni

Kuteybe'nin Yeni Sefer Hazırlıkları:

Gerçekte **Kuteybe**, Horasan'a askeri vali olarak geldikten sonra burada, hele hele valiliğinin ilk yıllarında her türlü takdirin üstünde çok büyük bir dinamizm göstermiş, çok enerjik hareketleri ve kararlı davranışları ile kendinden önce gelen valilerin senelerdir yapamadığı işleri bir kaç ayda bitirmiş, etkin, yetkili ve kendisinden korkulan saygın bir devlet adamı olmuştur. Onun bu üstün gayretleri ile, Arapların asıl yerleşim bölgesi, askerî karargâh ve idârî merkezleri olan Horasanda, Arap siyâsî hakimiyeti bir daha yıkılmamak üzere yerleşmiştir.

Ayrıca onun bu üstün gayretleri ile o hantal, başı bozuk Arap ordusu gitmiş, onun yerine disiplinli hareket gücü oldukça yüksek, dinamik bir ordu gelmiş, başıbozuk kabile şefleri bir bir hizâya getirilmiş. Mâmâfih bu sıralarda Kuteybe'nin yüksek komutasında toplanan birleşik Arap kabile ordusunun dağılımı şöyle idi:

"Basralı askerler: 9.000 *Beni Bekr kabîlesi;* 7.000, *Beni Temim,* 10.000, *Abdü'l-Kays;* 4.000, *Beni Ezd;* 10.000, *Kûfeli askerler;* 7.000 kişi idi[46]. Bunların yanısıra 2.000 kişi kadarda *Bâhili* askerleri vardı. Kuteybe bunlarla da yetinmemiş ve ordusunu muharip *Türk unsuru* ile takviye etmiştir. Kaynaklarda; Müslüman Arap ordularında bir takviye gücü ola-

[46] et-Taberî, VI., s. 512. İbn Haldun, III., s. 150. Hasan, İ.H. *et-Tarihu'l-İslâmi*, I. s. 301. Gibb, H.A.R. s. 35.

rak çarpışan bu Türklerin sayılarının 15-20.000 arasında değiştiği kaydedilmektedir[47].

Bu askeri birliklerin her birine kendi kabile şefleri kumanda ediyordu. Neylersiniz ki inadına hırçın ve birbirlerini zerre kadar sevmiyen kabîle şefleri, **Kuteybe**'nin bu yeni inisiyatifi ile bir bir yola getirilmiş ve onlar; Araplar arasında pek fazla sevilmeyen bu adama kayıtsız şartsız itaat etmek zorunda kalmışlardır. Şimdi o; başta **Nizak Tarhan** olmak üzere emrindeki kabile şefleri ve muharip Türk unsuru ile takviye edilmiş yeni ve dinamik Arap ordusunun başında Türk yurtlarının kapısını çalmaya ve *Turan Yurdunu* istilâ etmeye hazırlanıyordu. Onun bu yöndeki ilk hedefi; Aşağı Türkistan'ın ***Baykent, Buhara*** ve ***Semerkant*** üçgenini oluşturan mamur, müreffeh Türk şehirleri idi.

Kuteybe Baykent Yolunda:

Kuteybe 706. yılının kışını **Merv**'de hep bu fikirler ve Türk yurtlarına yapacağı yeni askeri hareketin planları ile geçirdi. Büyük Arap Fatihi, Arapların yarım asırdan beri âni baskın ve yağma yaptıkları Türk şehirlerine, yeniden yürüyecek ve bu defa dönmek üzere değil, oralarda kalmak ve Arap hâkimiyetini bu topraklarda kesin bir şekilde yerleştirmek üzere gelecekti. Kuteybe çok iyi bir hazırlıktan sonra aynı yılın ilk baharında Merv'den **Baykent**'e doğru hareket etmiştir. Fakat biz; bundan sonraki gelişmeleri açıklamaya geçmeden önce, çok önemli bir nokta üzerinde durmak istiyoruz. O da **Kuteybe** ile **Haccâc** arasındaki bir mektup teâtisidir. Zira Kuteybe,

Bu büyük hareketin arefesinde Haccâc'a Ceyhun nehrini geçmek ve Türk yurtlarına hareket etmek üzere olduğunu bildiren bir mektup yazmıştır. Ne ilginçtir ki, Haccac'ın bu mektuba verdiği cevap, Kuteybenin kulaklarını sağır edecek bir gök gürlemesi ve bir şimşek çakmasını andırıyordu. Çünkü o, şöyle diyordu:

"Ayaklarının nereye bastığını ve oklarını kime doğrultacağını ve ne alacağını çok iyi bilmeden (bunun hesabını yapmadan) ***sakın olaki müslümanları tehlikeye atmayasın!"***[48].

Haccac; Türklerin ne yaman bir millet ve Kuteybenin kimlerle harbedeceğini çok iyi biliyor(*) ve bütün gücü ile bir kere daha onun dikkatini çekmeye, onu uyarmaya çalışıyordu. Aceba, **Kuteybe** de Türkleri, Haccâc kadar tanıyormuydu? Buna cevabımız ne yazık ki "hayır!" olacaktır. Olaylar tecrübeli devlet adamı Haccac'ı haklı çıkaracak ve Kuteybe, bu cebbar, Arap Komutanı; Türklere olan bu câhilliğinin bedelini; haklı haksız demeden onbinlerce Türkü kılınçtan geçirmek ve muharip Türk unsurunu bütün gücüyle yok etmek çabası ile ödeyecektir.

Evet Kuteybe onüç sene ve tam bir kan ve ateş kasırgası hâlinde devam edecek olan askerî fetihlerine bu şekilde başlamış oluyordu. Arap ordusu **Merv**'den **Baykent**'e doğru

[47] Arap ordularının yanında bir takviye gücü olarak harbeden ve daha ziyade kaynaklarda "mevâli" olarak zikredilen bu Türklerin sayıları 15-20.000 civarında idi. Geniş bilgi için bkz. Kitapçı, Z., **Orta Doğuda Türk Askeri Varlığı,** İstanbul, 1988.

[48] İbn Abdü Rabbih el-Endelûsi, ***el-Ikd,*** IV. s. 218.

(*) **el-Haccâc** *Türkleri çok yakından tanıyordu. O, şahsi koruma gücünü Türklerden oluşturduğu gibi, yeni kurduğu* ***Vasıt*** *şehri ve* ***Sevâd*** *bölgesinin bereketli topraklarını istemek içinde buralara otuz bin Türk yerleştirmiştir. Geniş bilgi için bkz.* Kitapçı, Z. ***Saadet Asrında Türkler,*** s. 177-183.

hareket etmiştir. Onun bu ilk büyük seferinde yanında; daha önce yaptığı bir anlaşma gereği, maiyyet ordusu ile birlikte ilk müslüman Türk hükümdarı Nizek Tarhan'da bulunuyordu[49].

Baykent Şehrinin Özellikleri:

Gerçekte **Baykent, Aşağı Türkistan**'ın en muhkem ve en canlı ticaret şehirlerinden birisi idi. Tarihi ***İpek Yolu*** üzerinde bulunması ve Basra körfezi ile ticâri ilişkilerini geliştirmesi ona ayrı bir özellik veriyordu. İslâmî kaynaklarda burası "**Medînetü't-Ticâre-Endüstri Şehri**" olarak anılmakta idi[50]. Burada kesici ve delici harp âletleri yapımı öylesine gelişmişti ki; en güzel kılınç ve zırhlar burada yapılıyor ve çevre şehir ve ülkelere buradan ihraç ediliyordu. O kadarki, Türk ustaları tarafından yapılan dövme demirler ve bunlardan imâl edilen sanat eseri müstesna kılınçlar o çağlarda, **Hz. Dâvud**'a izâfe edilen ve dövme demirden yapımış kılınçlara eş değer tutuluyordu[51].

Bu silâh ticâreti ile uğraşanların bir çoğu Türk olduğu, hatta onların Basra körfezinden kalkan gemilerle bu silâhları Çin'e kadar götürüp sattıkları, tarihî kaynakların rivâyeti arasındadır. Ayrıca yerli halkın çoğunluğunun da ***Türk*** veya ***Türkeşlerden*** oluştuğunu, ilk devir tarihçilerinden İbn A'sem el-Kûfi açık, açık zikretmektedir. Şehrin asıl adı **Türkçe** ***"Bey-Kent"*** veya "Bay-Kent Ulu Şehir" idi. Sâmânîler devrinde "Pay-Kent" olarak değiştirilmiştir[52]. Müslüman Araplar

[49] el-Belâzuri, s. 591.
[50] et-Taberî, VI., s. 430. Frye, R.N., ***History of Bukârâ***, Cambridg, 1954, P. 18.
[51] Gibb, H.A.R., s. 29.
[52] İbn A'sem el-Kûfi, K. ***el-Futûh***, IV., s. 161.

ların bölgeye ayak basmalarından çok önce Baykent'in başında ***Türk Hakanı Şâba***'nın oğlu **Yel Tegin** bulunuyordu (M. 588)[53]. Baykent'in Türk aristokrat sülâleleri tarafından idâre edilmesi, **Kuteybe** devrine kadar devâm etmiştir. Kuteybenin Orta-Asya fethi için hazırlık yaptığı sıralarda ise, bu büyük endüstri şehri **Baykent Tarhanı**[*] ünvanına sahib bir Türk asilzâdesi tarafından idâre ediliyordu[54].

Baykent Şehrinin Kuşatılması ve Türkler:

Kuteybe'nin büyük bir ordu ile ***Baykent***'e doğru hareket haberi Türk yurtlarında çabucak duyulmuş ve Baykent Tarhanı'nın çağrısı üzerine Buhara ve civarında yaşayan Türkler akın akın Baykent'i Araplara karşı müdafaaya koşmuşlardı. Zira Türkler; Arapların **Aşağı Türkistan**'a ayak basmalarını katiyyen istememişler ve bunun için de bütün güçleri ile Araplara karşı şehri sonuna kadar müdafa etmeye karar vermişlerdi. Bu müdafaa cümlesinden olmak üzere, **Baykent**'e gelen yollar ve dar geçitler tutulmuştu.

Kuteybe çok ağır ve müşkül bir durum kalmıştı. Bütün gayretine rağmen ordunun ilerlemesi ve Baykent'e yaklaşması bir türlü mümkün olmuyordu. Çünkü **Tükler** gâyet ustaca yaptıkları çevirme harekâtı ile Arap ordusunun ikmal yollarını kestikleri gibi, Kuteybe tam bir çaresizlik içinde

[53] Esin, E., a.g.e., s. 243. Ögel, B., a.g.e., s. 139. Baykent'in Türklük dokusu hakkında geniş bilgi için bkz. Kitapçı, Z. ***Türkler Nasıl Müslüman Oldu?***, s. 147.

[*] ***Tarhan***: *Eski Türk ünvanlarındandır. Türk devlet teşkilâtında boylar üzerine **Kağan** tarafından tayin edilen soylu komutanlar idiler. Kelimenin esas şekli **"Tarkan"** dır. İslam müellifleri bu kelimeyi **"Tarhan"** veya **"Tarhun"** şeklinde de kullanmışlardır. Daha geniş bilgi için bkz.* Orkun, H.N. ***Eski Türk Yazıtları***, IV. s. 105. Ögel, B. ***Sino-Türcica***, s. 36-38. Wellhausen, J. a.g.e., s. 206.

[54] İbn A'sem, IV. s. 161.

kalmıştı. Durum bu şekilde belki iki aydan fazla devam etmiş ve Irak'la muhabere tamamen kesilmişti. Bu da pek tabiî olarak Irak'ta, Aşağı Türkistan harekâtını yakından takip eden **Haccac**'ı hiçbir zaman tatmin etmemiş ve halka camilerde **Kuteybe**'nin; Türklere karşı zafer kazanması için dualar etmesini emretmişti[55].

Kuteybe'nin bu şekilde ve iki ateş arasında bocalayıp durması tam iki ay sürmüştür. Horasan ve eski İran şehirlerini fazla bir mukavemet görmeden ele geçiren, mahalli idârecilere kayıtsız şartsız boyun eğdiren **Kuteybe; Baykent** şehri ve onu kahramanca müdafa eden muharip Türk unsuru karşısında çakılıp kalmış ne ileri ve ne de geri bir hareket serbestisi kazanamamıştı. Nevarki Türklerin Baykent önlerinde direnmesi kadar, müslüman Arap Komutanının azmi, iradesi ve kararlılığı vardı. Bu onun Türklere karşı ilk ateşten imtihanı idi. Bu imtihanı kaybetmesi, onun askeri kariyer, şan ve şöhretinin bitmesi idi ki o, bunun bedelini **el-Haccac**'a belki boynunun vurulması ile ödeyebilirdi.

Bu bakımda **Kuteybe**, son bir defa daha şansını denemek ve Türk barikatlarını yararak **Baykent**'e ulaşmak istemiştir. Kuteybe iyi bir hazırlık yaptıktan sonra atına binerek ön safa sancak tutanlarının yanına kadar yürümüş ve Türkler karşısında saf tutan askerlerini harbetmeye ve kılınçları ile Türkleri geri püskürtmeye çağırmıştır. O gün akşama kadar, çok şiddetli kılıç muharebeleri olmuş ve iki taraftan da kan gövdeyi götürmüştür[56]. Akşama doğru bu yakın boğuşma harbin seyrini değiştirdi. Çünkü Türkler süratle geri çekilmeyi ve şehri iç kale surlarından savunmayı istiyorlar-

[55] İbn Kesir, IX, s. 72, et-Taberî, VI., s. 420.

[56] Geniş bilgi için bkz. et-Taberî, VI., s. 431. İbn Kesir, IX, s. 72, İbnü'l-Esir, IV., s. 528.

dı. Bunu gören **Kuteybe**, askerlerine derhal Türkleri takib etmelerini ve onların iç kalede yerlerini almadan önce kale duvarlarına tırmanmalarını emretmiş hatta onlara mükâfatlar vad ederek şöyle söylenmiştir;

"Kale kapılarından ve surların her hangi bir yerinden tırmanarak şehre girenlere büyük mükâfatlar verilecektir. Şayet bu kimseler öldürülürse bu mükâfat onların çocuklarına verilecektir"[57].

Müslüman askerler, yeni bir hücumla büyük dalgalar halinde Baykent kalesine tırmanıyorlardı. Kuteybe daha da ileri gitmiş ve şehri süratle kuşatarak surların altından lağımlar kazılması ve bu surların çökertilmesini emretmiştir. Arapların bu amansız hücum ve ısrarları karşısında çaresiz kalan şehir halkı Kuteybeden sulh istemek mecburiyetinde kalmışlardır. Böylece Baykent'in demir kapıları Kuteybe ve askerlerine açılmış oluyordu.

Tarihlerin Kaydettiği Büyük Baykent Faciası:

Fakat Arapların Baykenti bu şekilde işgal etmelerini yerli halk ve aristokrat aileler, bir türlü içlerine sindirememişlerdir. Bunda Arapların yerli halka karşı insafsız, kaba ve sert davranmaları, onların izzet-i nefislerine en ufak bir saygı göstermemeleri de önemli derecede etkili olmuştur. **Verkâ b. Nasr el-Bâhili**, yeni vâli ve Kuteybe'nin kendi adamı yerli halka sert ve kaba davrananların başında geliyordu. Hatta o dahada ileri gitmiş ve Baykent'in önde gelen ailelerinin birinin iki güzel kızını zorla elinden almıştı. Buna üzülen dertli baba **Verkâ**'nın karşısına dikilmiş ve;

[57] en-Narşahi, s. 70. et-Taberî, VI. s. 431. İbnü'l-Esir, IV. s. 529.

"-Baykent koca bir şehirdir. Bu koca şehir içinde bula bula benim iki kızımı mı buldun!" demiş ve **Verkâ**'nın üzerine saldırarak onu elindeki hançerle yaralamıştı[58].

Görüldüğü gibi şehir halkı, ehliyetsiz Arap idârecilerinin aşırı davranışları ile ister istemez bir isyan ortamına itilmişlerdir. Daha sonra gelişen acı olaylar; bütün bunların bize Kuteybenin şehir halkına gereken dersi vermek için bir oyunu olduğu kanaatini vermektedir. Mâmâfih galayana gelen halk, müslüman Araplara hücum etmişler ve onların bir kısmını öldürdükleri gibi, geri kalanlarını da şehirden koğmuşlardır. Böylece Türkler bir kere daha Kuteybenin oyununa gelmiş oluyorlardı.

Baykent'te baş gösteren bu ciddi kargaşalıklar bahanesiyle tekrar şehre dönen **Kuteybe**'nin intikamı çok acı olmuştur. O, olup-bitenler hakkında en ufak bir araştırma yapmadığı gibi, eli silâh tutan bütün gençleri kılınçtan geçirmiş, kadın ve kızları esir almış ve hiç bir kimseye en ufak bir insaniyet örneği göstermemiştir. Öyle ki **Baykent Tarhanı,** kurtuluş fidyesi olarak bir milyon dirhem gibi çok büyük bir para teklif etmesine rağmen **Kuteybe** gözünü kırpmadan onunda boynunu vurdurmuştur. Yerli halktan intikamını almak için Kuteybe çok daha ileri gitmiş ve şehri Gibbinde dediği gibi, *Orta çağlarda sık sık emsali görülen barbar kavimler gibi askerlerine yağma ettirmiştir*[59].

[58] en-Narşahi, s. 70.
[59] Gibb, H.A.R., s. 29.

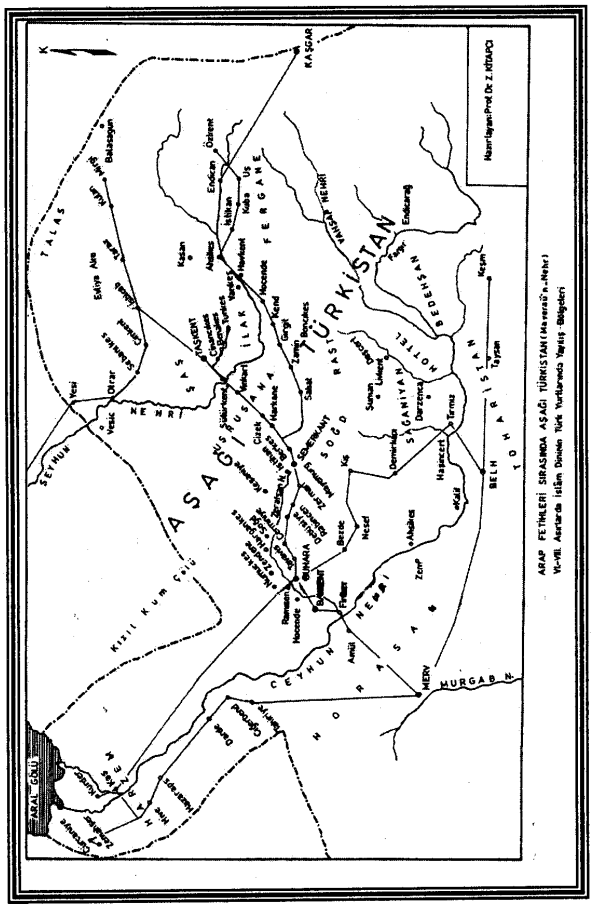

Baykent'in Yağma Edilmesi; Yakılıp Yıkılması:

Temel İslâmi kaynakların rivayetlerine göre Baykent'ten Araplar öylesine çok, öylesine aşırı mal, mülk, zenginlik altın gümüş ve diğer paha biçilmez kıymetli mücevherler, yine altın ve gümüş tencere kab, kacaklar elde etmişlerdi ki, bu ganimetlerin had ve hesabı yoktu. Kâtipler bunları saymak ve askerler arasında taksim etmek için şaşırıp kalmışlardı. Araplar bütün Horasanı fethettikleri zaman dahi ellerine sâdece bu bir tek şehirden aldıkları kadar bir ganimet geçmemişti[60].

Baykent'te ele geçirilen ganimetler sadece bunlardan ibâret değildi. Müslüman Araplar, **Baykent**'in silâh depolarını keşfetmişlerdi. Bu depolardan öylesine çok delici, kesici harb aletleri kılınç, ok, zırh vs. çıkmıştıki, bunlar bir kaç orduyu donatacak kadar çoktu. **Kuteybe**; bütün bu silâh ve harb âletlerini, **el-Haccac**'ında izni ile harbeden askerlere dağıtmış ve onlara yeni bir harbe hazır olmaları mesajını vermiştir.

Diğer taraftan Kuteybe'nin askerlerine yeni bir sefer mesajını vermesi ve bu savaşlar neticesinde onların eline tahminlerin üstünde servet, mal ve ganimetler geçmesi Araplar arasında yeni bir silâhlanma yarışına sebeb olmuştur. Öyle ya ne kadar çok harbederlerse o kadar çok para ve ganimet alacaklar ve tahminlerin ötesinde mal, mülk ve servete sahip olacaklardı. Bu bakımdan Araplar kendilerini en güzel bir şekilde savaşa hazırlama, silâh ve at almada öyle kıyasıya bir yarışa girmişlerdirki, harb âletleri ve silâhların fiatları aşırı ölçüde fırlamış ve normal bir mızrakın fiatı 70 dirhem,

[60] İbn A'sem, IV. s. 163. İbnü'l-Esir, IV. s. 529. et-Taberî, VI. s. 432.

bir zırhın fiatı ise 700 dirheme çıkmıştı. Hele hele kılınçlar onlar ağırlıkları kadar para ile satılıyordu. Araplar her tarafa ayrıca binit atı sipariş etmişlerdi[61].

Evet; **Kuteybe**'nin büyük bir hışımla ikinci defa Baykent'e gelmesi, bu güzel Türk şehri için edildiği gibi tam bir facia olmuştur. Kuteybe sâdece muharip Türk unsurunu kılınçtan geçirmekle kalmamış Baykent şehrini de viraneye çevirmiştir. Gözü dönmüş ve Türklere olan öfkesinden dolayı nerede ise çatlıyacak bir hale gelen bu Arap komutanı, şehrin surlarını tahrip etmiş, göz kamaştıran köşk ve konaklarını bir bir yıktırmış, nerede ise taş üstünde taş bırakmıyacak bir şekilde bu güzel şehri bir harabeye çevirmiştir. Bu yağma, yıkma, yakma, işlerinde o kadar ileri gidilmiştiki; Çin'e gitmiş olan Türk tâcirleri, şehre döndükleri zaman şehri tanıyamamışlardı. Ayrıca eşleri ve çocukları harb suçlusu olmadıkları halde Araplar tarafından tamamen esir edilmişlerdi. Türk tacirleri bunları Arapların elinden kurtarmak için çok yüklü bir fidye ödemek durumunda kalmışlardı[62].

Bütün bunlar gösteriyor ki; Kuteybe oyununu bilerek oynamış, çevre halkı, **Buhara**'ya, özellikle muharip Türk unsuru ve mahalli Türk hanlarına vermek istediği gözdağı vermek istemiştir. Bu ders almasını istediği kimselerden biriside şüphesiz bu harplerde büyük yararlılıklar gösteren Türk generali **Nizek Tarhan**'dı. Bunda cebbar Arap komutanının maksadı açıktı. O da Gibb'in dediği gibi; *"Arap nüfuzunu, idâresini kabul edenler, insâniyetle muamele edilecek-*

[61] Geniş bilgi için bkz. İbn A'sem el-Kûfî, IV. s. 163. et-Taberî, IV. s. 432.
[62] en-Narşahi, s. 70.

ler, fakat en ufak bir isyana teşebbüsünde bulunanların başı ise, merhametsizce ezilecektir"[63].

Mâmâfih **Kuteybe** bu faciayı ***Buhara*** ve ***Semerkant'ın*** ele geçirilmesinde de tekrar edecektir. Onun asıl maksadı sadece Türk yurtlarını fethetmek değil bu şehirlerde yaşayan muharip Türk unsurunu da saf dışı etmekti. Çünkü ***Baykent*** muharebelerinde bu bir avuç muharip Türk unsurunun askeri şecaat ve kahramanlıkları kendi yurtlarını korumadaki üstün cesaret ve yiğitliklerini görmüş ve bundan âdeta dehşet içinde kalmıştır. Bu bakımdan o, bir kan ve ateş kasırgası halinde devam eden Aşağı Türkistan harekâtında o, menhus kılıncını Türklerin ensesinden hiç bir zaman kaldırmamış ve yüzbinlerce Türk gencini kılınçtan geçirmiştir.

Buhara; Üçgenin İkinci Büyük Şehri:

Gerçekte **Kuteybe**'nin asıl büyük hedefi; bölgenin en eski çağlardan beri en önemli din, kültür ve ticâret merkezi olan **Buhara**'yı fethetmek ve burasını, hem dini, hem de siyâsî fetihleri için kuvvetli bir üs haline getirmek ve Arap fetihlerini İç Asya'ya kaydırmaktı. Zirâ **Buhara**; tarihi **İpek Yolu ve Hind Bahârât Yolu** kavşağında kurulmuş bir şehir olduğu için sanki İç-Asya'ya açılan iki kanatlı koca bir han kapısı durumunda idi. Eski Fatihler, **İskender** de dahil, eski dinler, büyük tüccar ve seyyahların hepsi İç-Asya'ya yaptıkları seferlerinde mutlaka **Buhara'da** konaklamışlardı.

Lakin, Buhara'yı ele geçirmek için önce, onun çevresindeki bazı kasaba ve şehirlerin fethedilmesi, ikmâl ve yardım yollarının tutulması gerekiyordu. Bu bakımdan Kuteybe 706 yılında Buhara yolu üzerinde çok önemli ve strastejik bir

[63] Gibb, H.A.R., s. 30.

konum olan ***Numeşkes*** ve ***Ramesen'e*** yürümüş ve buraları aynı usullerle ele geçirmiştir. Mâmâfih Baykent seferinde olduğu gibi, bu Numeşkes ve Ramesen seferinde de onun yanında olan müslüman Türk hükümdarı **Nizek Tarhan** bu harblerde hele hele Merv'e dönüşünde Kuteybenin artçı birliklerine saldıran Türkleri geri püskürtmede çok büyük kahramanlıklar göstermiş ve Kuteybe'nin artçı birliklerinin bu Türkler tarafından imha edilmelerini önlemiştir[64]. Şimdi sıra **Buhara**'nın fethine gelmişti. Çünkü bu sıralarda Kuteybe'ye **Haccac**'dan gelen bir mektupta Buhara'nın mutlaka ele geçirilmesi emrediliyordu.

Buhara da, Baykent gibi Aşağı Türkistan'ın en zengin ve en güzel şehirlerinden birisiydi. İslâm coğrafyacıları bu şehrin güzelliği, bolluğu hakkında pek ilginç rivâyetlerde bulunmuşlardır. Istaharî der ki: ***"İslâm ülkelerinde umumi manzarası Buhara kadar güzel olan bir başka şehir ne gördüm ve ne de işittim"***[65]. Daha önce kaydettiğimiz gibi, Buhara; tarihi İpek Yolunun kalkındırdığı mamur ve müreffeh bir şehirdi. *"Etrafı bağlık ve bahçelikti. Bol miktarda yetişen meyveleri civar ülkelere, bilhassa Merv'e kadar sevkedilmekte idi."*

Buhara'nın diğer özelliklerinden biri de bu şehrin kendisine özgü bir takım ihraç mallarının oluşudur. Bunların başında ***"Birzevn-i Buhara"*** denilen bir çeşit at gelmekte. Öyle ki, bu hayvan Buhara'nın ismini diğer İslâm şehirlerinde bile meşhur etmiştir. **Abdullah b. Tahir** bir defasında adamlarına şu mealde bir emirname göndermiştir; ***"Birzevn-i***

[64] et-Taberî, VI. s. 437.
[65] el-Istahari, ***Mesâlikü'l-Memâlik***, s. 293.

Buhara'yı nerede bulursanız hemen satın alınız. Onun fiatını bize sormaya lüzum yoktur"[66].

Buhara'nın Türklük Dokusu:

Buhara'da bölgenin diğer şehirlerinde olduğu gibi Arap fetihleri zamanında önemli Türk merkezlerinden biri idi. Buharanın bu *Türklük* dokusunu çok geniş bir şekilde izah etmeye çalışan **Günaltay** şöyle demektedir:

"Buhara çok eski devirlerde Numiçkent adıyla Türkler tarafından kurulmuşur. Milâdi II. asrın ortalarında Çin vakayinamelerinde zikredildiği gibi, Yüe-Çi yani Ay-Soy Türkleri Seyhunu geçerek buralara gelmişler ve Saka Türkleri ile kaynaşmışlardır. Milâdi 385 tarihine doğru, Çinlilerin Hey-Ta ve Arapların Heyatıla dedikleri ki batılı kaynaklarda Aftalitler olarak zikredilen bu Ak-Hunlarla bölge dolup taşmıştır. Ak-Hunlar yerini Gök Türklere bırakmışlardır.

Fakat bazı müellifler Sâsaniler devrinde bu bölgenin İran hâkimiyetine girdiği ve bütünüyle İranlılaşmış olduğunu söylüyorsa da bu doğru değildir. Bilakis gerek Yüe-Çiler ve gerekse Ak-Hunlar devrinde Türklerle meskün olan bu bölgeler, idâre itibarı ile de daima Türk hâkimiyeti altında kalmıştır. Buralar; Müslüman Araplar ve onlardan sonra zamanımıza kadar Türklüklerini muhafaza etmişlerdir"[67].

[66] el-Hamevi, III. s. 352.

[67] Günaltay, Ş. ***İbn Sinanın Şahsiyyeti ve Milliyeti Meselesi,*** Belleten 1940, no, 13. c. IV. s. 17-23. *Ayrıca bu konular hakkında geniş bilgi için bkz.* İbn Kuteybe ***el-Maarif,*** Kahire 1969. s. 662. el-Cüyeyni, ***Tarih-i Cihan Güşay,*** çev. M. Öztürk, Ankara, 1988, 1. s. 96. Hasan, S.A. ***The Expansiyon of Islam into Central Asia and the Early Turco-Arap Contacts,*** Islamic Culture, January, 1970 V. XLIV. no. 2. p. 1-7. Barthold, W. ***For Studies on the History of Central, Asian*** Tr. V. and T. Minorsky, Leiden, 1956. p. 6. Togan, Z.V. a.g.e., s. 26.

T. V. Togan Buhara'yı ilk imâr edenlerin; asıl vatanları Harzem olan ve daha sonra Horasan ve Belh civârında büyük koloniler halinde yaşayan ***Comuk***[68] veya ***Çömük Türkleri*** olduğunu kaydetmektedir[69]. Bunlar Buhara'nın en şerefli aileleri arasında bulunuyordu[70]. Bunun gibi, Buhara "İç Kale Kapısı" ki Şehristan kapılarının en güçlüsü sayılırdı. Bu kapı ise Arap fetihlerinden önce ***Subaş-Tekin*** adında bir Türk idâreci tarafından yaptırılmıştır[71].

Diğer taraftan müslüman Araplar buralara geldiği sıralarda "***Zerefşân***" havzasında ***Soğd'ların*** yanısıra "***Türkler***"ve "***Türkeşler***" de vardı. Fakat Türkler buralarda hâkim ahâli durumunda idi[72]. Zaten Zerefşan nehrinin döküldüğü gölün adının Türkçe **"Kara Göl"** olması, bu devirlerde Buharada, hele hele çöle yakın Harzem tarafındaki yerlerde önemli ölçüde Türklerin yerleşmiş olduklarını göstermektedir[73]. Bütün bu açıklamalar, Buharanın bu uzun tarihi seyri içinde, büyük ölçüde Türkleşmesinin tamam olduğunu ortaya koymaktadır. Arap fetihlerinin başladığı sıralarda ise Buhara, Türk aristokrat âileleri tarafından idare ediliyordu. Bu bakımdan Araplar siyâsi hakimiyet mücadelesini Buhara'da Türklere karşı yapmışlardır.

[68] et-Taberi, VII. s. 125.

[69] Togan, a.g.e., s. 51.

[70] Frye, R.H. ***The Golden Age of Persia,*** London, 1977, s. 214.

[71] Barthold, W. ***Türkistan,*** s. 130.

[72] Togan, Z.V., ***Türk İli Türkistan Tarihi,*** s. 54.

[73] Barthold, W., ***Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler,*** Ankara, 1975, s. 205.

Kuteybe'nin Buhara Seferi:

Kuteybe; Haccac'ın ısrarı üzerine Buhara'yı fethetmek için yola çıktı (M. 707). Zem şehri yakınlarından Ceyhun nehrini geçerek ilerlemeye başladı. Mefaze geçit yolunda, **Soğd, Keş ve Nesef**'den gelen Türk kuvvetleri ile karşılaştı. Aralarında geçen büyük çarpışmalardan sonra, onları mağlup etti. Bu sırada Buhara Hanlığına **Verdan-Hudah** bakıyordu. Verdan-ı Hudah büyük bir kuvvet sevkederek Kuteybe'yi **Harkene** önlerinde durmaya çalışmış ise de bunda başarılı olamadı. Bundan sonra **Verdan-ı Hudah**'ın bir kısım kuvvetleri çekilerek Buhara'yı içten savunmaya karar vermişlerdir. Ancak ordunun diğer bir kısmı, Buhara'ya gidecek geçitleri tuttukları için, Araplara hem ağır zayiatlar verdiriyor, hem de şehri istedikleri gibi kuşatamıyorlardı[74]. Bu durumda Kuteybe, Buhara'yı kuşatmaktan vazgeçmiş ve ister istemez **Merv**'e dönmek mecburiyetinde kalmıştır. Mâmâfih Kuteybe'nin; Buhara mahalli hanlığı karşısında bir kere daha başarısız kaldığını öğrenen **el-Haccac,** bundan hiçte memnun olmamış ve ona âdeti olduğu üzere sert bir mektup yazmış ve şöyle demiştir;

"**Kis'e** *güzel davran!* **Nesefi** *havaya uçur!* **Verdanı** *(Buharayı) geri al! Sakın düşmanın seni çevirmesine fırsat verme*"[75].

el-Haccac'ın bu sert mektubu, Kuteybe'yi bir kere daha sarsmıştı. O, bütün kışı ordusunu yeni bir sefere hazırlamakla geçirdi. Bahar ayları gelince bu mükemmel ordusu ile Buhara'ya doğru hareket etti. Ona bu seferinde de, meşhur

[74] et-Taberî, VI. s. 440.
[75] et-Taberî, VI. s. 440.

Türk generali **Nizak Tarhan** kendi askerleri ile birlikte istirak etmiş bulunuyordu[76]. Kuteybe'nin yeni bir ordu ile Buhara'ya doğru ilerlemeye başladığını duyan Buhara hükümdarı **Verdan-Hudah;** Türk Hakanı, bu arada Soğd ülkesi ve civarda bulunan muharip Türkleri, Araplara karşı yaptığı bu çetin mücadelede kendisine yardım etmeye çağırmıştır. Fakat **Kuteybe,** bu birleşik kuvvetlerden çok daha suratli davranmış ve Buhara'yı kuşatmaya muvaffak olmuştur. Kuteybe'nin bu şekilde **Buhara**'yı kuşatmış olması kendisine bu ilk fırsatta hiç bir avantaj sağlamamıştır.

Muharip Türk Unsuru ve Kuteybe:

Zira ekseriyetini muharip Türk unsurunun oluşturduğu ve Türk Hakanı veya onun oğlunun komutanlığında ilerleyen[77] bu müttefikler ordusu çok geçmeden Buhara önlerine gelmişler ve Arap ordusunu çok sıkı bir kıskaç içine almışlardır. Şimdi Kuteybe yine büyük bir bedbahtlığa uğramış ve iki ateş arasında sıkışıp kalmıştı. Bu durumda Kuteybe, ordusunda bulunan **Ezdîler** taburunu bu Türkler üzerine sevketmiştir. Ne varki **Ezdîlerin** onlar karşısında çok ağır kayıplar vermeleri ve geri çekilmeleri üzerine bu defa Kuteybe bu çevirme hareketini kırmak ve Türkleri geri püskürtmek için onların üzerine **Veki' b. Sud** emrindeki **Beni Temim** birliklerini göndermiştir. Araplar bütün gayretlerine rağmen Türkleri tutunmuş oldukları mevzilerden söküp atmak şöyle dursun çok ağır kayıplar veriyorlardı.

Diğer taraftan Kuteybe ordunun asıl büyük kısmını Buhara surlarının önüne yığmış ve Arap askerlerinin kati ne-

[76] et-Taberî, VI. s. 445.
[77] et-Taberî, VI. s. 444.

ticeli bir harbe girişmelerini emretmiştir. Zira Narşahi'nin bildirdiğine göre bu kuşatmalar tam dört ay devam etmiş ve el-Haccâc'la Kuteybe arasındaki haberleşme de kesilmişti. Oysa el-Haccâc'ın gözü ve kulağı Buhara ile meşgul idi. Kuteybe'nin zafer kazanması için cami ve mescidlerde duâlar ediliyor ve Kuran hatimleri indiriliyordu"[78].

Buhara surlarına bir bir arkasına yapılan hücumlar, fazla bir netice vermiyordu. Türk okçuları Araplara karşı Buhara'yı mutlaka savunmak istiyorlardı. Araplar bu harplerde çok ağır zayiatlar vermişler ve hatta bir aralık geri çekilmeye bile başlamışlardı. Ancak, **Kuteybe**, Buhara'yı istilâ etmeye azmetmişti. Bunca ağır zayiatlar vermesine rağmen, kuşatmadan vazgeçmedi. Ne var ki Kuteybe'nin askerî dehası onu bu sıkışık durumdan kurtarmış ve şehrin fethedilmesini sağlamıştır. Zira Arapların yağmaya ve paraya karşı zaaflarını iye bilen **Kuteybe**, onlara bir taraftan parlak vaatlerde bulunurken diğer taraftan da; *Türklerden her bir kimsenin kafasını getirene yüz dirhem nakid para verileceğini ilân etmiştir.*

Kuteybe'nin bu parlak vaadi, yağmaya düşkün Arap askerleri üzerinde beklenilenden fazla tesir etmiş ve gözü dönmüş bu kimseler bir Türk'ün kafasını koparmaya dalmıştır. Bu şekilde, yüzlerce, binlerce Türk'ün kafası koparılmış ve bunları getirenlere, vaad edilen nakdi mükâfatta ödenmiştir. Kuteybe'nin huzuruna yığılan kafaların sayısının 10.000'in üzerinde olduğu rivâyet edilmektedir[79]. Evet, para hırsı ile yeniden gayrete gelen Araplar; Türkler'e karşı yap-

[78] en-Narşahi, s. 72.
[79] et-Taberî, VI. s. 444. İbnü'l-Esir, IV. s. 542.

tıkları yeni, yeni hamle ve hücumlarla bu güzel şehri ele geçirmiş bulunuyorlardı. Bu harbler sırasında Buhara hükümdarı **Verdan Hudah ve oğlu** öldürüldüğü gibi, muharip Türk unsuru ve müttefikler ordusunun başında bulunan **Türk Hakanı** veya onun **oğluda** çok ağır bir şekilde yaralanmıştı[80]. Bu harpler ve kesin zaferin kazanılmasında büyük Türk generali **Nizek Tarhan**'ın da her türlü takdirin üstünde büyük hizmetleri olmuştur.

Buhara'nın Düşmesi ve Yeni Düzen:

Şehir halkı bu direnmenin faturasını çok ağır bir şekilde ödemişlerdir. Zira bu güzel Türk şehri, harp eden **Arap** askerleri tarafından günlerce yağma edilmiş, muharip **Türk** unsurunun bir kısmı kılınçtan geçirilmiş, ileri gelenlerin bir çoğu asılmış[81] ve bir o kadarı da esir edilmiştir. el-**Hamevî** esir edilen bu gençlerinin sayılarının 50.000 kişi olduğunu kaydetmektedir[82]. Buhara Türk askerleri çok iyi ok atmakla meşhurdu. Bu bakımdan **Kuteybe** daha sonra bu esirlerden büyük bir kısmını techiz ederek Emevi askerlerinin yanında bir takviye gücü olarak kullanılmıştır ki bunların sayılarının 15-20.000 kişi olduğu zikredilmektedir[83]. Asıl bundan sonradır ki *Büyük Fatih;* Buhara şehri ileri gelenleri ile çok ağır bir barış anlaşması yapmıştır. Diğer kaynakların dışında ve fakat sâdece **Narşahi** de çok daha ayrıntılı olarak bildirildiğine göre Buhara halkı Halifeye:

[80] et-Taberî, VI. s. 444.
[81] en-Narşahi, s. 73.
[82] el-Hamevi, III. s. 356.
[83] *Bu konularda daha geniş bilgi için bkz.* Kitapçı, Z., *"Arap Ordularında Çarpışan İlk Türkler"* İslâmi İlimler Fakültesi, Araştırma Dergisi, No. 1,1976.

Her sene 200.000 dirhem ve Horasan valisine ise, 10.000 dirhem vergi vereceklerdi. Bu şehrin mâli kaynaklarının Araplar tarafından sömürülmesinden başka bir şey değildi. Ayrıca Buharâlılar evleri ve mallarının yarısını Araplara verecekler. Arap askerlerinin hayvanlarının yemlerini temin ettikleri gibi, kendileri içinde kış aylarında odun, yakacak vereceklerdi. Diğer taraftan Buhara halkı şehrin dışında bulunan sulak arazilerinin yarısınıda Araplara terk edeceklerdi.

Hakikat-ı halde bu; **Kuteybe'nin,** Buhârayı bir kısım yazarların aksine Araplaştırma için değil, İslâmlaştırma yolunda attığı çok cesur adımlardan birisi idi. Zira asıl Bundan sonra **Buhara'ya** çeşitli kabilelerden binlerce Arap aileleri gelmiş ve onlar şehrin muhtelif mıntıkalarına yerleşmişlerdir[84]. Kuteybe Buhara'yı bu şekilde, ***dördüncü defa*** ve hemde kesin olarak ele geçirdikten sonra[85] şehirde yeni yeni bir kısım ıslâhât ve iyileştirme hareketlerine girişmiştir. O, bu cümleden olmak üzere idarî mekanizmanın rahat bir şekilde çalışmasını sağlıyacak Arap asıllı personel yâni; âmil, kadı, emniyet müdürü vs. tayin etmiş ve ayrıca şehre çok kuvvetli bir muhafız alayı yerleştirmiştir. Daha sonra şehrin idaresine hâkim olan İran asıllı **Verdan Hudah** âilesini tamamen saf dışı etmiş ve onun yerine Türk asıllı **Buhar Hudah** âilesi ve bu ailenin son temsilcisi, Buhara melikesi **Kınık** veya **Kabaç Hâtun'un** oğlu **Tuğ Şadı** iş başına getirmiş ve ona muhalif olanların hepsini öldürtmüştür[86]. Ayrı-

[84] en-Narşahi, s. 81. Kurat, A. a.g.mak., s. 394.
[85] en-Narşahi, s. 72. Krş. Arnold, T.W. ***The Preachings of Islâm,*** P. 216.
[86] İbnü'l-Ebir, IV, s. 553-554. et-Taberî, VI. s. 464.

ca müslüman Fatih, şehirde hem Arap siyâsi hakimiyeti ve hem de İslâmiyetin yayılması için bu ve daha sonraki senelerde çok köklü tedbirler almış ve **Orta-Asya**'nın bu güzel şehri **Buhara**; *kısa bir zaman sonra hem Araplığın hemde İslâm dininin kuvvetli bir ocağı, merkezi haline gelmiştir*[87].

Kuteybe'nin Yeni Toharistan Seferi:

Gerçekte Buhara'nın fethinden sonra ortaya çıkan yeni durum ve beklenmedik bir süratle gelişen ve bir dereceye kadar Kuteybe'yi sarsan olaylar, daha açık bir ifâde ile **Nizek Tarhan**'ın öldürülmesi, mahalli feodalların bir çoğunun boynunun vurulması bir kısım iç isyan ve ayaklanmalara sebep olmuştur. Bu bakımdan Kuteybe Horasan'da sarsılmış olan Arap otoritesini yeniden sağlamak, huzur ve emniyeti yeniden kurmak için Toharistan ve yakın bölgelerinde çok geniş bir askeri operasyon daha başlatmıştır. Nitekim et-Taberi, Kuteybe'nin bu yeni askeri operasyonunu bölgenin ikinci defa fethi olarak nitelendirmektedir[88]. Zira **Kuteybe** bu cümleden olmak üzere, bölgenin önemli merkezlerinden biri olan zengin ve mamur şehir ***Şuman'a*** geldi. Şehir halkını kılınçtan geçirdi, bir çoklarınıda esir aldı. Daha sonra **Keş ve Nesefe** yöneldi, bu iki şehride hunharca ele geçirdikten sonra, Faryap'ın teslim olmasını istedi. Faryap halkı korktuklarından dolayı buna yanaşmadılar. Kuteybe onlardan intikamını başka bir şekilde aldı. Şehrin tamamen yakılmasını emretti. Onun içindir ki, bazı Arap kaynaklarında

[87] Bu konularda geniş bilgi için bkz. Kitapçı, Z., ***Türkler Nasıl Müslüman Oldu?,*** s. 152 vd.
[88] et-Taberî, VI. s. 46 .

Faryap'a *"yakılmış şehir"* manasına gelen **"el muhteraka"** denilmiştir[89].

Abdurrahman'ın Soğd Seferi ve Tarhun'un İntiharı:

Kuteybe, bu sırada yine boş durmamış ve sonra kardeşi **Abdurrahman'ı** bir ordu ile Soğd hükümdarı **Tarhun** üzerine göndermiş ve anlaşma gereği Tarhundan, vergi borçlarını ödemesini istemiştir. Bu vergiler çok ağır olduğu için halkın ödeme gücünü zorluyordu. Aristokrat tabaka her ne kadar bir müddet vergiyi ödemişlerse de daha sonra baş kaldırmışlar, **Tarhunu** azl ederek onun yerine Ğuzek (Oğuz Bek)'i **Soğd Afşini"**[90] ünvanı ile Soğdina ve Semerkant'a hükümdar olarak seçmişler ve Araplara vergi ödemeyi de reddetmişlerdir. İhtiyar **Tarhun**, Türk Hükümdarı ahir ömründe uğradığı bu ağır zillete dayanamamış ve,

-Mülk ve saltanat gittikten sonra, kişiye kendini öldürmekten başka ne kalır. Bunu başkalarının yapacağına kendimin yapması daha iyi olur!" demiş ve belinde taşıdığı kılıncının kabzasını yere, ucunuda göğsüne dayayarak kılıncını saplamış ve kendi kendini öldürmüştür.

Haddizatında **Kuteybe'nin** asıl hedefi, Semerkant'ı elegeçirmek ve Arap siyâsî hakimiyetini bir yolunu bulup İç Asya'ya, daha daha ileri bölgelere yaymaktı. Bunun içinde bazı bölgelerin bir çıban başı olmaktan çıkarılması gerekiyordu. Kuteybe bu cümleden olmak üzere, Sicistan'a; Arapların bir türlü başedemediği Türk asıllı büyük hükümdar **Rutbil'in** üzerine yürüdü. Maksadı onu ezmekti. Rutbil bu defada diplomatik dehasını kullanmış servet düşkünü

[89] et-Taberî, VI, s. 462. İbnü'l-Esir, IV, s. 553.
[90] İbn A'sem, IV. s. 181.

Araplar'a çok ağır bir vergi ödemeyi kabul ederek ülkesini ve Türkleri, **Kuteybe'nin** yağmasından korumuştur (710)[91].

Kuteybe; Baykent ve Buhara'yı çok kanlı bir şekilde ele geçirdikten sonra askeri karargahı olan **Merv**'e dönmüş ve yeni sefer hazırlıklarına başlamıştır. Kuteybe'nin çok yakınları da dahil kabile şeflerinin genel kanaati bu yeni seferin **Soğd ülkesi** ve Semerkant'a doğru olacağı yolunda idi. Zira, Buhara'nın ele geçirilmesiyle, müslüman Araplara Semerkant yolu açılmış oluyordu. Fakat Müslüman Fâtih, ordu yola çıktığında uzun zaman içinde sakladığı ve en yakınlarına bile söylemediği yeni ve beklenmedik kararını açıklamış ve yeni seferin **Harzeme** yapılacağını bildirmiştir. İşte bundan sonraki sayfalarda Müslüman Fâtih'in Harzem seferi üzerinde durulacak ve onun Orta Asya Arap fetihleri içindeki bütünlüğü dile getirilecek ve bu büyük olayın genel bir değerlendirmesi yapılacaktır.

[91] İbn A'seme, IV. 174. Ya'kûbi, II. 286, 287. İbn Kesir, IX. 84.

III.
KUTEYBE B. MÜSLİM'İN YENİ HARZEM SEFERİ
Kuzey Ticâret Yoluna Açılan Yeni Pencere

Tarihi ve Coğrafi Yönü İle Harzem:

Gerçekte **Harzem,** müslüman Arapların Orta Asya fatihleri sırasında, her zaman ele geçirmek için fırsat kollayıp durdukları önemli bölgelerden biri olmuştur. **Ceyhun nehri veya Amu Derya'nın Aral** gölüne ulaştığı aşağı mecrası ve nehrin iki tarafını kaplayan bu ülke; müslüman Arapların bölgeye ayak bastığı devirlerde (VII. asır) Aşağı Türkistan'ın en büyük mâli, ticâri ve siyâsi merkezlerinden biri idi. ***Amu-Derya deltası,*** Orta Asyanın milattan sonra ve bilhassa İslâm devirlerindeki hayatında olduğu gibi, milattan önceki kültür hayatında da ön Asyada Mezopotamya ve Afrika da Nil deltasına benzer bir rol oynamıştır[92].

Harzem ülkesinin eski tarih devirlerinde Müslüman Coğrafyacıların yaygın rivayetlerinden de anlaşıldığı gibi, ilk yerlilerinin Türkler olduğu zikredilmektedir[93]. Ne var ki buralarda, daha sonraki asırlarda eski dünya kıtalarının bir çok ülkesinde gördüğümüz gibi, İç-Asya'dan kaynayıp gelen göçebe **Türk dalgalarının** her zaman tesiri altında kalmış ve önemli derecede Türk nüfusu ile beslenmiştir. Zira **Kara Kum** çöllerinin gerisinden kopup gelen göçebe Türk dalgaları, **Hazar** denizi sahilleri, **Cürcan ve Dehistan** vahalarına

---

[92] Togan, Z.V. **Harzem,** İA, V/I, s. 240.

[93] Harzemin Türk dokusu için bkz. Kitapçı, Z., ***Azerbaycan Harzem ve Türk Oğuz Boyları Arasında İslâmiyet,*** Konya, 2005, Krş. Togan, İA, V/I, s. 240.

geldikleri ve bu yeşil bölgelere yerleştikleri gibi, **Kızıl Kum** çölünün gerisinden kaynayıp gelen göçebe Türk boylarıda, Amu Derya deltasına **Aral Gölü** sahilleri ve Harzem bölgesinin yeşilliklerini mesken tutmuşlar ve buralardaki Türklük dokusunun esasını oluşturmuşlardır.

Mamâfih **el-Birûninin,** konumuzla ilgili kıymetli rivâyetleri, Harzem ülkesinin Türklük dokusuna yeni boyutlar kazandırmaktadır. Ona göre; bu ülkenin aslî unsuru olan Harzemliler bir **Türk padişahının** memleketinde ve onun hizmetinde iken, bu Türk padişahının gazabına uğramışlar ve onun çevresinden sürgün edilerek Amu-Deryanın yukarı mecrası, **Kat** bölgesine yerleştirilmişlerdir. Yaklaşık 400 kişi olan bu erkekler gurubunu yine bu Türk padişahı 400 Türk kızı ile evlendirmiş, dolayısıyla bunlar İran asıllı bir kavim olmasına rağmen yaratılış ve karakter itibarı ile Türk'e benzemişlerdir[94].

Harzem'in Ticâri Önemi:

Gerçekte **Harzem;** meşhur Orta Asya ticâret yollarının, yine o çağlarda pek meşhur olan *Kuzey Hazar ticaret yolu* ile birleşmesinde kilid bir ülke konumunda idi[95]. Zira; Arap yarımadasına bağlı ve İran'dan geçerek Türk yurtlarına giren *Ön Asya ticaret yolu,* diğer taraftan Çin'den başlayıp İç Asya'dan geçerek batıya gelen **İpek yollarının** hepsi **Buhara'da** düğümleniyordu. Bu şekilde ana ticaret yollarının kavşağında olan ve Buhara'dan açılan diğer bir yol Ceyhun Nehri'nin yukarı mecrası ve daha açık bir ifade ile Harzem deltasından geçerek **Kuzey Ticaret yoluna** ulaşıyordu. Böylece Kuzey Ticaret yolu ile bütün yakın doğu ve Orta Asya ticaret yolları Harzemde el sıkışmış oluyorlardı.

[94] Togan, Z.V., İA, V/I, s. 240.
[95] Kurat, A.N., a.g.mak., s. 397.

Bunun tabiî bir neticesi olarak **Harzemde** ticâret hayatı gelişmiş buralarda kurulan şehirler mamur, müreffeh bir şehir olmuşlardır. İpek yolu güzergahı olan bölgelerde de görüldüğü gibi, Harzemede daha sonraki devirlerde bir çok **İranlı, Soğdlu** bu arada **Türk** unsuru gelmiş ve onlar buranın etnik yapısının önemli bir mozyiğini oluşturmuşlardır. Bu bakımdan Aşağı Türkistan'da olduğu gibi, buralarda da bir çok mamur, müreffeh şehirler kurulmuştur. Müslüman Arapların bu bölgeye ayak bastığı sıralarda Harzem ülkesinin baş kentinin "**Fil**" şehri olduğu kaydedilmektedir.

Aşağı Türkistan'da sık sık örneğini gördüğümüz gibi buralarda da feodallar vardı. Hükümranlığı kendi sınırlarını aşmayan mahalli küçük şehir devletleri bulunuyordu. **Soğd** ülkesini idare eden kimseye **Ihşid** veya **Tarhun** denildiği gibi, **Harzem** ülkesinin hükümdarıda **Harzemşah** lakabı ile anılıyordu. W. Barthold; Arap-İslâm fetihlerinin başladığı sıralarda; Harzem'in üzerinde durduğumuz konular açısından çok ilginç bir yönünü ortaya koymaktadır. O da eski Türklerde gördüğümüz ve "Toy" denilen ve Türk Hükümdar ve hakanları arasındaki istişârî demokratik kurultayın bu Harzem şehirlerinden birinde toplanması idi. Barthold Taberî'den yaptığı alıntılara dayanarak şöyle demektedir;

"Taberiye göre; yerli melikler fetihler esnâsında her yıl Harezm civârındaki şehirlerin birinde toplanarak meselâ Kunda Kin, aralarındaki ihtilâfları, anlaşma yoluyla halletmek, birbirlerine karşı silâha baş vurmak ve müşterek kuvvetleri ile Araplara karşı mücadeleye devam etmek hu-

susunda bir birlerine söz verirlerdi. Bu sözlerin ne dereceye kadar tutulduğu, her yıl bunları yenilemek zorunda kalmalarından ve Kuteybe'nin fetihleri tarihinden anlaşılmaktadır"[96].

Harzem'e Yapılan İlk Arap Akınları:

Harzem, bu ticâri ve sosyal özellikleri sebebiyle müslüman Arapların Türkistan fetihleri sırası da ele geçirmek istedikleri önemli bölgelerden biri olmuştur. Kuteybe'den önce Horasan'a gönderilen Arap valileri Harzeme bir çok seferler düzenlemişlerse de bunlardan hiç biri bu ülkeyi fethetmede Kuteybe kadar başarılı olamamıştır. Bunlardan meselâ; **Hz. Ömer**'in doğu komutanlarından **Ahnef b. Kays** (651/652) yılında Harzeme bir sefer düzenlemişse de o bunda pek bir şey elde edememiş ve **Belh'e** geri dönmüştür[97]. Yine değerli İslam tarihçisi **el-Yakubî, Abdullah b. Akil es-Sakâfinin** hicri 44/694 yılında **Harzeme** bir sefer düzenlediğini kaydetmekte isede elde ettiği başarılar hakkında elimizde fazla bir bilgi yoktur[98].

Arapların meşhur valisi **Selm b. Ziyâd,** Horasan valiliği sırasında, Harzem'e de bir sefer açmış ve onlarla senelik 400.000 dirhem haraca bağlamışsa da Harzemliler bunu hiç bir zaman ödememişlerdir[99]. **Haccâc b. Yusuf** zamanında Horasan'a vali olarak gönderilen **Yezid b. el-Mühellep,** Haccâc'ın Harzemin fethedilmesi yolundaki arzularını ilk önce *"zahmeti çok faydası az"* diyerek geçiştirmeye çalış-

[96] Barthold, W., ***Moğol İstilasına Kadar Türkistan,*** s. 237.
[97] el-Belâzuri, s. 573, et-Taberi, IV, 313.
[98] el-Yakûbî, II, s. 287.
[99] el-Belâzuri, s. 581. et-Taberî, V. s., 474, 545.

mıştır. Ne var ki Haccâc'ın ne yapacağından emin olmadığını çok iyi bilen ve ondan ziyâdesiyle çekinen **Y. el-Mühelleb** Harzeme yeni bir sefer açmış ve buralardan çok önemli miktarda ganimetler elde etmişse de (85/704), onun bu seferide başarılı olmamış ve ordusu çok büyük kayıplar vererek geri dönmüştür[100].

Kuteybe'nin Harzem İçin Hazırladığı Yeni Plan:

Yukardan buraya kadar yaptığımız açıklamalardan da anlaşıldığı gibi, **Kuteybe'den** önce gelen Arap valileri, **Harzem'e** bir çok seferler düzenlemişlerse de bunlar, kayda değer bir başarı elde edememişlerdir. Büyük Arap Fatihi **Kuteybe;** Horasan'a vali olarak geldikten sonra, **Aşağı Türkistan** üçgeni kadar, **Harzeminde** Orta Aya Arap hâkimiyeti için çok önemli bir bölge olduğunun farkında idi. Fakat o, Haccâc'ın da ısrarı ile İpek yolunu kontrol altına almak ve bu yol güzergâhındaki ülkeleri ele geçirmeyi kolladığı için, Harzeme yeni bir sefer düzenlemeye fazla bir vakit bulamamıştı. Ne varki değişen ve gelişen şartlar Müslüman Fatih'in uzun zamandan beri kafasında tasarladığı Harzemin fethini bir altın tepsi içinde onun önüne koymuştur.

O da; **Harzem'in** mahalli idârecileri arasında çıkan ihtilaflar ve onların kendilerine muhalif olanı saf dışı etmek için Kuteybe'den yardım ve destek istemeleri idi. Diğer taraftan, Harzemin Arapların eline geçmesi, bir manada onlara **"İpek Yolu"**nun bir diğer benzeri olan **"Kuzey Ticâret Yolu"**nun da kontrol altına alınması anlamına geliyordu. Bu bakımdan **Kuteybe,** karşısına çıkan bu fırsatı en güzel bir şekilde değerlendirmiş ve **Harzem'e** hiç kimsenin bekleme-

[100] el-Belâzuri, s. 587. et-Taberî, VI., s. 396.

diği bir zamanda ve herkesi şaşırtan bir karar vererek yeni, âni bir sefer açmıştır. Zirâ Harzem Kuteybe'ye göre; ***ticâri durumu, ekonomik zenginliği ve hele, hele potansiyel insan gücü bakımından âdeta kaynak bir ülke idi.***

Mevcûd temel kaynaklarımızdan özellikle İbn A'semin çok daha ayrıntılı bir şekilde bildirdiğine göre, Harzem hükümdarı **Cangan, Kuteybe**'ye çok gizli bir elçi göndererek ülkesine çağırmış ve kardeşi **Hûrzâd**'ın zorbalıklarından kurtarması hâlinde ona pek çok mal ve insan vereceğini bildirmiştir. Hatta o, daha da ileri gitmiş ve bu yöndeki samimiyetinin bir ifâdesi olmak üzere, **Harzem'in** üç büyük şehrinin altın anahtarını bile Kuteybe'ye göndermiştir[101]. Oysa bu bize göre hiyanetten başka bir şey değildir.

Öyle ya **Cangan**, bu bedbaht hükümdar, çok yakınları da dahil hiç kimseye en ufak bir haber bile vermeden memleketini Kuteybe'ye teslim ettiği gibi, Kuteybe'de en yakınları da dâhil hiç kimseye haber vermeden bu ülkeyi teslim almıştı. Hiyanetin bir tarafında **Cangan** ve diğer tarafına ise **Kuteybe** dikilmiş, böylece Harzemin devir teslim işi sessiz sedasız bir şekilde yapılmıştır. **Cangan'ın** teslim ettiği altın anahtarlar, onun hiyanetinin apaçık, somut bir belgesi idi.

Harzem hiyânetinde, Cangan'la tam bir işbirliği halinde olan **Kuteybe**, bir öncekinden daha güçlü yeni bir sefer hazırlığına girişmiştir. Bu hazırlığın herkes Semerkant için yapıldığına inanıyordu. Evet hicri 93/711 yılı ilkbahar aylarında **Merv'den** yola çıkan ordu **Âmül'e** gelmiş ve buradan Ceyhun havzasına girmiştir. Ordu komutanları Semerkant'a gidileceğini zannediyorlardı. Kuteybe tam bu sırada uzun

[101] İbn Asem, IV, s. 175. el-Belâzuri, s. 591. et-Taberî, VI. s. 469.

zamandır gizlediği sürpriz kararını açıklamış ve orduyu Harzem ülkesine sevketmiştir[102].

Kuteybe Yeni Harzem Faciası:

Mâmâfih Âmül'den hareketle, nehrin sol sahilini takib ederek ilerleyen Arap ordusu, çok zor ve meşekkatli bir yolculuktan sonra **Harzem** ülkesine en yakın bir şehir olan **Hazarasb'a** gelmiş ve burada karargâh kurmuştur[103]. Kuteybe'nin bundan maksadı **Cangan'la** yeniden temasa geçmek ve Harzemin fethine ondan alacağı yeni bilgilerle, yeni bir çeki düzen vermekti. Kuteybe'nin böyle, hiçte beklenmedik bir zamanda Harzem ülkesine girmesi hiç bir şeyden haberleri olmayan ve bahar ayların verdiği gönül ferahlığı ile gülüp eğlenen Harzem feodallarını bu arada **Hürzâd'ı** şaşkına çevirmiştir[104].

Kuteybe Hazarasb'da bulunduğu bu süre içinde Cangan'la yeniden temaslarda bulunmuş ve onunla yeni bir anlaşma yapmıştır. *Buna göre Cangan; ona çoğu eli silah tutan kimselerden olmak üzere 10.000 genç verecek çok büyük miktarda para ve mal ödeyecekti. Buna mukabil Kuteybe, Cangan'ın bütün muhaliflerini başta kardeşi Hurzâd olmak üzere saf dışı edecek, Harzemşahı düşmanlarına karşı koruyacak ve onu himaye edecekti*[105].

Kuteybe, Harzem hükümdarı **Cangan'la** o yaptığı bu yeni barış anlaşmasından sonra kendisi yeni askeri karargahı olan Hazarasb'ta kalmış ve kardeşi **Abdurrahman b.**

[102] et-Taberî, VI, s. 470. İbnü'l-Esir, IV. s. 570.
[103] et-Taberî, VI, 470.
[104] et-Taberî, VI, s. 470. İbnü'l-Esir, IV. s. 570.
[105] et-Taberî, VI, s. 470, el-Belâzuri, s. 612.

Müslimi 20.000 kişilik bir kuvvetle başta **Hurzad** olmak üzere Cangan'ın muhaliflerini ezmeye göndermiştir. Abdurrahman b. Müslim, emrindeki birliklerle derhal Harzem ülkesine girmiş ve "**Fil**" şehrinde **Hurzad'ın** önüne dikilmiştir. Hurzâdla, Abdurrahman arasında çok kanlı harbler olmuş, ve neticede Harzem bölgesinin en önemli şehirlerinden biri olan "**Fil**" şehri müslüman Arapların eline geçmiştir. Bu arada Abdurrahman, Kuteybe'nin verdiği talimat üzere Cangan'ın bütün muhaliflerini kılınçtan geçirdiği gibi, eli silâh tutan on binlerce insanın boynunu vurdurmuş ve bir o kadarını da esir almıştı. Esir alınan bu aristokratlar arasında **Hurzâd'da** vardı[106].

Görüldüğü gibi **Baykent** ve **Buhara'da** cereyan eden zulüm sahneleri burada da tekrar edilmiş ve muharip insan gücünün çok büyük bir kısmı insafsızca kılınçtan geçirilmiştir. et-Taberî'de, Harzemde işlenen bu kanlı facianın çok ilginç bir perdesini daha aralanmaktadır. Şöyleki; Abdurrahman Harzemden pek çok mal ve ganimet ele geçirmiş ve 4.000 esirle birlikte Kuteybe'nin yanına dönmüştür. Kuteybe, Abdurrahman'ın böyle kalabalık bir esir grubu ile geldiğini görünce hemen tahtının çıkarılmasını ve bir meydana kurulmasını emretmiştir. Daha sonra tahtının üzerine mağrur bir edâ ile oturan Kuteybe, bu esirlerden **bin** tanesini ***sağına***, **bin** tanesini ***soluna***, **bin** tanesini ***arkasına*** ve **bin** tanesininde ***önüne*** dizmelerini söylemiş ve bundan sonra yalın kılınç bekleyen Araplara dönerek bu esirlerin kafalarının koparılmasını emretmiştir. Onun bu vahşi emrini yerine getirmek için kılınçlarını sıyıran Araplar, her bir hamlede bir

[106] İbn A'sem, IV, s. 177.

kaç zavallının başını uçuruyor ve birbirleri ile alay ediyorlardı. Bu hamleler sırasında o kadar insan kellesi uçurulmuştu ki kılınçların ağzı kütelmiş ve bir çoğu ise işe yaramaz bir hâle gelmişti.

Arapların şu aç gözlülüklerinin derecesine bakınız ki et-Taberî öldürülen bu kimselerin geride bıraktıkları mallarının hepsinin Kuteybe'ye devredildiğini yazmaktadır. Kuteybe bu esirlerle birlikte getirilen Hûrzad'ı ve ona muhalif olanların hepsini Cangan'a teslim etmiş ve o da onların hepsinin boynunu vurdurmuştur. Bu harplerde, **Abdurrahman b. Müslim**'in karşısında harbeden askerlerin büyük çoğunluğu **Türk** olduğu gibi yerli halktan öldürülen ve eli silâh tutan kimselerin pek çoğunun da Türk olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim Arapların Harzem faciası ve buralarda boynu vurulan yüzlerce, binlerce insandan gururla bahseden **Kaab el-Aşkari**, et-Taberî'nin kaydettiği uzun bir kasidesinde şöyle demektedir:

هل تذكرون ليالي الترك تقتلهم ما دون كازه والفجفاج ملتحف
لم يركبوا الخيل بعد ما كبروا فهم ثقال على أكتافها عنف."

Kâzah ve Facfac önlerinde korkudan birbirlerine sarmaş dolaş olmuş o, zavallı Türkleri öldürdüğünüz geceleri hele bir hatırlayınız!

Herkesi kılınçtan geçirmiştiniz. Sâdece ata dahi binmiyecek yaşta küçük çocuklar kalmışdı. Binenlerde o hırçın atların sırtında sanki bir yük gibiydiler".

Harzem'de Yeni Düzenin Kurulması:

Mâmâfih **Kuteybe, Hazarasb'ta** bulunduğu bu süre zarfında Harzem işlerine bir çeki düzen vermiş ve Arap idaresinin başarılı olması için yeni yeni bir kısım tedbirler al-

mıştır. Bu cümleden olmak üzere Kuteybe; idâri işlere askeri vali **olarak İyas b. Abdullah**'ı, vergi işlerine de **Ubeydullah** adında bir kimseyi tayin etmiştir. Bu askerî ve idâri tedbirleri aldıktan sonra Kuteybe daha fazla burada kalmamış ve ordusuyla birlikte Soğd ülkesini ele geçirmek üzere buradan ayrılmıştır. Kuteybe'ye, bu harplerde elde edilen çok yüklü ganimetler ve bir çok harb esirleri yanısıra ayrıca eli silâh tutan 10.000 kişi verilmiştir. Bunlar Kuteybe'nin Soğd seferinde, Arap ordularına karşı bir takviye gücü olarak kullanılacaktı. **İbn A'sem;** çok büyük meblağlara varan bu ganimetlerin 1/5'ni Kuteybe'nin adeti olduğu üzere efendisi **Haccâc**'a gönderdiğini ve geri kalan kısmını da Arap askerleri arasında taksim ettiğini kaydetmektedir[107].

Baykent Faciasının, Yeniden Tekrar Edilmesi:

Ne varki burada karşımıza bir soru çıkmaktadır. O da bir dereceye kadar hiyanete varan bir şekilde **Kuteybe'nin** Harzem'e girmesi ve burayı bir kan gölü haline getirmesi ve hele hele asıl memleketi ve kendi halkına hiyanet etmiş olan **Cangan'a** bir iyilik getirmiş midir? Daha sonra cereyan eden olaylar bunun böyle olmadığını göstermektedir.

Zira Kuteybe'nin buraya vali olarak tayin ettiği **Iyas b. Abdullah**'ın, halkı idâre etmedeki beceriksizliği bir tarafa, yerli halk ve feodallar, hem **Cangan**, hemde, Kuteybe'nin bu ihânetini bir türlü hazmedememişlerdir. Daha sonra çıkan isyanlarda (Baykent'te olduğu gibi) yerli halk kendilerini aldatmış olan bu hain hükümdarı öldürdükleri gibi, Arap valisi **Iyas** ve onun yardımcısı **Hayyan en-Nabti**'yi azletmişler ve daha bir çok taşkın harekette bulunmuşlardır.

[107] et-Taberî, VI, s. 480.

Ne varki Kuteybe bunlara göz yumacak bir kimse değildi. O bir diğer kardeşi **Ubeydullah b. Müslim**'i çok kuvvetli bir ordu ile tekrar Harzeme göndermiş ve burasının kesin bir şekilde itaat altına alınmasını istemiştir[108]. **Ubeydullah** buraya bir kin, bir nefret ve bir felâket kasırgası olarak geliyordu. **Ubeydullah,** önüne çıkan herkesi suçlusuçsuz demeden kılınçtan geçirmiş ve Harzemde nerede ise iki ayak üzerine yürüyecek canlı insan kalmamıştı. Bu arada hain Harzem hükümdarına karşı baş kaldıran Harzem aristokratları ve bilge kişilerin hepsi kılınçtan geçirilmişlerdir. Öyleya buradaki katliamlar Gibb'in ifâdesiyle; ***Baykend ve Semerkanttaki dehşeti fersah fersah geride bırakmıştı***[109].

Görüldüğü gibi, tarih bir kere daha tekrar etmiş ve **Kuteybe** Baykent'teki facianın aynını, fazlasıyla burada da yaptırmıştır. Kuteybe buraya daha sonra güçlü komutanlarından biri olan **el-Muğıra b. Abdullah**'ı çok güçlü bir askeri birlikle vali olarak gönderdiği gibi, yine buraya önemli ölçüde **Arap aileleri** göndermeyi de ihmâl etmemiştir. Böylece o, bölgenin en zengin ülkelerinden biri olan Harzemde de Arap idâresini çok sağlam bir şekilde yerleştirmiş oluyordu.

Bundan sonra Kuteybe için **Soğd** ve **Semerkant** yolu açılmıştı. Önümüzdeki sayfalarda işte Kuteybe'nin Soğd ve Semerkant seferi ve buna bağlı olarak İç-Asya askeri macerası üzerinde durulacaktır.

[108] et-Taberî, VI. s. 481.
[109] Gibb, H.A.R., s. 37.

IV.
KUTEYBE'NİN YARIM KALAN SOĞD SEFERİ İÇ-ASYA KAPISININ ARAPLARA AÇILMASI

Kuteybe'nin Semerkant Seferi:

Harzemi, esasını hıyanetin oluşturduğu, üstün bir diplomasi örneği göstererek ele geçiren **Kuteybe** için; Baykent, Buhara ve Semerkant üçgenini tamamlamak ve dolaysıyla İç-Asya'ya kadar yayılan geniş bölgeleri, bu arada İpek Yolunun kontrolünü ele geçirmenin artık zamanı gelmişti. Bu gerçeği Kuteybe'nin yakın arkadaşları arasında bile görenler vardı. Nitekim **Müceşşir b. Müzahim**, Kuteybe'ye gelmiş ve onunla sır olabilecek çok önemli bir meseleyi görüşmek istediğini bildirmiştir. Kuteybe onu bir köşeye çekip ne demek istediğini sorunca Müceşşir;

"-Eğer günün birinde Semerkant'ı ele geçirmek istiyorsan işte ogün, bugündür." demiştir. Kuteybe ona;

"-Bunu sana birisimi söyledi? Yoksa bundan birinin haberi var mı?" Müceşşir;

"-Hayır!" O zaman Kuteybe Müceşşir'in yüzüne hışımla bakmış ve şöyle demiştir;

"-Eğer senden başka birisi bana bundan bahsederse yemin ederimki senin boynunu vururum"[110].

Kuteybe'nin görüldüğü gibi, **Harzemde** edindiği tecrübelerden **Semerkant** seferinde olabildiği ölçüde yararlanmak istediği anlaşılmaktadır. O nasıl sinsice Harzem varoşlarına vardıktan sonra, hasımlarının daha derlenip toparlanmalarına fırsat vermeden onların kafasına demir yumru-

[110] et-Taberi, VI, s. 473.

ğunu indirmişse, şimdi; aynı askeri taktiği Semerkant içinde uygulamak ve onları gâfil bir şekilde avlamak istiyordu.

Kuteybe bunun için bazı oyalama taktikleri uygulamış ve kardeşi **Abdurrahman** komutasındaki öncü birlikleri, güya **Merv**'e gönderiyormuş gibi yaparak düşmnlarına yanıltıcı mesajlar vermiş ve daha sonra süratle yürüyerek Soğd sınırlarına girmiş ve olanca gücüyle Semerkant'a doğru ilerlemeye başlamıştır. Kuteybe'ye Semerkantlılar, daha önce verdikleri sözde durmadıkları gibi üstelik **Tarhun**'u azletmişler ve neticede onun ölümüne sebeb olmuşlardır. Şimdi o; ***Tarhun'un akan kanının intikamını almaya geliyordu***[111].

Semerkant'ın İktisâdi ve Ticârî Yönü:

Gerçekte **Semerkant**'da, *Buhara* ve *Baykent* gibi Türk yurtlarının en mamur ve en müreffeh şehirlerinden birisid idi. Semerkant, müslüman Arapların bölgeye ayak bastıkları sıralarda, yoğun Türk unsuru ile âdeta dolmuş taşmış ve ***Baykent*** ve ***Buhara***'ya göre nerede ise bir ***Türk Şehri*** görünümünü kazanmıştı[112]. **W. Barthold**'a göre **Merv** nasıl bütün Horasan'ın başkent ise ***Semerkant***'da bütün Aşağı Türkistan'ın ***"siyâsi merkezi"*** başkenti idi[113].

Kaşgarînin; Semerkant'ın SEMİZ ve KENT kelimelerinden meydana geldiğini, lugat anlamı itibariyle dahi "**zengin şehir**" demek olduğunu kaydetmesi dikkati çekmektedir[114]. Zirâ İslâmî fetihlerden önce Semerkant hükümdârının cesur ve fedâkar askerleri ***Tchie-kiye***, yani **Cigil** Türklerinden oluştuğu gibi, şehir halkının büyük çoğunluğuda ***Cigil, Tuhsi*** ve ***Karluk*** Türklerinden oluşuyordu[115].

Semerkant'ın bu kadar zengin ve müreffeh bir şehir olmasının çeşitli nedenleri vardır. Onun, değil bölgenin büyük şehirleri, Orta Doğu'nun diğer önemli nüfus merkezleri ile de kuvvetli ticari ilişkileri vardı. Birçok ticarî ve sınaî maddeler Semerkant'ta imal ediliyor, daha sonra ticâret kervanlarıyla dünyanın çeşitli şehirlerine buradan sevk ediliyordu. Bu ticâret mallarının başında es-Sâ'lebi'ye göre kurşun, nişadır ve ***"vezâriye"*** denilen bir nevi elbiselik kumaş, civa ve çeşitli maksatlar için kullanılmak üzere işlenmiş derilerden yapılan eşyalar ve özellikle ***"kağıd"*** gelmekte idi[116].

Kuteybe Semerkant Yolunda:

Semerkant'ın iktisâdi ve ticari yönden kısaca açıklamaya çalıştığımız bu önemli durumu Irak genel valisi **Haccac**'ı ve dolayısıyla **Kuteybe**'yi uzun zamandan beri düşündürmekte idi. Buhara'nın düşmesi ve Harzem'in ele geçirilmesinden sonra artık Semerkant'ın istila yolu Araplar'a açılmış görünüyordu. Zaten **Haccâc** da Semerkant'ın fethedimesini istiyor ve bunun için Kuteybe'yi sıkıştırıp duruyordu. Nitekim bu sıralarda Haccac'tan gelen bir mektup Kuteybe'yi kabile şefleri ve Harzem fethinden sonra terhis olmak isteyen askerlere karşı bir hayli ferahlatmış ve onlar üzerindeki kontrolünü güçlendirmişti[117].

Kuteybe bu konuda daha önce yapılan askeri sevk planı gereğince kardeşi **Abdurrahman b. Müslim**'i 20.000

[111] İbn A'sem el-Kûfî, IV, s. 177.
[112] *Semerkant'ın Türklük dokusu hakkında geniş bilgi için bkz.* Kitapçı, Z., ***Türkler Nasıl Müslüman Oldu?*** s. 158.
[113] Barthold, W., ***Four Studies***, p. 11.
[114] el-Kaşgari, ***Divanü'l-Lüğat et-Türk***, III. s. 111.

[115] Togan, Z.V., **Giriş**, s. 436.
[116] es-Seâlibi, ***Yetimetü'd-Dehr***, s. 218.
[117] İbn A'sem el-Kûfi, IV, s. 177.

kişilik bir öncü kuvvetle Semerkant'a doğru yola çıkarmıştır. Asıl 30.000 kişilik büyük ordu Kuteybe'nin emrinde arkadan geliyordu. Kuteybe ordusunu Harzem ve Buharadan aldığı muharip Türk unsuru[118] ile büyük ölçüde takviye etmişti. Hatta bazı yazarlar daha da ileri gitmişler ve bu harblerde Kuteybe'nin gayr-i Arap askerlere çok daha öncelik ve ağırlık verdiğini iddia etmişlerdir[119].

İbn A'sem'in rivayetine göre; halk Semerkant seferine katılmak için öylesine hevesli görünüyolardı ki, ayak takımı değil silâh, elinde sopa ve kama gibi ne bulduysa yanına alarak yola çıkmışlardı[120]. Çünkü onlar, Türkler'e karşı harbeden Arap askerlerinin onlardan aldıkları sayısız ganimetlerle kısa zamanda çok büyük mal, mülk ve servetlere sahip olduklarını görmüşlerdi. Onlarda böyle kısa zamanda zengin olmak istiyorlardı(!).

Batı Gök-Türk Ordusu Semerkant Önlerinde:

Kuteybe'nin böyle, büyük bir ordu ile Semerkant'a doğru yola çıktığını haber alan ***Ğuzek; Batı Gök Türk Kağanlığı*** ve civarda bulunan Türk hanları ve bu arada Tarbend'de oturan **Şaş** hükümdarına[121] birer mektup yazmış ve onlarında Semerkant bu en sıkışık anlarında yardımına koşmalarını istemiştir. **İhşid Ğuzek;** ***Gök-Türk*** **Türk Hakanı, Taşkent** ve **Fergâne** hükümdarları hatta ***Çin Hanına*** yazdığı mektubunda durumu şu cümlelerle ifâde etmeye çalışıyordu: ***"Biz (size göre) yaklaşan Arapların karşısında ve sizin ise önünüzdeyiz. Eğer Araplar bize yaklaşır ve bizleri ortadan kaldırırlarsa sizler onların karşısında daha zayıf ve kuvvetsiz kalacaksınız. Yanınızda ne kadar kuvvetiniz varsa fazla vakit kaybetmeden bizim yardımımıza koşunuz"***[122].

İhşid Ğuzek'in Batı Gök Türk Kağanlığından askerî yardım istemesi gâyet tabii idi. *Zira B. Ögel'e göre; "bu sıralarda Batı Gök-Türk Hakanı olan* **Tardu Kağan** *öz kızını Semerkant kıralına (İhşid Ğuzek'e vermiş ve aralarında bir akrabalık bağı kurulmuştu. Türk Kağanlarının bu şekilde öz kızlarını vermelerini başka bir şehirde görmüyoruz. Türk Kağanı, Semerkant kıralına kızını vermek yoluyla onu birinci derecede bağlı "vassal bir devlet" olarak görmüştü. Bunun içinde 713 senesinden sonra, Arap istilasının başlaması ile Semerkant kıralı hem Gök Türklerden ve hemde Çinden yardım istemek zorunda kalmıştı"*[123].

Türk Hakanı; Taşkent ve Fergâne hükümdarları Semerkantlıların imdadına koşmuşlar ve **Hakanın Oğlu,** (bir Gök-Türk prensi)nin komutasında hazırladıkları bir orduyu yola çıkarmışlardır[124]. Bir çok Türk asilzadelerinin de bulunduğu bu ordu Soğd'u kuşatmakla meşgul olan Kuteybe'ye ani bir gece baskını yapacak ve bu Arap tehlikesi böylece ortadan kaldırılmış olacaktı. Fakat olaylar beklenile-

[118] et-Taberî, VI, s. 473. İbnü'l-Esir, IV, s. 571.
[119] Gibb, H.A.R., s. 38.
[120] İbn A'sem, IV, s. 178.
[121] el-Belâzuri, s. 592.

[122] et-Taberi, VI, s. 473, İbnü'l-Esir, IV. s. 572, İbn A'sem, IV. s. 178.
[123] Ögel, B., ***Türk Kültürünün Gelişme Çağları,*** s. 149-150.
Bu sıralarda ***Gök Türklerin*** *yeniden bir kız vererek bu bağları kuvvetlendirdiklerini görüyoruz. Gök-Türk Hakanının kızını alan Semerkant hükümdarı hanımına Türkçe* ***"Hâtûn"*** *ünvanını vermişti. Elbetteki bu çağda Semerkant'da, hükümdarın hanımlarına verilen yerli ünvanlarda vardı. Fakat her nedense bunlardan hiç birini seçmeyen Semerkant hükümdarı Türk eşine* ***"Hâtun"*** *unvanını vermişti.*
[124] İbnü'l-Esir, IV. s. 572. et-Taberî, VI, s. 476.

nin aksine gelişmiştir. Zira; casusları vasıtasıyla Türk komuta heyetinin bu planından haberdar olan **Kuteybe** derhal, kardeşi Salih b. Müslim'i onların üzerine göndermiş ve bu ordunun geçeceği yola pusular kurdurmuştur. Yeni gelişmelerden habersiz olan Türkler tamamen tedbirsiz bir şekilde ilerlerken **Salih b. Müslim** komutasında pusuda bekleyen Arapların ânî ve müthiş bir hücumuna uğramışlar ve Türkler harbetmeden harbi kaybetmişlerdi. Türk aristokrat âilelerinden bir çoğu bu ilk karşılaşmada öldürülmüşlerdi.

Semerkant'ın Düşmesi ve Yeni Barış Şartları:

Kuteybe Türk kuvvetlerini bu şekilde kardeşi **Salih b. Müslim** vasıtasıyla saf dışı ettikten sonra Semerkant'ın muhasarasını daha da kuvvetlendirdi. Genellikle O, bu hücumlarda daha ziyâde Harzem ve Buharalı muharip Türk birliklerini öne sürüyor ve Semerkant surlarına önce bunların hücum etmelerini emrediyordu. Semerkant surlarına yağmur gibi inen ve "**Nüşşab**" denilen Türk oklarıyla, surları savunmakla görevli Türklerin büyük kayıplar verdiğini gören **Ğuzek** daha fazla dayanamamış ve Kuteybeye bağırarak,

"Sen beni kendi öz kardeşlerim ve âile fertlerim olan Türklerle çarpıştırıyorsun. Karşıma çarpışmak üzere Arapları çıkarsana! (O zaman onlarla nasıl harbettiğimi sende görürsün)" demiştir[125].

Buna fena halde bozulan Kuteybe, muharip askerleri yeniden gözden geçirmiş ve surlara yapılan hücumları daha da şiddetlendirmiştir. Semerkant'ı ele geçirmek için o zamanın bütün askeri imkânı ve malzemelerinden istifade eden **Kuteybe**; ayrıca surların yanına manıcınıklar da yerleştirdi.

[125] et-Taberi, VI, s. 474, İbn A'sem, IV. s. 180.

Daha sonra da mancınıkların surlarda açtığı gediklerden şehre girmek için Arap askerlerine umumî bir hücum emri verdi. Yüzlerini kalkanlarla gizleyen bu Arap piyâde askerleri, mancınıkların açtığı gediklere peşpeşe dalgalar halinde yükleniyorlardı. Savaş bütün şiddetiyle kızışmıştı. Türkler, hücum eden bu insan seline karşı, o güzel *Semerkant* şehrini canla başla korumaya çalışıyorlardı.

Ne var ki Semerkant **Hanı Ğuzek;** halkın kırılmasını önlemek ve bu Arap tehlikesini def etmek için şehri, karşılıklı yapılan bir antlaşma gereğince **Kuteybe**'ye teslim edebileceğini teklif etmiş ve onun bu teklifi Kuteybe hemen kabul etmiştir. Buna göre Kuteybe şehri istilâ ve yağma etmeyecek, anlaşmanın maddî şartları tamam olunca o ve askerleri Şehri **Akşit Guzek**'e bırakacak ve tekrar eski karargâhlarına döneceklerdi. Semerkant surlarının dibinde ve ateş hattında yapılan bu anlaşmada şu maddeler yer alıyordu;

I- Oğuz Bek, Kuteybe'ye derhal 1.000.000 dirhem tazminat ödeyecektir.

II- Semerkantlılar her sene Kuteybe'ye 2 milyon 200 bin dinar altın ödeyeceklerdir.

III- Bu seneye ve bir defaya mahsus olmak üzere küçük, yaşlı, özrü olmayan, sıhhatli ve eli silah tutan 30 bin genci esir olarak vereceklerdir.

IV- Yerli halk Kuteybe'nin Semerkant'a (şehrin içinde) bir mescit yapmasına engel olmayacaktır. Kuteybe bu mescidin tamamlanmasından sonra içine halka hitap etmek için ayrıca bir minber koyacak ve onuruna bir ziyafet verilecektir.

V- Kuteybe'nin mescidi ve minberi yapılıp tamamlanıncaya kadar şehirde eli silahlı kimse kalmayacaktır. Bu kimseler şehri terk edeceklerdir.

VI- Heykellerdeki her türlü ziynetler ve ateş tapınaklarına ait bütün kıymetli mücevherler Kuteybe'nin olacaktır[126].

Kuteybe'nin Oğuz Bek Tarafından Karşılanması:

Haddizâtında bu; iki komutan arasında imzalanmış ve bugünlerin tabiri ile bir **ateş-kes** veya mütareke anlaşması idi. Geçerli olabilmesi veya Kuteybe ve askerlerinin bir an önce Semerkant'tan çekilip gitmeleri bu anlaşmada yer alan maddelerin bir an önce yerine getirilmesine bağlıydı. Bu bakımdan **Oğuz Bek,** elini kolunu sıvamış ve anlaşmada yer alan diğer hususları; ödenecek para, verilecek esirler, hele hele Semerkant'da yapılacak ***büyük camide*** dahil süratle yerine getirmiştir.

Şimdi sıra Cami'in resmi olarak açılması ve şehirde yapılacak merasime gelmişti. Bu hususta hazırlanan programa göre; Kuteybe ve askerleri şehre; *Keş* ve *Nesef* kapısından girecekler, anlaşma gereği yeni yapılan camiin resmi açılışını yapacaklar, daha sonra **Oğuz Bek**'in, onların şerefine vereceği yemeğe katılacaklar ondan sonra da, o zamanın âdetine göre yapılacak bir merasimle **Çin** kapısından uğurlanacaklardı. Böylece şehir fazla bir tahribe, yağma ve talana uğramadan eski sahiplerine bırakılmış olacaktı. İsterseniz, olayların bundan sonraki kısmını değerli tarihçimiz **İbn A'sem el-Kûfî**'den dinleyelim:

[126] et-Taberî, VI. s. 475. İbn Kesir, IX. s. 85. İbnü'l-Esir, IV. s. 573.

"Kuteybe kendisiyle birlikte şehre girmek için yanında kardeşleri ve yakın akrabaları olmak üzere 4.000 kişi seçti. Bunlar Kiş ve Nesef kapılarından şehre girmişlerdi. Onlar tekbir getirerek yürümüşler ve Semerkant kapısına geldiklerinde, burada zaten bir şeref kıtasıyla beklemekte olan Oğuz Bek, Kuteybeyi başını önüne eğerek selamlamış, onlara takılmış ve önlerinde yürüyerek asıl ilâhların bulunduğu Budist mabedinin önüne kadar gelmişlerdir. Oğuz Bek burada kılıncını bırakmış ve ayakta bekliyordu.

Bu arada Kuteybe'nin gözü, Oğuz Bek'in şeref kıtasında bulunan askerlere ilişti. Bunların hepsinin üzerinde, kıymetli mücevherlerle işlenmiş altın göğüslükler, altın kemerlerle dimdik ayakta duruyorlardı. Manzaranın heybeti karşısında Kuteybe öfkesinden çatlayacak bir hale gelmiş ve gözleri bir kan çanağı olmuştu. Kuteybe o kadar hiddetlenmiştiki Oğuz Bek ve askerlerinin bir anda boyunlarını vurdurmayı düşünmüş ve sonra bundan vazgeçmişti. Bu arada Kuteybe ve maiyeti yeni yapılan camide namaz kılmışlar ve onun bir nevi resmi açılışını yapmışlardır.

Daha sonra Kuteybe ve askerleri, Oğuz Bek'in vereceği muhteşem yemek ziyafetine katılmışlardır. Bu arada sofralar kurulmuş ve dolu dolu kaplarla çok lezzetli et yemekleri taşınmış Kuteybe, komutanları, kardeşleri, yakın akrabaları ve askerleri bu yemeklerden tıka basa yemişlerdir. Yemek faslı tamam olduktan sonra herkes ellerini yıkamış ve yerlerine çekilmişlerdi"[127].

İbni A'sem bu arada Kuteybe'nin yeni bir inisiyatifle tekrar camiye girdiğini ve iki rekat daha namaz kıldığını kaydetmektedir ki bu tespit edilmesi gereken önemli bir hususdur[128].

[127] İbn A'sem, IV. s. 181. Ayrıca bkz. et-Taberi, VI. s. 475. Kurat, A.N., a.g.mak., s. 406-407.

[128] İbn A'sem, IV. s. 181. Krş. el-Yakubi, II. s. 287. el-Belâzuri, s. 592.

Kuteybe'nin Verdiği Sözü Bir Kere Daha Bozması:

Böylece, mütareke şartlarının hükümleri bir bir yerine getirilmiş oluyordu. Türk Hükümdarı, **Kuteybe**'nin huzuruna çıkmış ve anlaşma uyarınca şehri eski sahiplerine terk etmesini istemiştir. Kuteybe Türk hükümdarının yüzüne bakmış ve Kuran-ı Kerimden: ***(Allah) bir birinden ayırd etmeksizin Âd kavmini helâk etti ve Semûd kavminden de geride birşey bırakmadı"***[129] mealindeki ayeti okumuş ve asıl kendisinin şehri bırakıp gitmesini istemiştir[130].

Bu beklenmedik durum karşısında **Oğuz Bek**'in donup kaldığında kimsenin en ufak bir şüphesi olmamalıdır. Böylece Kuteybe; **Nizak Tarhan** gibi, daha nice Türk hükümdarlarına yaptığı, hiyânetin, bir yenisini de, **Oğuz Bek**'e bu vatanperver Türk hükümdarına yapmış oluyordu. Zaten **Kuteybe**, Türk yurtlarındaki başarılarını çoğu kere bu iki yüzlülük ve verdiği sözde durmamaya borçlu idi. Neylersinizki mahalli Türk hükümdarları, bunu anladıkları zaman iş işten çoktan geçmiş ve Kuteybe bütün Aşağı Türkistan'a hakim olmuştu(*).

Bundan sonra **Kuteybe**; kâtibi **Sâbit b. Sâbit**'i yanına çağırmış, hiç kimseye sormadan kendi başına ve tek taraflı

[129] Kuran-ı Kerim, en-Necm, 50-51, Kuteybe'nin bundan maksadı "**Harzem**" idi.

[130] et-Taberi, VI. s. 478.

* ***Kuteybe**'nin yaptığı antlaşmaların tam aksine hareket etmesi, verdiği sözü tutmaması Halife **Ömer b. Abdülaziz** devrinde tekrar söz konusu edilecek ve tahkikat mevzuu olacaktır. Semerkant'ın ileri gelenleri İslâm'ın adil halifesine bir heyet göndererek **Kuteybe**'nin kendilerine yaptığı zulüm ve haksızlıkları hiç çekinmeden bir, bir anlatacaklardır. Yapılan tahkikat sonunda Kuteybe'nin haksızlığı adaletin huzurunda bir kere daha tescil edilecek ve Arapların şehri boşaltmalarına hükmedilecektir. Bu olay hakkında önümüzdeki sayfalarda daha etraflı bilgiler verilecektir.* Z.K.

yeni bir ahidname dikte ettirmiş ve bunu **Oğuz Bek** ve yerli halka göndererek şöyle demiştir;

"Sizden kim isterse servetini alsın ve çekilip gitsin. Benim şu anda Semerkantı bırakıp gitmem söz konusu değildir. Bununla beraber sizden (bu yeni) anlaşma şartlarına göre tesbit ettiğim şeylerin dışında fazla bir şeyde istemiyorum. Ancak burada bir miktar asker kalacaktır"[131].

Mâmâfih, temel kaynaklardan sâdece İbn A'sem'in hemde bütün ayrıntıları ile kaydettiği yeni anlaşmanın metni şudur;

"Rahman ve Rahim olan Allah'ın adıyle. Bu; Kuteybe b. Müslim'in, Soğd Afşini Ğuzek ile akdettiği sulhun metnidir. Ğuzek; Semerkand ve yakın çevresi, Keş ve Nesef ekilen ve dikilen arazileri ve bütün sınırlarına şamil olmak üzere şu şartları kabul etmiştir; Oğuz Bek; bir defaya mahsus olmak üzere 200.000 dirhem haraç vergisi ödiyecek, çok küçük veya çok yaşlı olmak üzere Kuteybe'ye 3.000 köle teslim edecek.

Yine; Soğd Afşini Ğuzek; Kuteybe'ye; Soğd ülkesinin genel manada arazi, mal, esir ve köleleri için şu vergileri ödiyecektir: Esirlerden kişi başına 100 dirhem, büyük kumaş toplarından 60 dirhem, ipek kumaşlardan her bir parçadan 28 dirhem ve kırmızı (çil) altınlardan her bir miskâlden 20 dirhem, Gümüşlerden bir mişkal, vergi verilecektir.

Yine; Kuteybe, Ğuzek'e; bir kötülük yapamayacak, sulh şartları ile tesbit edilenden ne fazla ne de eksik bir şey almıyacak, Ğuzek'i, düşmanlarına karşı koruyacaktır. Bundan sonra Kuteybe derki;

[131] et-Taberî, IV. s. 475, İbnü'l-Esir, IV. s. 573.

Ey Ğuzek! Seni bütün Semerkand toprakları Keş, Nesef ve bunlara bağlı bütün kasaba ve kalelere hükümdar kıldım. Buraların idaresini senin eline verdim. Buraların hâkimiyet mührü sana verilmiş oldu. Sana hiç bir kimse itiraz edemiyecektir. Ben Horasan'da vali bulunduğum sürece sen ve senden sonra, senin çocukların hükümdar olacaktır" (712)[132].

Kuteybe'nin birinci sulh antlaşmasında yer alan ve heykellerdeki her türlü zinet ve ateş tapınaklarına ait hükümlerin yerine getirilmesinde de ilginç bir uygulamaya şahid olmaktayız. et-Taberî'nin bu konuda yaptığı açıklamalara göre; Bu heykeller bir bir **Kuteybe**'nin önüne getirildiler. Hepsi birbirinin üstüne yığıldığı vakit sanki büyük bir köşk gibi olmuştu. **Kuteybe** bu heykellerin üzerinde altın, gümüş ve diğer mücevharat nevinden ne varsa hepsini aldıktan sonra heykellerin yakılmasını emretti. O zaman **Guzek Han,** halkın genel hissiyatına tercümen olarak **Kuteybe**'den bunlara dokunulmamasını istedi ve dedi ki:

"Ey emir, sana itaat etmek bizim üzerimize gereklidir. Hem o heykellerin içinde daha öyle eskiden kalma (kutsal) heykeller -gizli kuvvetler- vardır ki onları yakmak isteyeni çarpar ve öldürür." Kuteybe bu safsatalara pek fazla bir önem vermeyerek:

"Öyleyse ben yakarım" dedi. Etrafındakilere derhal bir ateş getirmelerini emretti. Kuteybe tekbir getirerek bu ateşle önünde -küçük tepe gibi yığılan- heykelleri tutuşturdu." Mâmâfih, Heykellerin üzerinden soyulan kıymetli mü-

[132] İbn A'sem, IV. s. 182.

cevherlerden başka küllerin arasından topladıkları altın 50 bin miskalden fazla bulunmakta idi(*).

Ganimet Düşkünü Arap Şairleri Ne Diyor:

Görüldüğü gibi bu yeni anlaşma tek kelime ile Semerkantı, Orta Çağların bu en büyük ticaret şehrini, ekonomik, sosyal ve muharip Türk unsuru bakımından çökertmekten başka bir şey değildi. Her şey; ticari hayata yön veren bütün dinamikler, çok ağır vergiye tabi tutulmuştu. Yerli halk bundan böyle bütün mal varlıkları ile bu yeni sömürgeci efendileri için çalışacaklardı. **Kuteybe,** onun ganimete düşkün çapulcu askerleri ve etrafında toplanan riyâkar şairleri elde edilen bu mâli zafer ve zenginlikten âdeta sarhoşluk derecesine varan bir keyifle sevinmişlerdi[133]. Kuteybe'ye gelince belki o; hayatının en mutlu günlerini yaşıyordu. O çevresinde bulunan yalaka şairerden birini çağırmış ve onun **el-Mühelleb** için söylediği şu beytini:

"ألا ذهب الغزو والمغرب للغنى ومات الندى والجود بعد المهلب."

"Heyhat! İnsanları zengin eden o büyük gazalar şimdi nerede?

Zâten el-Mühelleb öldü, ondan sonra iyilik ve cömertlikte öldü"

şiirini okumuş ve ona; **"Bu öyle bir gaza değilmidir?** diye sormuştur. Bunun üzerine riyâkar Arap şairi **Nehar;** Kuteybe'nin zulmünü, Türkler'i kılınçtan geçirmesini, onun

(*) *Bu heykellerin birer **Budist** heykeli olması gerekiyor. Çünkü yapılan incelemeler buralarda Budizmin bir hayli taraftar bulduğunu göstermektedir. Hindistan'dan gelen **Baharat Yolu,** dolayısıyla Orta Asya'ya kadar yayılan **Buda** dini, kısmen de olsa Türkler tarafından benimsenmiştir. Bu konularda daha geniş bilgi için bkz;* et-Taberi, VI, s. 475, İbnü'l-Esir, IV. s. 573.

[133] İbnü Abdi Rabbih, ***el-Ikd,*** IV. s. 37.

ganimet hırsını şiir şeklinde ve bir zehir halinde şöyle dile getirmiştir;

"وما كان مذ كنا ولا كان قبلنا ولا هو فيما بعدنا كابن مسلم
أعم لأهل الترك قتلاً بسيفه وأكثر فينا مقسمًا بعد مقسم."

"Biz kendimizi bildik bileli; ne bizden önce ve nede bizden sonra Kuteybe gibi bir kimse asla gelmemiştir.

O ömrü boyunca Türkleri kılınçtan geçirdi durdu, bize en çok ganimet toplayan ve dağıtanda o oldu"[134].

Bunun gibi Kuteybe'yi, onun Türklere olan sonsuz zulüm ve kinini alkışlamayı bir alışkanlık haline getiren bir diğer Arap şairi **Kaab el-Aşkarî** bu konudaki bir şiirinde aynen şöyle demiştir;

"كل يوم يحوي قتيبة نهبًا ويزيد الأموال مالاً جديدًا
باهلي قد ألبس التاج حتى شاب منه مفارق كن سودًا."

"Kuteybe, her gün yeni bir yağma yapmaktadır, durmadan servet üstüne servetler yığına kadar,
Bu Bahiliye (Kuteybeye) bir taç giydirildi. Tâ başının siyah saçları ağarına kadar,

Semerkant ülkesine baş eğdirdi, o kadarki Semerkantlılar oldukları yerde çırıl çıplak (kuru dal üstündeki bir kurd gibi) kalana kadar,

Bu ülkede çocuklar babalarını kaybettiği için ağlar durur, muzdarip babalarda çocukları için feryad eder.
Kuteybe bir ülkeye girmeye görsün, atlıları oradan ayrılmaz tâ ki orası viran olana kadar[135].

[134] et-Taberî, IV. s. 479.
[135] İbnü'l-Esir, IV. s. 575. et-Taberî, VI. s. 480.

Yeni Güvenlik Tedbirleri:

Bütün bu olup bitenlerden sonra **Kuteybe**, kardeşi **Abdullah b. Müslim**'i Semerkant'a vali tayin ederek oradan ayrıldı. Ona yeteri kadar asker ve mühimmat bırakmayı da ihmâl etmedi. Türkleri yatıştırmak ve herhangi bir kıpırdanmaya meydan vermemek için ona her türlü selahiyeti de vermişti. Kuteybe, şehirde çok sıkı güvenlik tedbirleri alınmasını emretti. Askeri karargâhı olan Merv'e ayrılmadan önce ona şu çok ağır talimatları vermeyide ihmal etmedi;

"Semerkant'a dışarıdan gelen bütün yolları tutacak ve kapılarından hiç bir Türk'ün serbestçe şehre girmesine müsaade etmeyeceksin. Şayet şehre mutlaka girmesi gerekenler olursa onların ellerine mühürlü balçık sürecek ve ondan sonra şehre girmelerine izin vereceksin. Onlar ancak bu mühürlü balçık kuruyuncaya kadar şehirde kalacak, aksi takdirde şehirden çıkmıyanları öldüreceksin! Hiçbir kimsenin demir ve buna benzer silah taşımasına müsaade etmeyeceksin. Aramalar sırasında üzerlerinde demir parçası da dahil, bıçak vs. bulunduranlar olursa onları taşıdıkları bu aletlerle öldüreceksin! Gece şehrin sur kapıları kapatıldıktan sonra içeride kalan yabancılar (Türkler) olursa hemen öldüreceksin.!"[136].

Bütün bunlar Kuteybe'nin yerli halka nasıl muamele etiğini ve şehri önce hangi şartlarla teslim alıp daha sonra neler yaptığını göstermesi bakımından, üzerinde titizlikle durulması gereken maddeler arasındadır. Ancak **Güzek**; bu vatanperver Türk hükümdarı, **Kuteybe**'nin böyle *Semerkantı* bir oldu bitti ile işgal etmesini hiç bir zaman unutmayacak

[136] İbn Kesir, IX. s. 86. et-Taberî, VI. s. 480.

ve hayatı boyunca Arapları bu güzel Türk şehrinden sürüp çıkarmak için mücâdele edecektir.

Mâmâfih **Kuteybe**'nin Semerkant'ı bir oldu bittiye getirerek ele geçirmesi, yerli halka zulmün hudutlarını aşan muamelelerde bulunması, onun hıyânet ve kalleşliği dalga, dalga her tarafa yayılmış ve Şam'a kadar da ulaşmıştır. Onun bu zulüm ve haksızlığına isyan eden ağzı dualı bazı ulu kişiler, müslüman Araplarda vardı. İbn Cerir'in naklettiğine göre; Kuteybe'nin bu fetih hareketlerini ***Velid b. Abdü'l-Melik***'e bildirmek için gönderdiği kimse şöyle demiştir;

"Ben Şam'a şafak atmadan önce geldim, doğruca Ümeyye Camiine indim. Yanımda gözleri görmeyen bir kişi vardı. Bana; nerelisin? diye sorunca "Horasandan geldiğimi ve Semerkant'ın durumunu anlattım. Bu adam beni dikkatle dinledikten sonra şöyle dedi:

"-Hz. Muhammedi doğrulukla gönderen Allah (c.c:)'a yemin ederimki sizler orayı bir zulum ve hiyânetle ele geçirdiniz." Daha sonra bu zat Horasanlılara şöyle seslenmiştir;

"Ve sizler Ey Horasanlılar! Ümeyye Oğullarının elinden mülkü çekip alacaksınız. Daha sonra Dımışkta taş üstünde taş koymayacaksınız!"[137]. Öyle tahmin ediyoruz ki olaylar bu Tanrı kulunun söylediklerini haklı çıkaracaktır.

Kuteybe'nin Taşkent ve Fergâne Seferi:

Kuteybe, Aşağı Türkistan'ın en önemli ticaret ve medeniyet merkezlerinden biri olan **Semerkant**'ı kaypak manevralarla fethettikten sonra tekrar askeri karargahı olan **Merv**'e dönmüştür. Maksadı, senelerdir ardı akası kesilmeyen askerî fetih hareketleriyle yıpranan ve yorgun düşen

[137] İbnü'l-Esir, IV. s. 574. et-Taberî, VI. s. 479.

Arap ordusunu, bir kısım zinde kuvvetlerle yeniden takviye etmek ve **İç Asya** istikametinde yeni fetih hareketlerine girişmekti. Bunun için *Buhara, Kiş Nesef ve Harzeme* sefer ulakları gönderilmiş ve buralardan toplanan askerlerle 20.000 kişilik yeni, zinde bir takviye gücü hazırlamıştır[138]. Her zaman olduğu gibi muharip **Türk unsurunu** yeniden organize eden **Kuteybe**, bu yeni ordusunu *Şaş* bölgesine (Taşkent) sevketmiş, kendisi de asıl Arap ordusunun başında Fergane bölgesine doğru ilerlemeye başlamış; hatta *Hocendeye* kadar gelmiştir.

Hocende önlerinde yapılan harplerde Fergâne Türklerini bozguna uğratan **Kuteybe**, askerî harekâtına devam ederek diğer bir Türk şehri Kâşân'a gelmiş ve beklemeye başlamıştır. O burada iken, daha önce Taşkent'e sevkettiği muhrip Türk ordusu da gelmiş ve kendisine katılmıştır[139]. Müslüman **Fâtih**'in asıl hedefi Çin'e kadar olan Türk yurtlarını bir kan ve ateş kasırgası hâlinde ele geçirmek, Arap İslâm İmparatorluğunun sınırlarını doğu da **Çin Seddine** kadar ulaştırmaktı. Fakat bunun için ne Arapların hâli hazırdaki durumu, ne de mevsim (kış olduğu için) böyle geniş hedefli bir fetih hareketine girişmeye elverişli değildi. O ister istemez Merv'e dönmüş ve taşınması âdeta bir yük hâline gelen Arap ordusunu zindeleştirmek için **Haccactan** yeni taze takviye gücü istemiştir[140].

Türkistan'daki fetih hareketlerini yakından takip eden **Haccâc**; Kuteybe'nin bu isteğini olumlu karşılamış ve ona,

[138] et-Taberî, VI, s. 483, İbnü'l-Esir IV. s. 581. Barthold, W. s. 240.
[139] et-Taberî, VI. s. 484. İbnü'l-Esir, IV. s. 581.
[140] et-Taberi, VI, s. 484.

Irak'tan büyük bir takviye gücü daha göndermiş, tekrar İç-Asya istikâmetinde Türk yurtlarını fethe devam etmesini istemiştir. Haddizâtında **Haccac**'ın asıl hedefi Çin'in ele geçirilmesi, Arap-İslâm İmparatorluğunun doğu sınırlarının Büyük Okyanus sahillerine kadar genişletilmesi idi. Hatta, Haccâc bunu daha da câzip bir hâle getirmek için *"Çini fethedeni oraya vâli tayin edeceğini"* bildirmiştir. Bu ise, daha önce *Indus* bölgesini fethe memur edilen **Muhammed b. Kâsım** ile, **Kuteybe b. Müslim** arasında gizli bir rakabetin doğmasına sebeb olmuştur[141].

Haccâc'ın Ölümü ve Kuteybe b. Müslim:

Mâmâfih, Haccac'ın gönderdiği yeni askerle ordusunu daha da güçlendiren **Kuteybe**; miladî 713 senesinde muharip Türk unsurunun da desteklediği büyük bir orduyla yeniden Fergâne yönünde ilerlemeye başladı. Ordu Taşkent önlerine ulaştığı zaman **Kuteybe**'ye gelen yeni bir haberde **Haccâc b. Yusuf**'un öldüğü bildiriliyordu (714)[142]. Birçok kaynakların büyük olay diye bahsettikleri Haccac'ın ölümü, Kuteybe'yi bir hayli sarsmış ve onu kahreden bir ızdırabın içine yuvarlamıştı. Hayatının tükendiğini zanneden Kuteybe bu derin üzüntülerini bir şiirinde şu şekilde ifade etmiştir:

"فإن تحيى لا أمل حياتي وإن تمت فما في حياة بعد موتك طائل."

"Hele sen hayatta ol, ben bu hayattan hiç usanmam. Fakat bir de ölürsen artık senden sonra bu hayatın benim için ne önem var!"[143].

[141] Barthold, W. Türkistan, s. 239.
[142] İbnü'l-Esir, IV. s. 583. et-Taberî, VI. s. 492. İbn Haldun, III. s. 140. İbn A'sem, IV. s. 184.
[143] et-Taberî, VI. s. 492.

Gerçekte **Haccac; Kuteybe**'yi, var gücüyle destekliyor, onu saray ve civarından gelebilecek tehlikelere karşı da koruyordu. Bu durumda **Kuteybe** için karanlık günler başlıyor demekti. Bu bakımdan O, Taşkent seferinden vazgeçerek geri döndü. Ordusunun bir kısmını **Buhara**'da bıraktı. Bir kısmını **Keş** ve **Nesef**'e gönderdi. Geri kalan Arap ordusuyla birlikte **Horasan**'a geldi. Çünkü Hilâfet merkezinden kendisine nasıl bir talimat geleceğini bilmediği gibi, Horasan valiliğinde daha ne kadar kalacağı belli değildi[144].

Kuteybe, Merv'de büyük bir kararsızlık içinde bocalayıp dururken en nihayet *Şam*'dan bekleyip durduğu emir name gelmişti. Halife, **Velid b. Abdûl-Melik** tarafından gönderilen bu yeni emirnamede, onun sanki hiç bir şey olmamış gibi askeri gaza ve cihad hareketlerine deva etmesi isteniyor, bu yönde kazandığı başarılarda takdir ve tebrik ediliyordu. Halife bu yeni mektubunda şöyle diyordu:

"Emirü'l-Müminin; Senin İslâm düşmanlarına karşı yapmış olduğun cihadın ciddiyet ve gayretinden haberdardır. Sen harplere devam et mükafatını Allah'tan bekle. Yapmış olduğun savaşlar hakkında Emirü'l-Müminine mektup yaz. Tâki o; senin işlerinde haberdar olsun"[145].

Kuteybe'nin İç Asya Mâcerası:

Yeni Halife **Velid**'den gelen bu mektup, **Kuteybe**'yi çok sevindirmiş moralini bir hayli yükseltmiş bulunuyordu. **Kuteybe** yarıda bıraktığı seferlerine tekrar başlıyabilirdi. Bu bakımdan o yeni bir heyecanla, daha önce terhis etmiş oldu-

[144] et-Taberî, VI. s. 492.
[145] İbni Kesir, **el-Bidâye**, IX, s. 117, İbn A'sem, IV, s. 186, İbnü'l-Esir, IV. s. 58.

ğu ve **Buhara, Keş, Nesef** ve diğer Horasan şehirlerine dağıttığı ordusunu yeniden topladı. Onlara yeni bir çeki düzen verdikten sonra Ceyhun nehrini geçmiş ve fazla bir mukavemet görmeden **Fergâneye** gelmiştir (714).

Diğer kaynakların aksine **İbn A'semin** çok daha geniş olarak bildirdiği gibi; Fergâne mahalli Türk hükümdarının adı ***Başık*** idi. Kuteybe onun harb âletleri, hazine ve kıymetli cevherlerini altın gümüş ne varsa sakladığı kalesini kuşatmış ve buradan tahminlerin üstünde mal, servet, zenginlik ve ganimet elde etmiştir. İbn Asem; Kuteybe'nin yine bir kısım ayak oyunları ile, hiç bir güvence "***Emân***" vermeden **Başık**'ı huzuruna getirdiğini, daha sonra, bin bir hakaretler yağdırarak onunda başını uçurduğunu bildirmektedir[146]. Böylece Kuteybe'nin yanında, Fergâne beyi **Başık**'ın kaderi de meselâ Nizek Tarhan'dan hiçte farklı olmamıştı.

Gerçekte **Kuteybe**, fetih hareketlerini Kaşgar'a yöneltmek ve Çin seddine kadar olan bu bölgeleri bir an önce ele geçirmek istiyordu. Bunun için **Kesir b. Fülân** komutasında ve 7.000 askerden oluşan bir öncü birliğini **Kaşgar** tarafına göndermiştir[147]. et-Taberi bu öncü birliğinin çok başarılı harblerde bulunduğunu, bir çok Türkü esir aldığını ve pek çok ganimetlerle geri döndüğünü, hatta **Kuteybe**'nin bu Türk esirlerinin boynunu mühürlediğini kaydetmektedir[148]. Mâmâfih, gerek Kuteybe'nin bu Fergâne seferi ve gerekse **Kesir b. Fülân**'ın Kaşgar harekâtı sırasında bir çok Türk hükümdarının katledildiği ve Türk aristokratlarının harbin vahşet ve acılığını bu şekilde bir kere daha tatmış oldukları yine bu rivâyetler arasında yer almaktadır[149].

[146] Geniş bilgi için bkz. İbn A'sem, IV. s. 185.
[147] İbn A'sem, IV. s. 186. *Müellifimiz bu komutanın adını Kesir b. Eymu'r-Riyak olduğunu bildirmektedir.*
[148] et-Taberî, VI. s 501. İbnu'l-Esir, V. s. 5.

Kuteybe'nin Ferganede bulunduğu ve Çin'e yakın hudud bölgelerinde askeri akınlarına devam ettiği sıralarda cereyan eden bir kısım olaylar bizim dikkatimizi çekmektedir. O da Çin hükümdarının Müslüman Fatih'e, bir mektup göndererek kendisini; İslâm dini hakkında bilgi verecek, aydınlatacak ehil kimseler istemesidir[150]. Arap kaynaklarında, özellikle Taberî'de, Kuteybe'nin Çin'e **Hübeyre b. Müşemrec** başkanlığında on iki kişiden oluşan bir heyet gönderdiğini ve Çin hükümdarının ağzı laf yapan bu Hübeyre önderliğindeki Arap heyetine bir çok kıymetli mal ve hediyeler vermek suretiyle bir anlaşma yaparak geri çevirdiği, renkli bir şekilde anlatılmaya çalışılmıştır[151].

Çinlilerle Ticarî İlişkilerin Değerlendirilmesi:

Gerçekte **Kuteybe**'nin *Çin*'e gönderdiği bu heyet; Türk yurtlarını kan ve ateş kasırgası altında bırakan Arap komutanının, Çin'i de fethetmek niyetinde olduğunu haber vermekten ziyade, onlarla ticarî münasebetlerinin daha iyi bir atmosfer içinde gelişmesini sağlamaktan başka bir gaye gütmüyordu. Zaten **Kuteybe**'yi; **Haccâc** tarafından Türkistan'ın zengin şehirlerini fethetmeye zorlayan faktörlerin başında mücerret dinî cihat duygusundan ziyade, Çin ticareti

[149] İbn A'sem, IV. s. 186. et-Taberî, VI. s. 504.
[150] Kitapçı, Z., ***Kuteybe b. Müslim Devrinde Aşağı Türkistan'ın Diğer Şehirlerinde İslâmiyet,*** Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi, İstanbul, 1984, no. 69. s. 29 vd.
[151] et-Taberi, VI, s. 501. krş. Kitapçı, Z., a.g.mak. s. 29 vd.

ve İpek Yolu hakimiyetinin Arapların eline geçmesi ve bu servetin Arap şehirlerine yöneltilmesi geliyordu.

Bilhassa zengin ve müreffeh Türk şehirlerini birer birer ele geçiren Araplar, buralardan elde ettikleri göz kamaştırıcı servetin yanısıra, bu ticâret yolunun, bölgenin sosyal ve siyasî hayatında, iktisadî yönden ne kadar önemli bir rol oynadığını pek yakından görmüşlerdir. İşte **Kuteybe**, hiç olmasa bile, ticarî ilişkileri teşvik maksadıyla Çin saraylarına böyle bir heyet göndermeye karar vermişti. Hatta **Gibb**, bu heyetin; ticâretlerinin yeni Arap hükümetinin yönetimi altında tehlikeye düşeceğini hisseden Türk prenslerinin telkini ile gönderilmiş olduğu kanısındadır[152].

Kuteybe'nin Hunharca Öldürülmesi:

Kuteybe; yukarıda da işaret edildiği gibi Türkistan'ın iç kısımlarını fethetmek üzere hazırladığı ordusu ile Fergâne ve Kaşgar önlerine geldiği sıralarda, ikinci büyük ve önemli bir haber daha gelmişti. Haberde kendisini destekleyen Halife **Velid b. Abdü'l-Melik**'in öldüğü ve yerine kardeşi **Süleyman b. Abdülmelik**'in halife olduğu bildiriliyordu. (715) Halife **Velid**'in ölümü **Kuteybe** için yeni kara günlerin başlaması demekti. Zira yeni Halife, **Süleyman; Kuteybe**'ye büyük bir kin besliyordu. Çünkü O; Süleyman'ın hiç bir zaman halife olmasını istememiş, hatta, kardeşi **Velid**'in onu, veliahdlıktan azlederek yerine oğlu **Abdü'l-Azizi,** veliahd olarak tayin etmesini istemişti[153].

Kuteybe; Halife'nin bu tutumunu çok iyi bildiği için İç-Asya ve Çin istikametinde giriştiği yeni fetih hareketlerini

[152] Gibb, H.A.R. a.g.e. s. 43.
[153] et-Taberî, VI. s. 507, İbnü'l-Esir, V. s. 12. İbn Haldun, III. s. 149.

yüzüstü bırakarak derhal *Fergâne*'ye gelmiş ve muhtelif kabile birliklerinden oluşan ordusu ile burada karargâh kurmuştu. Artık onun için bu kara günlerin kendisine ne gibi sürprizlerin getireceğini hem de bir aciz ve şaşkınlık içinde beklemekten başka yapacağı fazla bir şey kalmamıştı.

Kuteybe'nin Çaresizliği ve İsyan Etmesi:

Zaten Haccac'ın korkusu ile **Kuteybe**'ye itaat eden ve ona bağlılık gösteren ordunun, Haccac'ın ölümü ile Kuteybe'ye duydukları zoraki güven duyguları çoktan sarsılmaya başlamıştı. Süratle gelişen hadiseler, **Kuteybe**'nin kontrolünden çoktan çıkmış bulunuyordu. Fakat Kuteybe, âmiyane bir tabirle "**at**" izinin "**it**" izine karıştığı bu son derece belâlı ve karışık günlerde tecrübeli bir komutanın asla yapmıyacağı şeyler, büyük hatalar yaptı. Önce meşru halifeye isyan bayrağını çekmiş, sonrada Horasan ordusunu hem de en ilkel bir şekilde halifeye başkaldırmaya çağırmıştır.

Bunun içinde tecrübeli komutan (!), birlik komutanları ve kabile reislerini çadırına çağıracağı ve onları; büyük mükâfat, güzel söz aşırı ganimet, hatta daha câzip makam ve mevkiler vaad ederek kendi safına çekeceği ve Halifeye karşı her hâl-ü kârda sıkılmış bir yumruk olacağı yerde hiçte böyle yapmamıştır. Ne mi yapmıştır? **Kuteybe**; bir cuma günü Fergâne camiine gelmiş minbere çıkarak bir hutbe okumuş ve bu hutbesinde, Türkistan harekatında yanında bulunan ve birlikte zaferler kazanan Arap ordusu ve hele hele kabile reislerini, kendi yardımına çağırmış, umduğunu bulamayınca da, onlara en ağır *hakâretler* yapmış, hayır! *küfürler* yağdırmış, kabile reislerini yerden yere vurmuştur.

Tarihte onun kadar kendi ordusu ve silah arkadaşlarına böyle seviyesiz hakaretler yağdıran ulu orta tehditler savuran bir başka komutan görülmemiştir. Hatta bu konuşmasında sinirlerine hakim olamıyan **Kuteybe** daha da ileri gitmiş ve Arap kabile şeflerine şöyle haykırmıştır:

"-Ne olacak sizler, Arapsınız! Ama nasıl Arapsınız? Allah böyle Araplara (bin kere) lânet etsin! Zaten "Araplar küfür ve nifakta en şiddetli, kavimlerin bile boy ölçüşemiyeceği bir kavimdir"(*). Oysa ben sizi, Arabistan'ın yavşan otu ve Ilgın ağacı biten yerlerinden topladım! Ellerinizi, avuçlarınızı ganimet ve servetle doldurdum! Türk aristokrat ailelerinin çocukları Semerkant hükümdarlarının asilzadelerini sizlere hizmetçi kıldım! Oysa bütün bu iyiliklerime karşı siz; Bunlarda neki?" demekle yetindiniz, nankörlük ettiniz?"[154].

Evet **Kuteybe**'nin, Şama karşı kafa tuttuğu bu en kritik dönemde, ne yazık ki, zaferden zafere koşturduğu, ganimet ve servete boğduğu kendi ordusu, onun yanında olacağı yerde, bilakis tam karşısına geçmiştir. Kuteybe için bundan sonra neticesi belli olmayan kara günler başlamıştı. Zira yeni halife **Süleyman b. Abdü'l-Melik**'e baş kaldırmayı kesinlikle reddeden Horasan Arap ordusunun kabîle şefleri, bu defa kendi aralarında temasa geçmişler ve **Kuteybe**'nin işini bitirecek bir komutan aramaya başlamışlar ve en sonunda ikinci sınıf komutanlardan biri olan **Veki' b. Suud et-Temimi**'ye açıktan açığa biat etmişlerdir[155].

(*) *Kuran-ı Kerim, et-Tevbe*, 98.

[154] İbn A'sem, IV. s. 194. **el-Câhız, *el-Beyân vet-Tebyin***, II. s. 132. et-Taberî, VI. s. 510.

[155] İbn A'sem, IV. s. 196. et-Taberî, VI. s. 512.

İbn A'sem'in diğer kaynaklardan farklı olarak bildirdiğine göre; bu gelişmelerden fevkalade rahatsız olan **İyad b. İyas el-Ğanevi** Kuteybe'ye gelmiş ve halkı karargâh meydanında toplıyarak bir konuşma yapmasını, onlara güzel şeyler söylemesini, dolaysıyla etrafında çöreklenen bu kin, hased ve kötülük çemberini kırmasını halkı ve askerleri kendi safına çekmeye çalışmasını söylemiştir. Kuteybe; **İyad b. İyas**'a daha sonra hak vermiş ve insanların askeri karargâhta toplanmalarını emrederek yine onlara çok ateşli bir konuşma yapmıştır.

Meydanı dolduran insanlara *"Ey Horasan Halkı!"* diyerek başladığı bu hitâbesinde **Kuteybe** bu defâ daha yumuşak bir şekilde onlara hitap etmiş, onlara yaptığı iyilikleri bir bir sayıp dökmüş ve onlara; bütün bunlardan sonra eğer sertleşecek ve karşı gelecek olurlarsa, onlardan çok daha savaşçı bir kavim olan **Türklere** neler yaptığını örnek göstererek yine onlara çok büyük bir göz dağı vermeye çalışmış ve şöyle demiştir;

"Hani nerede o attığı zaman oku ile insanı gözünden vuran (Türk) okcuları? Hani nerede Semerkant ülkesi hükümdarları? Nerede Türk hükümdarlarının asilzâdeleri? Nerede (Türk) Tarhanları (Nizekler Ğuzekler)? Nerede Türkeşler ve Toharistan hükümdarlarının asilzadeleri? Onlar bugün 12.000 kişiden fazla idi. Onlardan birine bir ok bile isâbet etmemişti. (Kuteybe bunların hepsine boyun eğdirmiş ve başlarını uçurmamış mıydı?)

Kuteybe yeniden kendine bir çeki düzen vermiş ve sözlerine şöyle devam etmiştir:

"Oysa bu Türk büyükleri, Arap kabile şeflerine göre daha çok tehlikeli, onlara göre daha asil, kılınç kullanmada onlardan daha mehâretli, düşmanların saldırılarına karşı koymada onlardan daha güçlü idi (Kuteybe bütün bunları dize getirmemiş mi idi?[156].

Kuteybe'nin bu konuşmasını da meydanı dolduran insanlar sanki bir taş gibi dinlemişler, ne lehde ve ne de aleyhte hiçbir şey söylemeden dağılıp gitmişlerdir. Geniş halk kitlelerinin bu sessizliğine fena halde sinirlenen Kuteybe bir kin, bir öfke, bir hiddet ve bir nefret yığını halinde güç belâ çadırına dönmüş ve olup-bitecekleri tam bir teslimiyet içinde beklemeye koyulmuştu.

Kuteybe'nin Öldürülmesi:

Diğer taraftan **Veki b. Suud**'un etrafında toplanan Arap askerleri hışımla Kuteybe'nin çadırına doğru yürümeye hazırlanıyorlardı. Kuteybe bütün gayretlerine rağmen Arap kabile şeflerinden bir tekini dahi kendi safına çekmeyi başaramamıştı. Hatta; en güvendiği ve ekseriyetini muharip Türk unsurunun oluşturduğu "Mevâli Ordusu"nun komutanı **Hayyan en-Nabtı** *(Kuteybe'ye bir çok Türk büyüğünü kandırmada ve onları Kuteybe'nin tuzağına düşürmede müşâvirlik eden- bu adam),* bile asilerin safına geçmişti[157]. Bu çok bedbaht ve inadına çok acıklı bir durum idi. Kuteybe'nin şimdi çevresinde; yakın akrabaları ve Türklerden oluşan özel muhafaza birliği (ki bunların sayıları 80-100) kişi civarında olduğu tahmin edilmektedir)[158] inden başka kimse kalmamıştı.

Yorgun savaşçı; başına, çok çetin harb günlerinde koyduğu ve annesinin özel hediyesi olan "**Sarığını**" aldı. Kılıncını kuşandı. Çadırından çıktı ve hemen *"savaş atını"* hazırlamalarını emretti. Bu at; Kuteybe'nin bütün savaşlarda üzerine bindiği ve harb meydanlarında bir deli rüzgâr gibi koşturduğu bir küheylandı. Kuteybe ona binmek için yaklaştığında bir de ne görsün, senelerdir cihad meydanlarında tozu dumana katan ve Kuteybe'ye sefer arkadaşlığı yapan bu küheylan onu bir türlü yanına yaklaştırmıyordu[159]. At meydanı doldurucasına kişniyor, sanki bir şeyler hissetmiş gibi ayakları ile tepiniyor durmadan şaha kalkıyor ve kükreyerek etrafındakilere dehşet saçıyordu. Bu durumda Kuteybe çadırına çekilmiş ve kaderine razı, olup-bitenleri beklemeye başlamıştı.

Mâmâfih temel kaynaklarda çok daha ayrıntılı bir şekilde bildirildiği gibi, **Veki' b. Ebî Sûûd et-Temimî** emrinde harekete geçen kızgın ve yalın kılınç Arap askerleri bütün müdafa hatlarını geçerek Kuteybenin çadırına gelmişler ve çok kanlı boğuşmalardan sonra bu değerli Arap komutanının başını uçurmuşlardır (715)[160]. Kuteybe öldürüldüğünde henüz kırk beş yaşında idi[161]. Asi kabile şeflerinin kızgınlığı ne ilginçtir ki çok sınırlı olmuştur. Bu baskın hareketinde onlar Kuteybe de dahil onun çocukları ve kardeşlerinden sade-

[158] el-Belâzuri, s. 596. Krş. Gibb, H.A.R., s. 46.
[159] et-Taberî, VI. s. 515. İbn A'sem, IV. s. 201.
[160] İbn A'sem, IV. s. 205. et-Taberî, VI. s. 516.
[161] İbn Kuteybe, ***el-Maarif,*** Kahire, 1969, s. 407.

ce on bir kişinin boynunu vurmuşlardır[162]. Mâmafih bu **Veki'** denilen kişi çok kaba ve hâla bedevi şeklinde yaşıyordu. **el-Belâzurî**'nin bildirdiğine göre; o işemek istediğinde nerde olursa olsun büyüdükçe bir tas getirmelerini ister ve çevresindekilerin kendisine bakmalarına aldırış etmeden o tasa işerdi[163].

Kaderin garip cilvesine bakınız ki daha önce; yiğit yapılı, yiğit yaratılışlı üstün yetenekli Türk komutanı, Toharistan Hükümdarı, aynı zamanda gayretli müslüman ve sabırlı insan **Nizak Tarhan**'ın kesik başını gönderdiği Şam'a, şimdi, en yakın arkadaşları onun kanlar içinde kendi kesik başını gönderiyorlardı. Böylece Allah, sanki mazlum **Nizak Tarhan**'ın intikamını, ondan en acı bir şekilde almış oluyordu. **Süleyman b. Abdü'l-Melik** bu ünlü Arap komutanın ibretle kesik başına bakmış ve sâdece

"-Ben bunun böyle olmasını istememiştim!" demiştir[164].

Ne ilginçtir ki; **Kuteybenin** bu en zorlu, herkesin kendisinden yüz çevirdiği, terkettiği ve etrafında çok yakınlarından başka kimsenin bulunmadığı en tehlikeli anlarda, ona yine, Semerkant **Türk aristokrat ailelerinin** iyi silah kullanan gençlerinden oluşan bir **Türk muhafız birliği** sahip çıkmıştır. Kuteybe, bu yalın kılınç Türk gençlerini şahsi emniyeti için ***"muhafaza birliği"*** olarak görevlendirmişti. Ne ilginçtir ki yalın kılınç bu Türk gençleri onu; kendi Bâhili askerlerinin bile terkettiği bir zamanda-yalnız bırakmayı ve

[162] et-Taberî, VI. s. 516.
[163] el-Belâzuri, s. 597.
[164] et-Taberî, VI. s. 519.

düşmanlarına karşı hor ve hakir düşürmeyi çok büyük bir şerefsizlik saydıkları için kılınçları ile ve bile bile ölümün kucağına giderek onu, korumaya çalışmışlardır. Çünkü el-Belâzurî'ye göre; "Kuteybe'nin yanında, kardeşleri, âile halkı ve onun hakîr düşmesini istemeyen Semerkant (Soğd) hükümdarlarının çocukları direniyorlardı"[165].

Bu Türk milletinin tarihe mal olmuş en temel karakterlerinden biridir. Görevini her hâl-ü kârda yapmak, verdiği sözden dönmemek en büyük mertliktir. Böyle asil davranışların Türk tarihinde çok daha güzel ve herkesi imrendirecek örnekleri vardır. Bu yüce duygulardır ki; Türk milletini daha da yüceltmiş, Onu; büyük devlet ve imparatorluklar kuran daha ulu bir millet yapmıştır. Bu vesile ile bir gerçeği daha öğrenmiş oluyoruzki bu dâhî Arap komutanı Kuteybe'nin kendi şahsî emniyetini, mukadderatını dahi, kavim ve kabilesinden binlerce asker bulunmuş olmasına rağmen bunu aristokrat, Türklere bırakmış ve sadece, onlara güvenmiş olmasıdır.

Kuteybenin Ölümü ve Maşeri Türk Vicdanı:

Yaklaşık olarak on üç sene devam eden Horasan valiliği sırasında ömrünü harp meydanlarında geçiren **Kuteybe**; Aşağı Türkistan'ı bir kan ve ateş kasırgası halinde fethetmiş, onbinlerce insanın kanını akıtmış, hasmını mağlup etmek için icabında her türlü vasıtaya başvurmuş, hatta çoğu kere sözünden döndüğü haller bile olmuştu. Nitekim onun bu tutarsız durumunu J. Wellhausen çok ağır bir dille tenkit etmekte **"ve çoğu zaman başarılarını vicdansızlığına borçlu idi"** demektedir[166]. Onun bu tenkit edilebilecek daha bir çok

[165] el-Belâzuri, s. 596.
[166] Wellhausen, J., ***Arap Devleti ve Sukutu***, s. 208-209.

yönlerine rağmen **Aşağı Türkistan**'da, özellikle Türkler arasında İslâm fidesini dikmeye çalışan ve bunda bir hayli muvaffak olan büyük bir Arap komutanı olduğunu da belirtmemiz gerekmektedir[167].

Bununla beraber Kuteybe'nin; senelerce harbettiği, kader birliği yaptığı silah arkadaşlarına bile, itimat ve hürmet telkin edememiş olması, onun, büyük komutan olma vasfını kazandıran daha bir nice meziyetlerden yoksun olduğunu göstermektedir. Fakat o, bu en kara günlerinde, **Türk Hakanlığı** ve **Türklere** sığınmış olsaydı, kaderi belki çok daha değişik olabilirdi. Fakat **Türkler** ne âlicenap insanlardır ki, kendilerine bir çok kereler zulmeden ve sözünde durmayan bu bedbaht Arap komutanına kendi kavmi ve kabilesinin aksine, daima üstün bir saygı ve hürmet göstermişlerdir. Nitekim onun böyle alçakça öldürüldüğünü duyan bir Türk, aynen şöyle haykırmıştır :

"Ey Arap toplumu! Artık Kuteybe'yi öldürdünüz. Allah'a andolsun ki eğer Kuteybe bizden biri ve bizim aramızda ölmüş olsaydı (değil ondan yüz çevirmek), onun cesedini (toprağa gömeceğimiz yerde) bir tabuta koyar, harblerimizde zafer kazanmak için (O'nun manevi ruhundan) istimdat ederdik! Heyhat, şüphesiz Kuteybe'ye kalleşlik edilmiştir"[168].

[167] *Kuteybe'nin Aşağı Türkistandaki büyük islâmlaştırma kampanyası hakkında geniş bilgi için bkz.* Kitapçı Z., ***Türkler Nasıl Müslüman Oldu?***, s. 105 vd.

[168] et-Taberi, VI. s. 519. krş. İbnü'l-Esir, V. s. 19. Kitapçı Z., ***Kuteybe b. Müslim Devrinde Türk Yurtlarında İslâmiyet,*** Türk Dünyası Araştırmaları, No. 29. İstanbul, 1984. s. 52-66.

Nitekim Türkistan halkının aradan asırlar geçmiş olmasına rağmen **Kuteybe b. Müslim**'e, hâlâ büyük bir ***veli, ermiş, şeyh, imam*** gözü ile bakmaları, kabrini bir ziyaretgâh olarak kabul etmeleri ve hâlâ derin bir sevgi ve bağlılık duymaları, onun Türklerin nazarında nasıl kudsî bir yer işgal ettiğini açık, açık göstermektedir. **Kuteybe** daha sonraları, bütün Türkistan'da ve Müslüman Türk toplumu arasında efsaneleşmiş, özellikle onun mazlum bir atmosfer içinde öldürülmesi, halkın gönlünde manevi bir taht kurmasına sebep olmuştur. Kuteybenin türbesi, **Narşahî**'nin, daha sonraları bir çok müellifler tarafından kabul edilen rivâyetine göre, ***Fergâne***'de ***"Komutanlar Ribatı"*** civarında "**Kâh**" adıyla bilinen bir köyde bulunmaktadır. Onun kabri bugün bile Türklerin ilgisini çekmekte ve İslâmî teamüller icabı çevre köy, kasaba ve vilâyetlerden gelen ve sevabına nail olmak isteyen pek çok kimseler tarafından ziyâret edilmektedir[169].

[169] Narşahi, **Tarih-u Buhara,** 85. Barthold, W. a.g.e. s. 207. Kitapçı, Z. a.g.mk. s. 64. Barthold, W, İA, **Fergâne** md. IV. s. 559.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ORTA ASYA ARAP FETİHLERİNİN YENİ DEVRİ VE TÜRKEŞLER

"Sizler Horasan halkını yanınıza almaya çalışınız. Oralarda sizin davanızı destekleyecek bir çok, sağlam insanlar (TÜRK'LER) vardır. Onların gönülleri temiz, kalbleri geniştir. Geçici hevesler onları parçalamamış, aşırı duygular onları birbirine düşürmemiş, bozgunculuk onlara ulaşmamıştır.
Onlar gerçek askerdirler. Bedenleri sağlam, görünüşleri heybetlidir. Sakal ve bıyıkları olan er kişilerdir. Onların harb sahalarındaki naraları korkunç, konuşmaları uludur. Onların konuştukları kelimeler henüz kirlenmemiş ağızlardan çıkmaktadır.

Muhammed b. Ali b. Abdullah b. Abbâs

I.
YEZİD B. EL-MÜHELLEB
CÜRCAN - DEHİSTAN ve TABERİSTAN'IN FETHİ

Cürcan ve Taberistan Karşısında Arap Vâlileri:

Kuteybe b. Müslim'le başlayan Türk yurtlarını istilâ hareketleri, ondan sonra Horasan'a vali olarak gönderilen Arap komutanları tarafından bütün şiddetiyle devam etmiştir. Bilindiği gibi, Kuteybe'nin kendi silâh arkadaşları tarafından saf dışı edilmesi, hilâfet çevrelerini büyük ölçüde ferahlatmış ve yeni halife **Süleyman b. Abdü'l Melik** (715-717), mevcud adaylar içinde, Emevî hanedanlığına öteden beri büyük hizmetleri dokunan köklü **"el-Mühelleb"** âilesinden **Yezid b. el-Mühellebi,** Horasan'a büyük yetkilerle askeri vâli olarak göndermiştir (715)[1]. Yezid b. el-Mühelleb hakikât-ı halde Horasan'a vali olarak değil; **Cürcân** ve **Dehistânı** feth etmek ve dolaysıyla kendisine yeni bir şan şöhret kapısını açmaya geliyordu. Uzun zamandan beri Horasan valiliğinin özlemini çeken ve bu makamı elde etmek için bin bir türlü ayak oyunları ve entrikalar çeviren **Yezid,** en sonunda bu emeline kavuşmuştu.

Gerçekte **Cürcân veya Gürgân** *Hazar* denizinin güney doğu kısımlarında yer alan geniş, coğrafî sulak bir bölge idi. *Etrek* nehri ile *Cürcân Rûd* nehirleri burasının toprağını çok berektli ve verimli bir hâle getirmişti[2]. *Etrek nehrine* gelince; bu nehrin iki tarafında uzun zamandan beri Türkler yaşadığı için *"Türk nehri"* anlamına bu isim verilmiştir. *Türk*

[1] İbn A'sem, el-Kûfî, IV. s. 208. et-Taberî, VI. s. 523. İbnü'l-Esir, V. s. 23.
[2] el-Hamevi, II. s. 119. Hartmann, R. İA. III. s. 245.

nehri; diğer Cürcan nehri gibi gürül, gürül akan ve geçit vermeyen bir nehir idi[3]. Cürcan'ın bir taraftan böyle sulak, yeşillik bir yer, diğer taraftan Kuzeyden gelen göçebe Türklere karşı bir hudud memleketi olması sebebiyle, İç-Asyadan kopub gelen göçebe Türklerin her zaman büyük akınına uğramıştır. Bu akınları yapanlar genellikle "**Sûl**" Türkleri idi. Sûl Türklerinin ise; bugün ***Türkmenistan, Azerbeycan ve Anadolu*** Türklerinin de ataları olan **Oğuzlar**'ın bir kolu olduğu kaydedilmektedir[4].

Evet, Kuzeyden gelen bu "**Sûl**" Türklerinin akınlarını durdurmak için Sâsânî hükümdar **Yezdücerd II.** (438-457) ***"Bâb es-Sûl"*** denilen seddi inşâ ettiği gibi, daha sonraları uzun sınır duvarları da inşa edilmiştir. Fakat bunların hiç birisi, Hazar denizinin güneyindeki bu bereketli topraklara olan Türk akınını durdurmaya yeterli olmamış ve Cürcan, Sûl Türklerinin artık bir vatanı hâline gelmiştir. Müslüman Arapların bölgeye ayak ayak bastıkları devirlerde; **Cürcan, Dehistan** ve **Taberistan**'ın bir dereceye kadar Türklük dokusu tamamlanmış özellikle Cürcan ve Dehistan'a öz be öz Sûl sülâlesi hâkim olmuştur. Bu bakımdan yerli halkın çoğunluğunu, buralara çok eski zamanlardan beri özellikle Horasan cihetinden gelip yerleşmiş olan Türk halkı veya muharip Türk unsuru teşkil ediyordu[5]. Buraların fethi; çok iyi eğitilmiş, savaş gücü yüksek bir ordu ve moral bakımından çok kuvvetli askerlerle ancak mümkün olabilirdi. Bunun için Kuteybe, *Cürcan*'ın fethini, gerçek manada ne ağzına

[3] Le Strange, G., a.g.e., s. 418.
[4] Esin, E., a.g.e., s. 145-247.
[5] İbn A'sem el-Kûfî, IV. s. 212.

almış ve ne de düşünmüştür. Zaman zaman bu niyetini açıklamaya kalkışmışsa da, askeri taktik ve deha bakımından şüphesiz devrin en büyük komutanı olan **el-Haccac** buna asla izin vermemiş ve;

"-İşleri sarpa sokma! Senin gücün Cürcani ele geçirmeye yetmez!" demiş ve onu; böyle askeri bir mâceraya atılmaktan, hayatının sonuna kadar korumuştur[6].

Yezid b. el-Mühelleb'te, daha Horasan'a vali olmadan, Cürcan ve Dehistânı ele geçirmenin öyle kolay bir şey olmadığını çok iyi biliyordu. Nitekim **Süleyman b. Abdü'l-Melik;** Kuteybe'nin Horasan ve Türk yurtlarında gerçekleştirdiği fetih hareketlerinden sitâyişkâr bir şekilde bahsettiği zamanlarda bile Yezid, hep bu Cürcân meselesini ileri sürer ve: *"Asıl mesele Cürcanı ele geçirmektir. Kuteybe şimdiye kadar Cürcan için hiç bir şey yapamamıştır"* diyerek onu küçük düşürmeye çalışırdı[7].

Yezid b. el-Mühelleb'in Asıl Gâyesi:

Gerçekte **Yezid b. el-Mühelleb;** Horasan'a vali olarak gelinceye kadar, ne buraları fethetme ve ne de mahalli hükümdarlarla bir sulh anlaşması imzalamanın Araplara neye mal olacağının iyi bir hesabını yapmıştı. O daha ziyâde Cürcân'a, Arapların Türk yurtlarına ilk akın yapan valilerde sık sık örneğini gördüğümüz gibi, sâdece yağma için geliyordu. Bize göre; **Yezid b. el-Mühelleb,** Arapların yarım asra varan Türkistan harekâtında Horasan'ın, gelmiş geçmiş en büyük çapulcu valilerinden birisi idi.

[6] İbn A'sem el-Kûfî, IV. s. 212.
[7] İbn A'sem el-Kûfî, IV. s. 213, et-Taberî, VI. s. 359, İbn Miskeveyh, II. s.357.

Bu aç gözlü servet düşkünü Arap valisi, kısa zamanda Dehistan ve Cürcan gibi zengin Türk bölgelerine yapacağı akınlarla çok daha büyük servetler elde etmek ve halifeye, Kuteybe'den daha fazla ganimet göndererek onun gözüne, girmek için geliyordu. Ne yazık ki o, buralara vali olarak geldikte sonra, diğer Arap komutanları gibi Türk realitesi ve muharip Türk unsurunun, maceracı Arap askerlerine karşı inanılmaz direnme gücünü görecek ve içine düştüğü çaresizlikler Türkler'e karşı onu daha da hırçınlaştıracak ve neticede **Yezid b. el-Mühelleb** karşımıza, **Kuteybe b. Müslim**'den bin defa daha beter bir Türk düşmanı, "***hayır***!" Türk kasabı olarak çıkacaktır. Zira o, bu harblerde muharip Türkler'in kani ile öğütülmüş undan yapılan bir ekmeği yeme gibi, tarihte eşi, örneği az bulunan bir vahşet örneği sergilemiştir.

Mamafih müslüman Araplar buralara ilk defa **Hz. Osman** zamanında ayak basmışlardır (644-656). Devrin önemli askeri simalarından biri olan **Said b. el-Âs,** Cürcân ve Dehistan'a askeri sefer ve gazalarda bulunmuş ve bölge halkı ile bir anlaşma yaparak onları senede 200.000 dirhem vergi vermek şartıyla cizyeye bağlamıştı[8]. Said b. el-Âstan sonra ve **Hz. Muâviye** zamanında (661-680) **Maskala** adında bir Arap komutanı Cürcan'a yeni bir sefer daha düzenlenmiştir. Bu sefer, **Maskala** ve onun, on bin kişilik ordusu için darb-ı mesellere geçecek kadar ağır bir hezimet olmuştur. Zira geçitleri tutan Türkler, onların yolunu kestiği gibi, daha sonra hepsini kılınçtan geçirmişlerdir[9]. Bunlardan sonra

[8] İbn A'sem el-Kûfî, IV. s. 212, İbn Miskeveyh, II. s. 375.
[9] İbn Miskeveyh, II. s. 358.

Yezid b. el-Mühelleb'e kadar kimse bu bölgeye uğramamıştır.

Yezid'in Horasan'a Vali Olması ve Yeni Düzen:

Evet; yukarda da ifâde edildiği gibi, Kuteybe'nin böyle büyük bir ihtirasla Horasan'a gelen Yeni Vâli; bir taraftan kendine has idâri tedbirler almış, kendi yakınlarını çok önemli görevlere getirmiş, diğer taraftan da hemen ganimet ve servet getiren yeni büyük seferlere başlamıştır. O, bu cümleden olmak üzere Horasan âmili olarak oğlu **Muhalled**'i atamıştır. Semerkant, Keş, Nesef ve Buhara amili olarak diğer oğlu **Muaviye**'yi, Aşağı Toharistan'a genel manada ise yine aileden bir başka yakını yani **Hâtem b. Kabise**'yi göndermiştir[10]. Artık bundan böyle Horasan ve Türk yurtlarının cizye, haraç gibi bütün vergi işleri ve askeri seferler hepsi, **el-Mühelleb** ailesinden sorulacaktı.

Diğer taraftan **Yezid**'in; oğlu **Muhalled** komutasında sevkettiği ordu, Toharistan'a dalmış, burada yol boyunca kaleleri vurmuş, yakaladığı Türkleri kılınçtan geçirmiş ve neticede akıllara durgunluk verecek kadar mal, servet ve yüklü ganimetlerle Horasan'a dönmüştür. İbn A'sem onun, Toharistan'a yaptığı bu baskın, yağma ve çapulculuk sırasında daha önce haksız yere öldürülen **Nizak Tarhan**'ın değerli eşini huzuruna getirttiğini onunla **Türkçe** konuştuğunu ve ona gayri ciddi şakalar yaptığını kaydetmektedir[11]. Mamafih **Kuteybe b. Muslim** başta olmak üzere, Türk yurtlarına sefer eden birçok Arap valisi **Türkçeyi** öğrenmişler ve Türk aristokratları ile Türkçe konuşmuşlardır. Öyle tahmin

[10] İbn Miskeveyh, II. s. 309. İbnü'l-Esir, V. s. 32.
[11] İbn A'sem el-Kûfî, IV. s. 209.

ediyoruzki, kaynakların bu yöndeki rivayetleri, çok önemli, ilmi bir araştırma konusu olarak karşımıza çıkmaktadır.

Diğer taraftan **Yezid**, hışımla, hasm-ı canı olan Kuteybe'nin yakınları ve onun vergi tahsildarları üzerine yürümüş, onların hepsini bir araya toplamıştır. Yeni vali onlara günlerce, aylarca akıl almaz işkenler etmiş, bin bir çeşit zulüm ve eziyetlerde bulunmuş ve onlara sakladıkları malları bir bir itiraf ettirerek, ellerinde avuçlarında ne varsa gasbetmiştir. Böylece **el-Mühelleb,** daha Horasan'a vali olarak geldiği ilk bir kaç ay içinde ömründe görmediği ve nerede ise devlet hazinesini gerilerde bırakacak şekilde, servet ve paha biçilemeyecek kadar kıymetli mücevherler toplamış oluyordu[12]. Bütün bunlar **el-Mühelleb**'in şimdiye kadar neden Horasan'a vali olmak için çırpınıp durduğunu bütün dehşetiyle ortaya koymaktadır.

Yezid'in Dehistan Seferi:

Yezid b. el-Mühelleb zamanında (714-716) *Dehistanı* **Sûl Tekin** ve *Cürcanı* ise **Firûz b. Kul** idâre ediyordu. Firuz b. Kul'un baba adının Türkçe "*Kul*" olduğu göz önüne getirilirse bu iki hükümdarın kardeş oldukları anlaşılmaktadır[13]. Fakat bunun böyle olduğunu kabul etsek bile, bu iki kardeş arasındaki münâsebetler hiç bir zaman iyi olmamıştır. İslâmî fetihler sırasında **Sul Tekin'le, Firuz b. Kul** arasında iktidar meselesinde şiddetli anlaşamazlıklar çıkmış ve neticede bu Firuz, Cürcanı kardeşi Sûl Tekin'e kaptırmıştır[14]. Artık bundan sonra itibar ve şerefini büsbütün kaybeden eski

[12] İbn A'sem el-Kûfî, IV. s. 210.
[13] Esin, E., a.g.e., s. 145.
[14] et-Taberi, VI. s. 536-537.

Cürcan Merzabanı **Firuz b. Kul,** yeni Arap valisine gelmiş ve **Sul'un Buhayra adasındaki** sonsuz hazineleri hakkında geniş bilgiler vermiş ve onu Dehistan seferine çıkmasını istemiştir.

Bunun için Yezid; **Kûfe, Basra** ve **Şamlı** askerlerden oluşan-eğer İslâmi kaynaklar mübalağa etmiyorlarsa 100.000 kişilik bir ordu ile Harzem - Cürcan arasında, dağlık bir bölge olan Dehistan ve Kuhistana yürümüştür (716). et-Taberî buralarda yaşayan insanların genellikle **Türk** olduğunu kaydetmektedir[15]. **Yezid, Sul-Tekini** işte burada sıkıştırmış ve bu Türk hükümdarını kendisi ile barış yapmaya mecbur etmiştir. Buna göre Sul-Tekin; el-Mühelleb'in, kendisi ve çok yakını olan 300 kişiye dokunmamak şartıyla; **Buhayra**'yı bütün hazinesiyle ona teslim edecekti. Ayrıca ona 700.000 dirhem senelik vergi verecek ve bir defaya mahsus olmak üzere 1.000 Türk'ü esir verecekti[16].

Ne varki **Yezid**, bu harblerde Türklere, Kuteybe'den daha aşırı davranmış, ve eli silâh tutan muharip unsuru 14.000 Türk'ü insafsızca kılıçtan geçirmiştir[17]. Yezid, Buhayra da, Sul-Tekin'e ait hazineleri bulup çıkardığı zaman hayret ve dehşet içinde kalmıştı. Bunları değil bir kişi, bir grubun bile say saya başetmesi ve onların ayrı ayrı listelerinin yapması mümkün değildi. Mamafih, Yezid; **Abdullah b. Muammer el-Yeşküri**'yi, için 4.000 kişilik bir kuvvetle buraya bırakmış ve kendisi ordusunun başında **Taberistan**'a hareket etmiştir.

[15] et-Taberî, VI. s. 532.
[16] İbn A'sem el-Kûfî, IV. s. 214. et-Taberî, VI. s. 535.
[17] et-Taberî, VI. s. 538.

Yezid'in Taberistan Seferi:

Taberistan; Kuzeyde Hazar denizi, güneyde Elburuz dağları silsilesi, doğuda Cürcan ve btıda Gilan sınırları ile çevrilmiş ve toprağı bereketli, sulak, meyvesi bol bir ülke idi[18]. Müslüman Arapların bölgeye ayak bastığı sıralarda buraları **İsbehbiz**'ler idâre ediyordu. Harzem tarafından gelen göçebe Türkler buralara çok eski devirlerde gelmişler ve önemli etnik bir varlık olmuşlardır[19]. Evet **İsbehbiz; Yezid**'in Dehistan'a çağıran bu hükümdar, bu defa onun, büyük bir ordu ile Taberistan'a yürüdüğünü duyunca derhal bir elçi göndemiş ve onunla bir barış anlaşması yapmak istemiştir. Aç gözlü Arap valisi, daha önce **Dehistan**'dan elde ettiği büyük servet ve ganimetleri de göz önüne alarak onun bu anlaşma teklifini reddetmiş ve ülkesini kılınç zoru ile ele geçirmek istemiştir. Ancak bu takdirde onun ülkesi yağmalanabilirdi.

Diğer taraftan **İsbehbiz, Gilân, Deylem** halkı ve büyük çoğunluğu muharip **Türkler**'den oluşan ordusu ile daha çevik hareket etmiş ve Yezid'in öncü birliklerinin geçeceği vadinin dağ yamaçlarını tutmuş ve böylece **Yezid**, kendini hiçte beklemediği bir felâketin ortasında bulmuştur. Zira dar bir vadide sıkışıp kalan Arap ordusunun bir taraftan yamaçlara gizlenen askerlerin attığı oklar diğer taraftan yuvarlanan taşlarla çok büyük bir kısmı telef olup gitmişlerdir[20].

Fakat ne ilginçtirki **Yezid**'i, bu ölüm-kalım savaşından **Hayyan en-Nabtî** adında yarı kekeme Deylemli ve aynı zamanda âzadlı bir köle kurtarmış ve **İsbehbiz**'le tam aksine çok şerefli bir de anlaşma yapmıştır. Bu nasıl böyle olmuştur? İsterseniz bundan sonraki gelişmeleri değerli tarihçimiz **İbn A'sem el-Kûfî**'den dinleyelim;

[18] Huarth, CI. İA. *Taberistan*, XI. s. 598.
[19] İbn A'sem el-Kûfî, IV. s. 216.
[20] et-Taberî, VI. s. 50. İbnü'l-Esir, V. s.

Yezid içine düştüğü bu bedbaht ve feci durumdan hem kendisi ve hemde ordusunun kurtulması için, adı geçen **Hayyan**'ı çağırmış ve **İsbehbizi** ne yapıp edip kendisi ile barış yapmaya mecbur etmesini istemiş, ayrıca ona bu işler için 200.000 dirhem de (çok büyük para) bugünlerin tabiri ile "**komisyon**" vermiştir. Bu, Kuteybe'de dahil Arap valilerinin her zaman kullanageldikleri modası geçmeyen bir taktikti.

Hayyan; çok sami, son derece objektif bir edâ ile **İsbehbizin** yanına sokulmuş sanki ve yalnız onun hayrını; iyiliğini ve selâmetini isteyen bir adam gibi ona günlerce dil dökmüş, bazan iyi bazanda inadına ağır tehditkâr sözler söylemiş ve sonunda onu, **Yezid**'le hem de çok ağır şartlarla bir barış anlaşması imzalamaya mecbur etmiştir. Bu anlaşmaya göre İsbehbiz, Yezid'e;

"Her sene, 4.400.000 veya 2.000.000 dirhem harac, ödiyecek 400 merkep yükü safranla birlikte, her biri bir klkan bir gümüş kâse ve ipekten bir eyer yastığı taşıyan 400 köle vererek ayrıca; Cürcânda öldürülen müslümanlara bedel 500 Türk gönderecek ve elinde bulunan 300 Arap esirini de serbest bırakacaktı"[21].

Yezid, kendine has zekası ve kuru sıkı tehditleri ilè, bu belâ ve musibetten çok daha kârlı çıkmış, ordusunu mutlak bir felâketten kurtarmış dolaysıyla mağlup olarak girdiği

[21] İbn A'sem el-Kûfî, IV. s. 217. İbn Miskeveyh, II. s. 361. el-Hamevi, IV. s.15.

Taberistan'dan parlak bir komutan olarak ayrılmıştır. Yezid'e teslim edilen 500 Türk gencine gelince, akibetlerinden haberdar olmayan bu masum ve günahsız gençler, bu gözü dönmüş eli kanlı aç gözlü Arap valisi; onların hepsini gözünü kırpmadan boynunu vurdurmuştur[22]. Şimdi sıra **Cürcân**'ın ele geçirilmesi ve **Yezid**'in bura halkındanda en vahşi bir şekilde intikamını almıya gelmişti. **Kuteybe**, ikinci defa Baykent'e girdiğinde ne yapmışsa şimdi **Yezid**; Cürcân Türklerine belki ondan beterini yapacaktı.

Yezid'in Cürcân Seferi:

Gerçekte *Cürcân*; Hazar denizinin güney doğu kıyılarında çok geniş, bereketli, sulak, meyve ve sebzesi bol bir ülke idi. Buraları sağlığında gezip dolaşan **el-Hamevi**; ***doğuda Irak'ı geçtikten sonra Cürcandan daha güzel bir ülke görmediğini kaydetmektedir***[23]. Kuzeyden gelen ticaret kervanlarının bir bakıma uğrak yeri olması, halkın sosyal refahını artırmış ve burası zengin bir ülke olmuştur. Çok eski çağlardan beri **Harzem** ve gerisinden gelen göçebe Türkler buralara gelip yerleşmişler ve Arap fetihleri sırasında hâkim bir unsur olmuşlardır. Bölgede hakiki iktidar **Sul-Tekin** adında bu Türk beyinin elinde bulunuyordu[24].

Halife **Hz. Ömer** zamanında (634-644) Bestamı fetheden **Süveyd b. Mukarrin** Cürcân'a yönelmiş ve oranın meliki **Ruzban b. Sul** ile bir anlaşma yapmıştır (639)[25]. Daha sonra **Hz. Osman** zamanında **Said b. el-As** buralara kadar

[22] İbn A'sem el-Kûfî, IV. s. 217.
[23] el-Hamevi, II. s. 119.
[24] Hartmann, R. İA. III. s. 245.
[25] el-Hamevi, II. s. 119.

gelmiş ve yerli halkın, halifeye senede 200.000 dirhem vergi ödemeleri şartıyla, bir anlaşma yapmışsa da (649)[26] bu pek fazla bağlayıcı olmamıştır. Müslüman Fâtihler; buraları geçit vermeyen dağlarla dolu ve kapalı vadilerden geçen yollar ve o yolların, bir ordunun geçemiyeceği kadar dar ve tehlikeli, çoğu zaman tutulmuş olduğundan Curcân ve havalisini, **Kuteybe b. Müslim**'de dahil hiçbir zaman fethetmeyi göze alamamışlardı. Şimdi buraya, aradan seneler geçtikten sonra bir kan, kin ve ateş yumağı halinde Horasan'ın en aç gözlü valilerinden biri olan **Yezid b. el-Mühelleb** geliyordu.

Evet, Yezid **Dahistan** ve **Taberistan**'ı cebir ve kahrile ele geçirdikten sonra şimdi tekrar, **Cürcan Türkleri** üzerine yürümüştür. Yukarıda da belirtildiği gibi o, Cürcan'a çok büyük önem veriyordu. Oranın mutlak ele geçirilmesi gerekiyordu. İbni Cerir, **Yezid**'in; daha yola çıkmadan önce : ***"Eğer kendisine zafer müyesser olursa, Türklerden akacak kanlarla öğütülen undan yapılan ekmeği yiyinceye kadar oradan ayrılmayacağına ve Türklerin boyunları üzerinden kılıncını kaldırmayacağına (devamlı olarak katlettireceğine) dair ALLAH'a karşı yemin ettiğini"*** bildirmektedir[27].

Türklerin Kanıyla Sulanmış Zafer Ekmeği:

İşte böyle yarı vahşi bir halet-i ruhiye ile hareket eden **Yezid**; Cürcan'a doğru yürümüş ve şehir kalesini çok büyük bir kuvvetle kuşatmıştır. Kuşatma yedi aydan fazla devam etmiş ve en ufak bir yardım almadan, aylardır Arap askerlerine karşı şehiri kahramanca müdafaa eden yerli halk ve

[26] el-Hamevi, IV. s. 15.
[27] İbn A'sem el-Kûfî, IV. s. 215. İbn Miskeveyh II. s. 236. et-Taberî, VI. s.541.

muharip Türk unsurları, için, sonunda Araplara boyun Mağrur *Arap Komutanı* şehre girince; şehrin bütün erkeklerinin bir araya getirilmesini emretti. Geçeceği yolun sağ ve soluna 4 fersah; (24 km.) uzunluğunda bir mesâfeye dar ağaçları diktirerek bu *Türkleri* astırdı. Ayrıca gençleri esir aldı. Eli silah tutanların hepsini kılınçtan geçirdi. Cürcân Merzabanı ve el altından Yezid'i tahrik ederek Dehistanı yağmalamasına sebep olan **Firûz b. Kul**'da bu boynu vurulanlar arasında idi. Bu bir harb değil, âdeta bir facia idi. Diğer taraftan şehri Araplara, istedikleri gibi yağma ettirmeyi de ihmâl etmedi.

Şimdi sıra, onun ALLAH'a karşı yaptığı o acı yemin ve verdiği o meşum sözü yerine getirmeye gelmişti. Bu maksat için de 12.000 kişi ayırdı. Eli kolu bağlı olan bu **Türkleri**, Cürcan'ın vadilerinden biri olan Enderhiz'e doğru sevketti. Akıbetlerinin ne olacağından ve niçin buraya getirildiklerinden tamamen habersiz olan bu zavallı **Türkler**, Enderhiz vadisine gelince orada durduruldular. Ondan sonra Yezid yanındaki Arap askerlerine dönerek : *"Bunlardan intikamını almak isteyenler intikamını alsın!"* emrini verdi.

Enderhiz vadisinde, kendilerini müdafaa edecek en küçük bir silahları bile olmayan bu zavallı esir **Türkler'e**, Araplar böyle bir hışımla çullanıyordu ki, her Arap, bir hamlede 4-5 Türk'ün birden işini bitiriyordu. Yezid 12.000 kişiyi böylece feci birşekilde kılıçtan geçirdikten sonra suyun mecrası değiştirildi. Bu tepeler gibi yığılıp kalan kafa, kol, gövdeler üzerine doğru akan kan nehri ilerdeki bir değirmene ulaşıyordu. En sonunda **Yezid**, bu kanların öğüttüğü unlardan yapılan ekmeklerden yedi. Böylelikle ALLAH'a verdiği sözü yerine getirmiş oluyordu.

Yezid'in, sâdece Cürcân'da öldürdüğü muharip Türklerin sayısı 40.000 kişiden fazla idi[28]. Bundan sonra **Yezid**; Cürcan'a **Cehm b. Zahr el-Cûfî**'yi âmil (birinci derece idâreci) tayin etmiş ve kendisi Dehistan, Cürcan ve Taberistan'dan topladığı, üstelik onlarca katır ve deve yüklü servet, mal ve kıymetli mücevherlerle Horasan'a dönmüştür. Ḥarbeden askerlerin ganimetleri dağıtıldıktan sonra devlet hazinesine 1/5 olarak kalan para 20.000.000 dirhem idi[29]. Mâmafih Yezid, bu Cürcân seferinde Hazar denizine akan Cürcan deresi boyunca meşhur *Cürcân Şehrini* inşa ettirmiş ve burası daha sonra İslâm dünyasının en önemli ilim, kültür ve ticâret merkezlerinden biri olmuştur[30].

Ne yazık **Y. b. el-Mühelleb,** kısa zamanda devlet adına topladığı bu paralardan bir dirhemini bile **Şam**'a göndermemiş ve kendi özel servetine ilâve etmiştir. Halkın elinde avucunda ne varsa alma, mal, servet ve zenginlikte hiç bir sınır tanımayan bu Arap komutanı, şimdi kısa zamanda ve Horasan'a geldiği ilk altı aylık valilik döneminde böyle, *Kârunları* belki bin defa gerilerde bırakmış ve dünyanın en zengin kimselerinden biri oluvermişti.

---

[28] İbn A'sem el-Kûfî, IV. s. 216. et-Taberî, VI. s. 543.

[29] İbn A'sem el-Kûfî, IV. s. 221. ***Cürcanda** elde edilen ganimetler arasında murassa, çok üstün değeri olan bir tâc da bulunuyordu. Bir çok uğursuzlukları olduğu için bu tâcı hiç bir müslüman ganimet olarak kabul etmemiş ve bir dilenciye verilmiştir. **el-Mühelleb**'in şu aç gözlülüğüne bakınızki daha sonra bu tâcı gizlice o dilenciden satın almıştır* Z.K.

[30] el-Hamevi,II. s. 119. Esir, E. s. 146, Hartmann, R. İA., III, s. 245.

Ömer b. Abdü'l-Aziz'in Yezid'ten Hesap Sorması:

Yezidi, bütün gücüyle destekleyen **Süleyman b. Abdü'l-Melik**'in hilâfeti, ne yazıkki iki buçuk sene sürmüştür. Onun vefatından sonra, yerine hiç bir muhâlefete uğramadan **Ömer b. Abdü'l-Aziz** halife olmuştur (717-720)[31].

Gerçekte **Ömer**; Allah ve kul hakkına riayet, insanlar arasında adâleti yayma, Allah'ın dininin aziz olması yolunda sarfettiği üstün gayretler bakımından, gelmiş geçmiş en ulu Emevi halifelerinden birisi idi[32]. Halife olduktan sonra ilk icraatlarından birisi, Yezidi; zorlada olsa, huzuruna getirtmek olmuştur. **Yezid**'e devlet namına topladığı bunca yüklü servetin hesabını sormuş ve bunları en kısa zamanda devlet hazinesine **"Beytü'l-Mâl"**e teslim etmesini istemiştir. **Yezid**'in şu aç gözlülüğüne bakınız ki bu meselenin, müteveffa halife **Süleyman**'ı ilgilendirdiğini iddia etmiş ve tarihte eşi emsali belkide hiç görülmemiş bir para hırsı sergilemiş ve bunların hepsini reddetmiştir. Bu ise hem kul, hemde Allahın hukukuna meydan okumaktı. Bu bakımdan **Halife Ömer;** bu **el-Mühelleb** ve ailesinden her zaman nefret etmiş ve *"onlar bir kısım zorba insanlardır, ben böyle zorba insanları sevmem"* diyerek **Yezid'i** hapsettirmiştir[33].

Cerrah b. Abdullah el-Hakemi Yeni Horasan Valisi:

Yezid'i bu şekilde azlettikten sonra, **Ömer;** çok ciddi araştırmalar yapmış, Horasan ve Türk yurtlarına vali olarak Haccac ekolünün en değerli komutanlarından biri olan **el-Cerrah b. Abdullah el-Hakemî**'yi göndermiştir (718)[34]. Hâlife Ömer yeni validen; Türk yurtlarında çoğu kere askeri bir macera olmaktan öte gitmeyen, yağma ve çapulculuktan başka hiçbir yüce, dini gayesi olmıyan Türkistan seferlerini durdurması[35], yerli halk özellikle Allah'ın hidâyetine ulaşmış müslüman Türkler'i ferahlatmak için sosyal, dini, siyâsî muhtevâlı yeni reform ve ıslâhat hareketlerine başlamasını ve müslümanlar arasında vergi adâletinin sağlanması hususunda çok ciddi adımlar atmasını istemiştir[36].

Ne yazık ki yeni vali; âdil halifenin bu dini ve hümanistik duygularını paylaşmak şöyle dursun, o daha da ileri gitmiş ve Halifenin yerli halkın hayrı, iyiliği ve mutluluğu için girıştiği bu köklü reform hareketlerine var gücü ile karşı çıkmış ve koca halifeye karşı bürokratik bir savaş açmıştır. Neticede **el-Cerrah** azledilmiş ve onun yerine **Abdullah b. Nuaym el-Kuşeyrî,** Horasan'a vali olmuştur (718)[37].

Türk yurtlarında başlatılan bu yeni reform hareketleri beklenen sonuca ulaşmamıştır. Zira, **Ömer b. Abdü'l-Aziz'in** bu zühd, ibâdet, takva hayatı, devlet gelirlerini harcamada ısraftan kaçınması, adâleti yaymadaki üstün gayretleri; sefâhet, içki, kadın ve gece hayatına sonuna kadar alışmış Emevi ulusları, israf ve lüksün içinde boğulmuş saray ve yakın çevreleri, daha fazla dayanamamış ve İslamın **Hz. Ömer**'den sonra, adâleti bir kere daha dünyayı dolduran,

[31] es-Süyük, ***Tarihu'l-Hulefa,*** s. 228.
[32] Geniş bilgi için bkz. ez-Zehebi, ***el-Iber,*** I. s. 121. el-Mesûdi, ***Mürûc***, III. s. 183. İbn Tıktaka, ***el-Fahri,*** Beyrut, 1966, s. 109. el-Mesûdi, ***et-Tenbih ve'l-Eşraf,*** s. 276.
[33] İbn Miskeveyh, II. s. 372. İbnü'l-Esir, V. s. 49.

[34] et-Taberî, VI. s. 557.
[35] ez-Zehebî, IV. s. 333, et-Taberî, VI. s. 568.
[36] Geniş bilgi için bkz. Levy, Reuben, ***The Social Structure of Islam,*** Cambridge, 1969, p. 23. Dennett, D.C. ***Conversion and Poll Tax'ın Early Islam,*** London, 1950, p. 116. Lewis, B. ***The Arabs in History,*** p. 76-77.
[37] et-Taberî, VI. s. 561.

dindar, âdil halifesini zehirleterek öldürmüşlerdir[38]. Onun da hilâfeti çok kısa, yaklaşık iki sene sürmüştür.

Haddizatında halife **Ömer**'in böyle, kısa bir süre ve beklenmedik bir şekilde öldürülmesi Türk yurtlarında gerçekleştirmek istediği bu büyük reform hareketlerinin yarım kalmasına sebeb olmuştur. Diğer taraftan bu sıralarda Türk yurtları ve Orta-Asya'da beklenmedik gelişmeler oluyordu. Bunlardan en önemlisi, ***Türkeş***'lerin, ***Çu havzasında*** yeni bir devlet kurmaları, Aşağı Türkistan'ın siyasi hakimiyet mücadelesinde Müslüman Araplara rakip olmaları kıyasıya yeni bir mücadeleye girişmeleridir. İşte bundan sonraki sayfalarda; Türk militarizminin yeni temsilcileri olan **Türkeş**'lerle, müslüman Araplar arasındaki bu çetin siyâsi mücâdele ve kanlı boğuşmalar üzerinde durulacaktır.

[38] İbn Hubeyb, ***Esmâü'l-Muğtâlîn,*** VI. s. 181. es-Süyûti, s. 246. ez-Zehebi, ***Tarihu'l-Islâm,*** IV, s. 786.

II.
TÜRK MİLİTARİZMİNİN YENİ TEMSİLCİLER TÜRGEŞLER

Türgeşler'in Tarih Sahnesine Çıkması:

Gerçekte, Türk militarizminin, Aşağı Türkistan'da yeni temsilcileri olan **Türgeşler**'in tarih sahnesine çıkmaları çok daha gerilere doğru gitmektedir. Türgeşler; **Batı Gök Türkler**'inin kitle tabanlarını oluşturan ***On-Oklar*** boyuna bağlı kabileler topluluğu idi. Daha ziyâde ***Çû nehrinin*** iki tarafında yaşayan bu yarı göçebe Türk boyları, her biri beş kabile olmak üzere, ***Kara*** ve ***Sarı Türkeşler*** olarak ikiye ayrılmış bulunuyorlardı. Çin'liler; bu iki kabileden olan birisini; ***Tu-lu,*** diğerini ise; ***Nu-şe-piler*** olarak kaydetmişler[39]. Tu-lu boylarının başında bulunan beyler "**Çur**" ve Nu-şe piler'in başında bulunanlara ise "**Erkin**" unvanını taşıyorlardı[40].

Evet; yarı göçebe bu kabile topluluklarından ve ***Tu-lu*** koluna bağlı, aynı zamanda Çu nehrinin doğusunda ve daha ziyade Sarı Türkeşler olarak bilinen bu kabileler asıl boy beyi olan **U-çe-le** başkanlığında ayaklanmışlar ve 658 yılında istiklâllerini ilân etmeye muvaffak olmuşlardır[41]. Bundan sonra Türgeş geleneğine uyarak **Bağa Tarkan** (hükümdarlık) ünvanını alan **U-çe-le,** her biri 7 bin askerden olmak üzere askerî otoriteye bağlı 20 askeri valilik kurmuş ve hükümran-

[39] Barthold, W., ***Four Suties,*** p. 84. Chavannes E., ***Documents,*** p. 34-43-86. Togan, ZV., ***Türk İli Türkistan ve Yakın Tarihi,*** s. 54.
[40] Sümer, F. ***Oğuzlar,*** Ankara, 1972, s. 12.
[41] Chavennes, E., a.g.e., s. 34, Ögel, B., ***Türk Kültürünün Gelişme Çağları,*** İstanbul, 1988. s. 141. Kafesoğlu, ***İ., Türk Milli Kültürü,*** s. 120. Barthold, W. a.g.e., s. 141.

lığının sınırlarını çok geniş bir sahaya yaymıştır. Herne kadar genel askeri karargâh Çu vâdisi idiyse de yeni **Türgeş Devletinin** asıl başşehri **Tokmak** şehri idi. Onların ***İli nehri*** üzerinde ikinci bir başşehirleri daha vardı[42].

Doğu **Gök Türkleri**'nin başbuğu **Kapağan Kağan**, asıl adı **Mo-Çu**'nun sevkettiği ordular karşısında büyük bir yenilîye uğrayan **Bağa Tarkan** istiklâlini kaybetmiş (698) ve bir müddet sonrada ölmüştür. O'nun yerine oğlu **So-ko** geçmiştir (706) **So-ko;** çok geçmeden Batı Gök Türklerine isyan etmiş, fakat **Bo-ço** savaşında **Kül-Tiğin** ve **Bilge Kağan** tarafından öldürülmüştür (712)[43]. Böylece **Sarı Türgeşler**'in birinci merhalesi bitmiş ve tarih sahnesinden çekilmiş oluyorlardı. Fakat bizim asıl üzerinde duracağımız bunların yerini alan ve Araplarla ***Aşağı Türkistan*** hakimiyetinde kıyasıya bir mücadeleye girişen ***Kara Türgeşlerdir.***

Kara Türkeşler Tarih Sahnesinde:

Doğu Gök Türk Hakanlığı'nın başında olan **Kapağan Kağan**'ın bir takım entrikalar sonucu öldürülmesinden sonra yukarıda adı geçen ve Nuşe-pilere bağlı **Kara Türgeşler**'den **Su-lu Han** ortaya çıkmış, **Kara** ve **Sarı Türgeş**'lerevarlığını kabul ettirerek ikinci **Türgeşler Devletini** kurmuştur (717-738). Orta Asya'nın batı kısımlarına tamamen hâkim olan bu yeni **"Devleti"**nin sınırları ***Talas*** ile ***Tokmak*** arasında ve İli

[42] Ögel, B., a.g.e., s. 141.

[43] *Türgeşlerin bu ilk devirleri için bkz.* Genç, R., ***Türk Ansiklopedisi*** (TA), ***Türgeşler*** Md. XXXII, s. 60-61. Chavannes, E., a.g.e., s. 80 vd. Ögel, B., a.g.e., s. 143.

vâdisine kadar olan çok geniş bir bölgeye yayılmıştır[44]. Diğer taraftan; ***Talas*** ve ***Çu*** boyları da dâhil, ***Şaş, Aşağı Türkistan,*** hatta ***Merv***'e kadar yayılan geniş bölgeler, onların birinci derecede aktif tesir alanları içinde bulunuyordu.

Yeni Türkeş kağanı, diğer taraftan daha ciddi teşebbüslerde bulunmuştur. O bu cümleden olmak üzere Doğu ***Gök Türk Hakanı Bilge Kağanla*** kız alıp vermek suretiyle dünür olduğu ve dostluk bağlarını geliştirdiği gibi, bu ilk kuruluş yıllarında Çinlilerle bir çok başarılı mücâdelelerde bulunmuş[45] ve Türkeşlere büyük ümitler vermiştir. İşte Araplarla yaklaşık bir çeyrek asır mücadele eden, hiç beklenmedik zamanlarda onların karşısına çıkan ve bir çok kere onları mağlup eden **Türk Hakanı** bu **Su-lu Han** idi. **Sulu-Han; *Çu*** vâdisinde ve ***Tokmak***'ın doğusunda ve İslâmî kaynaklarda daha ziyade ***Nevâkes*** denilen bir şehire gelmiş ve burası; yeni Türkeş Devletinin bir nevi **"*Başkenti*"** olmuştur.

Nevâkes ise; uçsuz bucaksız yeşil meraları ve yüksek dağları ile müstesna güzellikte bir yer idi. Buralara hiç bir kimsenin yaklaşması mümkün değildi. Nevâkes'in geniş otlaklarında sürüler dolaşır ve bu dağların eteklerinde yeni askeri seferler için manevralar yapılır, harb oyunları oynanırdı. Nitekim **Sulu-Han;** Emevî halifelerinden **Hişam b. Abdü'l-Melik**'in gönderdiği özel elçilik heyetini işte bu dik yamaçlı dağların eteğine kurdurduğu muhteşem çadırında

[44] Chavannes, E., a.g.e, s. 248. Sümer, F. a.g.e., s. 5. Orhun, H. N., ***Türk Tarihi,*** İstanbul, 1936, I. s. 191. Gibb, H.A.R., a.g.e., s. 51. Barthold, W., a.g.e., s. 85. Köprülü, F., ***Türk Edebiyatında İlk Mutasavvuflar,*** s. 9.

[45] Sümer, F. a.g.e., s. 11. Barthold, W. İbd, p. 85. ***Bilge Kağanın kızı Su-lu Hakanın hanımı idi.***

kabul edecek ve ona kendi güç ve kudretini göstermek içinde muazzam bir askeri merasim tertip edecektir.

Dinamik Türkeş Hakanının bu üstün başarıları; müslüman Araplar karşısında çok sıkıntılı bir devir geçiren Aşağı Türkistan'daki Türk varlığı ve bu arada yerli halk için nerede ise yeni bir ümid olmuştur. Zira bu dirayetli **Türkeş Kağanı;** Horasan'a gönderilen beceriksiz Arap vâlilerinin kısa zamanda korkulu bir rüyası ve âdetâ bir kabusu olmuş, onlara bir türlü rahat ve huzur vermemiştir. Bu bakımdan Araplar O'na ***Hakan, Türk hükümdarı, en büyük hükümdar"***[46] ve ***"Ebi Müzahîm; Araplar'a zor günler yaşatan zahmet veren"***[47] kimse lakabını takmışlardır.

Su-lu Han ve Aşağı Türkistan Hakimiyeti Meselesi:

Su-lu Han'ın, Araplarla olan bu çetin mücâdelelerinde *Sarı - Turgeşler*'den **Kül-Çor,** Arapça kaynaklarda **Kûr-Sul,** kendisinin âdeta bir sağ kolu olmuştur. Despotik Arap idâresi ve başarısız Arap valilerinin haksız tasarruf ve kötü muameleleri yüzünden emniyet ve huzurunu çoktan kaybetmiş olan **Türkler** ve **Türk Prensleri;** Gök Türklerden sonra, Batı Asya da Türk militarizminin bu yeni temsilcileri olan **Kara Türkeşlere** büyük ümitle bakmışlar ve onları; bu zorba Araplara karşı kendilerini koruyacak bir varlık olarak kabul etmişler ve Aşağı Türkistan halkına yardıma çağırmışlardır. Asıl bundan sonradır ki M. Watt'ın da dediği gibi **"Araplar için tam yirmi sene devam edecek bir gerileme devri de başlamış oluyordu"**[48].

[46] İbni Kesir, ***el-Bidaye,*** IX, s. 222.
[47] et-Taberî, VII, s. 113. Barthold, W., a.g.e., s. 242.
[48] Watt, M., ***The Majesty that was Islam,*** p. 37.

Su-lu Han, pek tabii olarak bu fırsattan yararlanmış ve Araplarla kıyasıya bir mücâdeleye girişmiştir. Çünkü onun bu yönde iki önemli hedefi vardı. Bunlardan:

Birisi; Arapların İç Asya'ya doğru ilerlemelerini durdurmak, tehlikenin kendilerine yaklaşmasını önlemek, bundan daha da önemlisi yerli halkın kayıtsız şartsız bir "Arab tebası" hâline gelmesini durdurmaktı[49]. *Bu endişesinde Su-lu Han, pekte yalnız değildi. Nitekim Semerkant hükümdarı İhşid oğlu Ğuzek (Akşit Oğuz-bek) de aynı endişeleri duymuş ve yerli halkın körü körüne bir Arap tebeası hâline gelmesine bütün gücüyle karşı çıkmıştır*[50].

Diğeri ise; uzun tarihi seyri içinde hemen her devirde Türklüğün en karakteristik özelliklerini taşıyan ve Türklerin tarihi hak sahibi bulunduğu Aşağı Türkistan (Maverâu'n-Nehir) dan Arapları, her ne pahasına olursa olsun, sürüp çıkarmaktı. Zâten burası coğrafi bakımdan Ana yurt'un bir parçası olduğu gibi, demografik yapı bakımından da Türktü. Müslüman Araplar, bölgeye ayak bastıkları sırada mahalli hanlıkların hepsi Türk hanedan ailelerinden gelen prensler tarafından idâre edildiği gibi; Araplara karşı harbeden muharip unsurda tamamen **Türklerden** teşekkül ediyordu. Ceyhun Nehri **"Arilerle - Tûranîler"** arasında geleneksel bir sınır olduğuna göre Araplar mutlaka nehrin öte tarafına yani ***İran***'a sürülmeli idi.

Said b. Abdü'l-Aziz Türgeş Hakanları Karşısında:

Yukarda da ifâde edildiği gibi, **Ömer b. Abdü'l-Aziz**'in çok şâibeli bir şekilde öldürülmesinden sonra, yerine

[49] Genç, R. a.g.mk. TA. XXXII. s. 61. Krş. Kafesoğlu, İ. a.g.e., s. 121.
[50] et-Taberî, VII. s. 55. Krş. Vaglieri, L.V. ***The Patriarchal and Umayyed Chaliphs,*** **The Cambridge History of İslam,** Cambridge, 1970, I. P. 91.

Yezid b. Abdü'l-Melik halife olmuştur (720-724)[51]. **Yezid**; Horasan ve hele hele doğu Türklüğünün önemini kavrayacak bir kimse değildi. O bu işi Irak valisi **Mesleme**'ye bırakmış, o da kendi dâmadı olan **Said b. Abdü'l-Azizi,** Horasan'a vali olarak tayin etmiştir (721)[52].

Said; yaratılışı gereği halim, selim bir adamdı. Harb meydanlarında düşmanla çarpışmaktan ziyâde, sarayında oturup kadınlar gibi süslenmek, saçını başını boyamak ve aklarına takı takmaktan hoşlanan bir kimse idi. Valiliğinin ilk yıllarında kendisini ziyâret eden ***Buğra*** (bir Türk beyi) "ona ***"dadı halayık ev kadını"*** anlamına gelen "**Huzeyne**" dediği için yerli halk ona bu lakabını takmışlardı[53]. İşte Araplar; Türk militarizminin yeni temsilcileri olan Türkeşlerin karşısına böyle bir vali ile çıkıyorlardı.

Diğer taraftan bu sıralarda Aşağı Türkistan'a doğru İç-Asya istikâmetinden yeni Türkeş akınları da başlamış bulunuyordu. Onun daha Horasan'a vali olarak geldiği ilk aylarda kudretli Türkeş generali **Kur-Sul;** emrindeki akıncı birlikleri ile Semerkant önlerinde görünmüş ve şehri kuşatmıştır. Şehrin Arap valisi, **Kur-Sul**'a karşı bir şey yapamıyacağını anlayınca ***"bu Türklerle 40.000 dinar karşılığında bir sulh anlaşması yapmış ve onu buralardan"*** uzaklaştırmıştır[54].

Kur-Sul ismi, daha şimdiden Arapları dehşete düşürmeye yetiyordu. Nitekim Semerkant valisinin bu kuşatmada imdâdına koşmak için yola çıkan ve devrin önde gelen

[51] es-Süyüti, s. 246.
[52] et-Taberî, VI. s. 605.
[53] et-Taberî, VI. s. 605. İbn Miskevey, II. s.
[54] et-Taberî, VI. 608. İbnü'l-Esir V. s. 92.

askerî simalarından biri olan **el-Müseyyeb b. Biş,** Arap askerlerinin moralini yükseltmek için şöyle demiştir:

"Siz başlarında Hakan (Kur-Sul) bulunan Türk atlılarının üzerine gidiyorsunuz. Eğer sabrederseniz bunun bedeli Cennet, kaçarsanız Cehennemdir. Savaş ve sabrı göze alanlar yürüsün"[55].

Gerçekte bir taraftan Halife Ömer'in Türkler'e adâletli ve sıcak yaklaşımı, diğer taraftan Türkeş Hakanlığının, Aşağı Türkistan işlerine yeni bir inisiyatifle müdâhale etmeye başlamaları, yerli halkın, bu arada Buhara ve Semerkant'daki Türk varlığının sahipsiz olmadığını ortaya koymuş onlara yeni yeni ümidler vermişlerdir. Öyle ya bu insanlar; bir çoğuda müslüman olmalarına rağmen hâlâ çok ağır vergiler ödüyorlardı. Bunu kabullenmeleride mümkün değildi. Zaten Buhara ve Semerkant'da vergi adaletsizliği yüzünden çoktan kargaşalıklar çıkmış bulunuyordu.

Evet; Türk akınlarından rahatsız olan Arapların şikâyeti, onların ileri geri konuşmaları ve halkın umumi tepkilerine daha fazla dayanamıyan **Said**; Semerkant'a bir sefer düzenlemiştir. O bu seferinde önce **Buhara**'ya geldi. **Said**, burada, olayları yatıştırmak şöyle dursun, vergi meselesini daha da dejenere etmiş ve işi kolayca çığırından çıkarmıştı. Bu durumda yerli Prensler, Buhara ve Semerkant halkı, **Su-lu Han**'dan yardım istemek mecburiyetinde kalmışlardır[56]. Arapların, içine düşmüş oldukları bu son derece vahim durum ve onların çaresizliğini büyük bir fırsat bilen **Su-lu Han,** maiyyetindeki güçlü generallerden biri olan **Kül-Çur,** komu-

[55] et-Taberî, VI. s. 608. İbnü'l-Esir, V. s. 92.
[56] Gibb, H.A.R., s. 51.

tasında hazırladığı büyük bir orduyu Aşağı Türkistan'a sevketmiştir (720). **Kûr-Sul,** Semerkant'a kadar yaklaştığı halde Said, onun karşısına çıkmaya bir türlü cesaret edememiştir. İbn Kesir'in bildirdiğine göre **Kûr-Sûl** daha sonra *Semerkant*'a gelmiş ve *"el-Bâhili Sarayı"*nda ağırlanmıştır. Burada yapılan barış görüşmelerinde, şehrin Arap vâlisi **Osman b. Ubeydullah** ona 40.000 dinar ödemeyi kabul ettiği gibi, ayrıca ona, onyedi dihkanı rehin olarak vermiş, böylece **Kur-Sul**'un Semerkant'a aşırı bir zarar vermesi de önlenmiştir[57].

Said'in Türklere karşı bu korkaklığı, "Hayır!" pısırıklığı çevresinde alay konusu olmuş ve müstehcen hicviyeler yazılmıştır. Nitekim, el-Hicrî adındaki Arap şairi, bu konudaki şiirinin bir beytinde **Said**'le şu şekilde alay etmektedir;

"سريت إلى الأعداء تلهو بلعبة وأيرك مسلول وسيفك مغمد."

"Harbe değilde sanki düşmanla oyun oynamaya eğlenmeye gidiyorsun!

Oysa senin kılıncın kınında sarkıp duruyor ama tenasül uzvun kalkıktır"[58].

el-Haraşî İle Gelen Büyük Facia:

Evet, bu şekilde halkın diline düşen ve Türkeşlere karşı fazla bir başarı sağlayamayan **Huzeyne** Said azledilmiş ve yerine **Said b. Amr el-Haraşî** vali olmuştur (722)[59]. Ne var ki **Haraşî**'nin Horasan'a vali olarak gönderilmesi değil Türk Yurtları, hatta **Buhara, Semerkant** ve civarında yaşayan onbinlerce kişi için tam bir felâket olmuştur. Zira **Haraşî**'nin

[57] İbn Kesir, IX, s. 222.
[58] et-Taberî, VI. s. 614. İbnü'l-Esir, V. s. 96.
[59] et-Taberî, VI. s. 620. İbnü'l-Esir, V. s. 107.

kendilerine çok insafsız muamele, hatta zulmünden korkan bir çok asilzade tüccarlar, vergi vermeyi reddeden müslümanlar, bu arada büyük şehir ve kasabalarda yaşayan onbinlerce insan kurtuluşu yurt ve yuvalarını terkederek İç Asyaya doğru göç etmede bulmuşlardır. Ayrıca, **İştihan, Bayarkes, Buncikeş** halkının büyük bir kısmıda göç etmişti. Bunlar arasında diğer bazı **Soğd** asilzadeleri gibi aslında **Türk** olan **Kıyy Karzancı** ve onun yeğeni **Calanc** (Halaç) da bulunuyordu. Zengin **Buzmacın** dihkanları, ayrıca Semerkant dihkanı **Divaşniç** gibi nice zengin aristokratlar da hep bu göç kervanına katılmışlardır[60]. Neylersiniz ki bu zavallı muhacirler, daha sonra büyük mal varlıkları ile birlikte bölgenin önemli Türk merkezlerinden biri olan **Fergane**'ye gelmişlerdir[61]. Onların büyük bir kısmı Seyhun nehri kıyısındaki **Hocende** şehrine yerleştikleri gibi diğer bir kısmı ise **Asfara** kalesine yerleşmişlerdir.

Haraşî, Arap ordusuna yeni bir çeki düzen verdikten sonra Ceyhun'u geçerek Aşağı Türkistan'a girmiş ve süratle bu muhacirlerin peşine takılmıştır(722). Büyük Tarihçi **Taberi**'den öğrendiğimize göre; **Haraşî** uzun bir takibden sonra **Fergâne** bölgesine geldi. Yurt ve yuvalarından göçeden ve bir çoğu da şüphesiz müslüman olan bu kimselerin çoğunu insafsızca kılınçtan geçirdi. Çünkü göç edenlerin çoğu zengin kimselerdi. Bütün bu müessif ve ardı arkası

[60] et-Taberî, VI. s. 622.
[61] et-Taberî, VI. s. 622. ***Fergâne Beyi Balaza**'nın anası: "-Sakın bu şeytanları ülkene sokma, onlar için ayrı bir kale tahsis et!" demiş ve bu göçmenlerin Fergâne'ye yerleşmelerine şiddetle karşı çıkmıştır. Belkide o, Arap valileri ile bu göçmenler sebebi yüzünden oğlunun başının derde girmesini istememiştir* Z.K.

gelmiyen olayların altında doymak bilmiyen muhteris Arap komutanlarının vergi toplama hırsları vardı. O kadar ki bunlar, vergiden muaf tutulan bir çok müslümandan geçmiş yıllara ait muaf tutuldukları ağır vergileri dahî ödenmelerini istemiyorlardı[62].

el-Haraşî'nin çoğu kere zulme varan bu uygulamaları yüzünden Türk yurtları bir baştan öbür başa bir ihtilâl havası, bir kargaşalık ve anarşi içinde kalmıştı. Durum, **el-Haraşî**'nin kontrolünden de çıkmış görünüyordu. Bu bakımdan Emevî devlet adamları tarafından Said b. Amr el-Haraşî azledilmiş ve onun yerine **Müslim b. Said b. Züra el-Kilâbi** vali olmuştur (722)[63].

Türkeş Hakanı Müslim'in Karşısında:

Müslim Horasan'a gelince; bölgenin önemli şehirlerinden biri olan Afşin'e doğru yürüdü. Afşin hükümdarı, Müslim'le başa çıkamayacağını anlayınca ülkesini Arap istilâsından korumak için büyük meblağlar ödeyerek sulh yapmaya mecbur oldu. Ne var ki **Müslim**; İç Asya seferlerine devam etmek istiyordu. Hazırladığı büyük bir ordu ile hareket etmiş ve Seyhun nehrini geçerek Ferganeye doğru ilerlemiş ve yol boyunca bütün meyveli ağaçları da keserek merkeze ulaşmış hatta şehri kuşatma hazırlığına bile başlamıştı. **Müslim**'in böyle, hem de bir vahşet halinde ilerlediğini haber alan **Türkeş Hakanı;** onu, arkadan vurmak üzere derhal harekete geçmiş ve Fergâneye yürümüştür.

Müslim, Türk Hakanının üzerine geldiğini öğrenince herşeyi olduğu gibi yüzüstü bırakmış ve Araplara, bütün

[62] et-Taberî, VI. s. 621.
[63] et-Taberî, VII. s. 18. İbnü'l-Esir, V. s. 115.

güçleri ile geri çekilme emri vermiştir. Müslim öylesine kaçıyordu ki; artçı birliklerinin, Türk Hakanı tarafından imha edilmesine bile aldırmayarak yoluna devam etmiş, bütün harb ağırlıkları; techizat ve yiyecekler ki bunların haddi hesabı yoktu, hepisini yaktırmış ve bin bir güçlükle Türk süvarilerinin takibinden kurtularak *Semerkanda* ulaşabilmiştir[64].

Mâmâfih, **Türgeşler** karşısında bu şekilde başarısız olan ve bu bakımdan sık sık azledilen Arap valilerinin bu durumu Emevîlerin en değerli halifelerinden biri olan **Hişam b. Melik** devrine kadar devam etmiştir (724-743)[65]. Esâsen Emevilerin, ikbâl devrini yaşatan iki büyük halife vardır. Bunlardan birisi **Hz. Muaviye,** değeri ise Halife **Hişam**'dır. İkisi de tedbiri elden bırakmayan azim ve karar sahibi bir halife olduğu gibi, ikisinin karakteri de bir çok yönlerden birbirine benzemektedir. Ne ilginçtir ki ikisinin de hilâfet müddeti tam 19 yıl sürmüştür.

Eşres b. Abdullah'ın Başarısız Mücadeleleri:

Hişâm zamanında Horasan'a **Eşres b. Abdullah es-Sülemi** vali olmuştur (727)[66]. Bundan sonra cerayan eden olaylar; Eşres'i *"iyi bir general ve fakat zavallı bir asker"* olduğunu söyleyenlerin çok haklı olduklarını ortaya koymuştur[67].

Bilindiği gibi temel İslâmi kaynaklarda **Eşres**'in Türkistan'ın büyük şehirlerinde, özellikle **Semerkant** ve havalisinde **Buhara** da dahil, yeni bir İslâmlaştırma kampanyası

[64] et-Taberî, VII. s. 32.
[65] es-Süyüti, s. 347.
[66] İbn A'sem el-Kûfî, IV. s. 307. et-Taberî, VII. s. VII. s. 52.
[67] Shaban, M.A., ***The Abbasid Revolution,*** p. 109.

açtığı, buralara ilim irfan sahibi kimselerden oluşan bir tebliğ heyeti gönderdiği bildirilmektedir[68]. **Eşres**, Türk yurtlarında niçin bir İslâmlaştırma kampanyası açmıştır? Semerkant ve çevresine gönderilen bu tebliğ heyeti, Türkleri İslâm'a çağırmada başarılı olmuş mudur? Türklerin büyük kitleler halinde müslüman olmaları vergi tahsildarlarını niçin telâşa düşürmüştür? Bu soruların tartışılacağı yer burası değildir[69].

Burada hemen şunu itiraf edelimki, **Eşres**'in bu İslâmlaştırma kampanyası tam bir fiyasko ile sonuçlanmıştır. Türk yurtlarında isyan ve ayaklanmalar bir birini takib etmiş ve buralar kısa zamandan bir kan ve ateş denizi haline gelivermiştir. Zira büyük İslâm tarihçisi **et-Taberî**'nin de bildirdiği gibi; bu gözü dönmüş, vergi tahsildarları ve dihkanlar, yerli halk ve Türk aristokratlarını horlayıp, hakir görmek şöyle dursun, onların üzerlerine saldırmışlar, elbiselerini parçalamışlar, hatta o kadarki onları yerlere de sürüyecek kadar ileri gitmişlerdir. Onların bu hareketi Türk yurtlarını ayağa kaldırmış, yerli halk Arap zulmüne isyan etmekle kalmamış Türkeş Hakanlığından yardım çağrısında bulunmuşlardır[70].

Arapların, yerli halka ve müslüman Türklere zulme varan bu keyfi uygulamaları, Türkeş Hakanlığına, Aşağı Türkistan işlerine doğrudan doğruya yeni bir müdâhale hakkı doğurmuş ve onların bu fiili durumları, **Nasr b. Seyyar**'ın büyük Türkeş Hakanı **Kur-Su**'lu, kötü bir talih eseri

[68] et-Taberî, VII. s. 54. İbnü'l-Esir, V. s. 147. Wellhausen, J. a.g.e., s. 217. Gibb, H.A.R., s. 58.
[69] *Bu konularda çok geniş bilgi için bkz.* Kitapçı, Z., a.g.e., s. 303 vd.
[70] et-Taberî, VII. s. 56. Karş. Shaban, M.A. İbd, p. 111-112.

yakalayıp öldürmesine kadar, yaklaşık on sene devam etmiştir. Zira yukarda da belirtildiği gibi **Buhara ve Semerkant** halkının bu talebini çok iyi bir fırsat olarak değerlendiren Türkeş Hakanı **Su-lu Han**, güçlü ordu ile derhal Aşağı Türkistan'a girmiş, hatta **H.A.R. Gibb**'in ifâdesiyle; ***Arapları Ceyhun havzasından söküp atacak bir hale gelmiştir***[71].

Eşres h. 110/728 yılında bütün Türk yurtlarında hemde beklenmedik bir şekilde kendini gösteren bu **Türkeş** tehlikesini bertaraf etmek, isyan ve başkaldırmalara bir son vermek için *Merv*'den hareket ederek, *Amül*'e doğru yürümeye başladı. Asıl hedefi Ceyhun havzasına dalmak, *Baykent, Buhara* ve *Semerkant* bölgelerine ulaşmaktı. Fakat o, daha Amül yakınlarında iken Türk Hakanından ilk ciddi darbeyi yemiş ve Türkistan'ın iç kısımlarına doğru bir adım bile atamamış ve o burada tam üç ay çakılıp kalmıştır.

Türkeş Hakan'ı Aşağı Türkistan'da:

Daha sonra **Katan b. Kuteybe** on bin kişilik bir askeri birlikte **Eşres**'in imdadına koşmuş ve bu Türk çemberini yararak, onun için **Baykent** yolunu açmak istemişti. Ne varki Türkler yol boyunca su başların tutmuşlardı. Aradan daha birkaç gün bile geçmeden **Katan**, içinde bulunduğu durumun vehametini çoktan anlamış görünüyordu. Çünkü susuzluk askerlerini kırıp geçirmeye başlamıştı. Katan çaresiz olarak Türk çemberini yarmayı denemiş, ve bunda başarılı olamamıştır. **Haris b. Süreyç**'in susuzluktan ölüme mahkum olan Arap askerlerini son bir kere olsun gayrete getirmek

[71] Gibb, H.A.R., s. 58.

için söylemiş olduğu şu sözler, durumun vehametini göstermesi bakımından çok önemli olmalıdır.

"Dünyada susuzluktan ölmektense kılınçla dövüşerek ölmek Allah katında çok daha hayırlı ve sevaptır"[72].

Katan, Türkeşlerle olan bu ilk karşılaşmada, harb etmeden, harbi kaybetmiş ve ordusunun büyük bir kısmı susuzluktan telef olup gitmiştir. Mamafih **Sabit Kutna**, Türkleri bu şekilde meşgul ederken diğer taraftan **Eşres**, bir başka yoldan ve **Baykent**'e uğramadan Buhara'ya yürümüştür. O daha henüz Kemerceye yaklaşmamıştıki **Türk Hakanı**'nın peşlerinde olduğu görülmüştür. **İbn Cerir**; *Kemerce'nin*; **Eşres'in** valiliği zamanında Horasan'ın en büyük şehirlerinden biri olduğunu kaydetmektedir[73].

Türk Hakanına, Fergâne, Afşin'e, Nesef ve hatta **Buhara'dan** bir çok katılanlar olmuş ve disiplinli ordusuyla birlikte Kemerce'yi kuşatmıştır. Bu kuşatmalarda **Eşres'in** isminin geçmemiş olması onun ikinci sınıf bir asker olduğunu göstermektedir. Gerek **et-Taberî** ve gerekse, **İbnü'l-Esir**; Türk Hakanı **Kur-Sul**'un Kemerce kuşatması ve bu sıralarda cereyan eden baş döndürücü olaylar hakkında çok geniş açıklamalarda bulunmuşlardır. Çünkü kuşatma tam 58 gün sürmüş ve taraflar tam 53 gün kuşatmanın şiddetinden develerini bile sulamaya vakit bulamamışlardır[74].

Araplar bu kuşatma sırasında çok büyük kayıplar veriyorlardı. Kemerce kalesi düşmek üzere idi. Bu arada, müslüman Arapların safında bulunan Semerkant beyi **Oğuz**

[72] et-Taberî, VII. s. 58.
[73] et-Taberî, VII. s. 60.
[74] et-Taberî, VII. s. 65. İbnü'l-Esir, V. s. 154.

Bek'in oğlu **Muhtar** ve diğer Soğd prensleri **Türk Hakakına** gelmişler ve onun kuşatmayı kaldırma ve **Kemerceyi** savunanların buradan çıkıp gitmeleri için eman **verilmesini** istemişlerdir[75]. **Hakan**; Arapların safında yer alan **bu Türk** aristokratlarının yapmış oldukları barış teklifini **kendi düşüncesine** uygun gördüğü için derhal kabul etmiştir. **Çünkü** O, *Debusiye* yoluyla fazla vakit kaybetmeden *Semerkant'a* yürümek ve asıl orasını Araplardan boşaltmak **istiyordu**. Bu bakımdan Türk Hakanı çevresindekilere çok **kızmış ve** onlara;

"-Bu Araplar top-topu 50 eşektir. Biz onların işini beş günde bitiririz!" demiştiniz. Oysa bu 5 gün iki ay oldu", diyerek çıkışmıştır[76].

Arap valilerini, bu şekilde yıldırım hareketleri **ile şoke** eden ve onları adeta şaşkına çeviren **Su-lu Han'la Araplar** bir türlü baş edememişlerdir. Onların, Baykent, **Buhara** ve Semerkant üçgenindeki şehirleri dahi hâkimiyet **bölgeleri** dahi tehlikeye düşmüştü. Diğer taraftan **Hişam b. Abdü'l-Melik**, bu çok değerli Emevî halifesi; Türk yurtlarında senelerdir sürüp giden baş kaldırma ve ayaklanmalar, **hele**, hele çok güvendiği Arap ordularının **Su-lu Han**'ın karşısında üst üste uğradıkları başarısızlıklar onu; büyük üzüntü **ve** endişelere sevketmiştir. Bu bakımdan o daha fazla **vakit kaybetmeden** hem **Eşres'i**, hemde Horasandaki bu Arap **ordularını**, içine düştükleri bu ümidsizlikten çekip kurtarmak üzere, değerli Arap komutanlarından biri üstelik, bir **çok** defa Arapların Aşağı Türkistan işlerine katılmış olan **Cüneyd b.**

[75] et-Taberî, VII. s. 64.
[76] et-Taberî, VII. s. 63.

Abdurrahman el-Mürrî'yi Horasan'a vali olarak göndermiştir (729)[77].

Cüneyd'in Yeni Mâceraları:

Cüneyd, Merv'e geldiğinde, **Eşres**; asıl Arap ordusu ile birlikte Buhara ve Semerkant yörelerinde Türklerle olan mücâdelelerine devam ediyordu. O, emrindeki 500 kişilik bir müfreze ile Ceyhun nehrini geçmiş ve Türk yurtlarında ilerlemeye başlamıştı. Maksadı bir an önce **Eşres**'e ulaşmak, ondan görevi devr almak ve asıl ordusunun başına geçerek Türkeşleri, Su-lu Hanı, Aşağı Türkistan işlerinden el çektirmekti. Ne varki daha o; Baykent'ten iki merhale (12 km.) ayrılmamıştıki nereden çıktıkları belli olmıyan Türk akıncılarının parlak kılınçları ile karşılamış Cüneyd ve beraberindekiler nerede ise yok olup gideceklerdi[78]. **Cüneyd** bu şartlar altında daha ileri hareketine devam etme ve hele hele Eşres'e ulaşmanın pekte öyle kolay olmadığını görmüş ve ister, istemez **Merv**'e dönmek mecburiyetinde kalmıştır.

Cüneyd bu ilk yılını Merv'de geçirmiş ve iyi bir hazırlık yapmaya koyulmuştur. Bu sıralarda **Eşres**'inde, kendisine hiç bir şey sağlamayan bedbaht İç-Asya seferinden geri döndüğü anlaşılmaktadır. Yeni Arap komutanı, hazırlıklarını tamamladıktan sonra, tekrar İç-Asya seferine başlamıştır. Maksadı; Semerkant'ta, muharip Türklere karşı çok kötü bir durumda kalan Arap garnizonu ve onun başındaki **Sevre b. el-Hür**'rün yardımına koşmaktı. Zira ***Türk Hakanı, Kemerce*** kuşatmasını kaldırdıktan sonra, büyük bir ordu ile, hemde hiç beklenmedik bir süratle asıl ihtilalin diğer bir odağı olan

[77] İbn A'sem el-Kûfî, IV. s. 307. et-Taberî, s. 67. İbnü'l-Esir, V. s. III.
[78] et-Taberî, VII. s. 68.

Semerkant'a yürümüştür. Zaten bu hareketinde Semerkant halkı, Soğdiana ahalisi, Su-lu Hanı destekledikleri gibi, Mahalli hükümdar **Oğuz Bek**'te bu seferinde, onun safında yer almıştı. Semerkant valisi **Sevre'nin "İmdâd!"** çığlıkları Buhara'ya yani **Cüneyd**'e güç belâ erişebiliyordu[79].

Cüneyd; Buhara-Semerkant yolunun Türk birlikleri tarafından tutulduğunu haber alınca, dağ yolunu tercih etmiş ve Şâvâdar dağları arasındki vâdilerden geçerek kolayca Semerkant'a ulaşabileceğini düşünmüştür. Ancak Semerkant'a dört fersah (24 km.) kalmıştıki Cüneyd neye uğradığının farkına varmakta gecikmemiştir. Zira Arap ordusu Türk Hakanı tarafından, hem de otluk bir arazide çepe çevre kuşatılmıştı ve onlar bir adım bile ileri atacak durumda değillerdi. Cüneyd'in omuzlarına binen yükü ayakları taşıyamaz olmuştu. Yanındaki danışmanlarınan biri, Cüneyd'e şöyle demiştir;

"-Sen Sevrenin mi yoksa kendinin ve askerlerinin mi yok olmasını istiyorsun? Hemen birini seç!" Cüneyd;

"-Sevrenin yok olması elbette benim için daha iyidir" dedi. O zaman yanındaki ak-bilge kişi ona; Sevreye derhal bir ulak göndermesini onun emrindeki askerlerle yola çıkmasını ve süratle kendisine katılmasını tavsiye etmiştir. Zira Sevrenin askerleri ile yola çıktığını haber alan Türkler onun üzerine yürüyecekler ve Cüneyd te, böylece Türk çemberinden kolayca kurtulmuş olacaktı[80].

[79] et-Taberî, VII. s. 71.
[80] et-Taberî, VII. s. 76.

Arap Ordusunun İmha Edilmesi:

Evet **Cüneyd'in** çok ağır ittiham ve tehditlerle dolu mektubu **Sevre'ye** ulaşınca oda, tam bir çâresizlik içinde kalmış ve ister istemez 12.000 kişilik bir güçle Cüneyd'in yardımına çıkmıştır. Haddizatında o ve askerleri bile bile ölümün kucağına gittiklerinin farkında idi. Mamafih **Sevr'e** ve askerleri, Cüneyde bir fersah (6 km.) yaklaştıklarında onlarında başına kıyâmet kopmuştu. Zira oda kendini boy boy kuru otlar içinde ve çepe çevre Türk birlikleri arasında sarılmış olarak buldu. Sevre bu ümidsiz durumdan kurtulmak için askerleri ile birlikte bir yarma hareketine girişmiştir. Türk Hakanı, **Oğuz Bek**'inde telkini ile fazla acele etmemiş öğle üzeri güneşin yakıcı ışıkları otları nerede ise tutuşturacak bir hale geldiğinde Hakan bir işareti ile otlar ateşe verilmiş ve Türkler ateş hattının gerisine çekilmişlerdir.

Zaten yakıcı bir güneşin sıcağı altında yanıp tutuşan ve bir türlü bulundukları yerden ilerleyemeyen **Sevre** ve askerleri, şimdi de gittikçe daralan bir ateş çemberi içinde kalmışlardı. Durum hakikaten çok feci idi. Diğertaraftan orduda büyük bir susuzluk başlamıştı. Herkes **"su! su!"** diye çırpınıyordu. Su yoktu. Çünkü su ikmalinin yapılmasını sağlayacak kuyuların hepsi daha önceden imha edilmişti[81]. Üstelik ateş ve duman ortalığı öyle kaplamıştı ki göz gözü görmüyordu. Herkes başının derdine düşmüştü. Neticede **Araplar**, müthiş bir bozguna uğramıştı. Ne yapacağını şaşıran Sevre ve adamları, son bir çare olarak kendilerini çeviren bu ateş çemberini yarmak ve Türklerin kuşatmasından sıyrılmak için harekete geçmeye karar verdiler. Can korkusuyla ateş ve duman çemberini yarmak için hücum eden Arapların çoğu yanarak ölmüştü. Sevre de bu hercümerç arasında atından düşerek beli kırılmış, o da bağıra çağıra yanıp gitmiştir. Ne yazık ki, 12.000 kişilik bir ordu ile Semerkant'tan çıkarak **Cüneyd'e** yardım etmeye gelen **Sevre** ve onun ordusundan ancak pek azı kurtulmaya muvaffak olmuştu.

[81] et-Taberî, VII, s. 77 vd. Tarihlere susuzluk olayı olarak geçen bu harbler uzun süre Arapların kafasından silinmemiştir.

Cüneyd'in Kaçıp Kurtulması:

Bu sırada **Cüneyd,** kendisi ile çarpışan Türk birliklerinin azalmasından istifade ederek sıkıştırılmış olduğu vadiden çıkmayı başardı. Semerkant'a doğru ilerlemeye koyuldu. **Türk Hakanı,** derhal **Cüneyd'in** üzerine yürüdü. Onu tekrar kontrolü altına aldı. **Cüneyd** bu defa da çok fena bir durumda kalmıştı. Kendisini bu büyük tehlikeden kurtaracak yeni bir kuvvete ihtiyacı vardı. Cüneyd bu sıkışık anında kendisine varı - yoğu ile yardım edecek taze bir kuvvet bulmada gecikmedi. Senelerdir farklı muamele gören ve izzeti nefisleri bir hayli rencide edilen ve saysı gerçekten de kabarık olan Arap asıllı kölelerin, harp kazanıldığı takdirde hürriyetlerine kavuşacaklarını ilan ettirdi[82].

Uzun zamandır başkalarının hizmetinde onların bir nevi harb esiri olarak yaşayan, üstelik pek çok medenî haklardan yoksun bulunan ve herkes tarafından hakîr görülen bu köleler; senelerdir hasretini çektikleri hürriyete kavuşabilecekleri ümidiyle öyle içten çarpışıyorlardı ki adeta ölümün kucağına kendilerini gözleri kapalı olarak seve, seve atıyorlardı. **Türk Hakanı,** harp meydanına atılan kölelerin yaptıkları inanılmaz şekildeki bu hücumlar karşısında geri çekil-

[82] İbnü'l-Esir, V. s. 167. et-Taberi, VII, s. 78. İbn A'sem, IV, s. 310 vd.

mek zorunda kaldı. Böylelikle Semerkant'a giden yol Cüneyd ve askerlerine tekrar açılmış oluyordu.

Evet bu açıklamalarımızdan da anlaşılacağı üzere **Cüneyd**; Semerkantı, ***"Türk kuşatmasından"*** kurtarmak için **Sevre'ye** yardıma giderken kendisi, ondan yardım dilemek mecburiyetinde kalmıştı. **Cüneyd'in, Türk Hakanı** ile yaptığı bu harblerde; Araplar'ın *Semerkant* askeri garnizonu çöktüğü gibi, muharip Arap ordusu da bu Orta Asya Türklüğü'nün parlak kılınçları ile eriyip gitmişti. Bu müessif olaylara temâs eden ve Araplar'ın Orta-Asya fetihlerin de, Türk askeri varlığını hiç bir zaman kabule yanaşmayan H.A.R. Gibb bile bu gerçeği en sonunda kabul etmekte ve aynen şöyle demektedir; ***"Araplar'ın kuvve-i maneviyesi fenâ halde sarsılmıştı. Çünkü ordular, Hakan ve Türk kabîlelerine karşı koymak için verilen hücum emirlerini, açıktan açığa ölüme koşmak gözü ile bakıyorlardı"***[83]. Mamafih **Gibb**, bu yorumlarında pek te haksız görülmemektedir. Meselâ **Osman b. Abdullah,** Semerkant'ın yeni askerî valisi, dört yüz kişilik piyâde ve dört yüz kişilik süvârilerden olmak üzere şehirde, sekiz yüz kişilik küçük bir muhafaza birliği kurmaya kalkışınca Araplar kıyameti koparmış ve,

"-Eyvah Hakan'ın karşısında kaldık. Onun bu isteği, bizi bile bile ölüme terketmekten başka bir şey değildir?" diyerek çok sert mukavemette bulunmuşlardır[84].

Cüneyd bu şekilde ve bin bir zorluk ve belâ ile Semerkant'a ulaşabilmişti. O burada bir müddet kalmayı, hem kendisi ve hem de harbin yorgunluğunu, mağlubiyet ve hezimetin ağır acılarını biraz olsun üzerinden atmayı düşünüyordu. O bu sırada Hişam'a bir ulak göndermiş ve Türk yurtlarında olup-bitenleri birinci elden ona haber vermesini söylemiştir. Hişam, Cüneyd'in elçisini dinledikten sonra, ondan duyduklarına kulakları bir türlü inanamamıştı. Öyle ya Horasan Arap ordusu, Türkeşlerin önünde tamamen mahvolmuştu.

Hişam; yukarda da ifâde edildiği gibi, akıllı, tedbirli elden bırakmayan bir halife idi. O hemen teşebbüse geçmiş ve Basralılardan 10.000, *Kûfelilerden* 10.000 kişi olmak üzere 20.000 kişilik bir ordu hazırlamış ayrıca bunların yanına 30.000 mızrak, 30.000 kalkan tedârik etmiş ve hepsini sorumlu kişilerin emir ve kumandasında Horasan'a gitmek üzere yola çıkarmıştır. **Cüneyd**'e ayrıca bunlara ilâveten 15.000 kişiyide yeniden paralı asker "*mevâli*" olarak orduya alabileceğini bildirmiştir[85].

Türk Hakanının Kuşatmalardan Vaz Geçmesi:

Diğer taraftan **Türk Hakanı,** Araplar'ı şaşkına çeviren ikinci bir hamle daha yapmıştır. Zira dinamik Türk Hakanı bu defa Buhara önlerinde görülmüştü[86]. Cüneyd; zaten bir hayli yıpranmış olan Arap ordusunun geride kalanlarını derleyip toparladıktan sonra bu defa da Buhara amili ve Kuteybe b. Müslim'in oğlu **Katan'ın** yardımına koşmak mecbûriyetinde kalmıştı. Cüneyd ve ona katılanlar çok büyük zorluklarla ilerlemişler ve Buhara'nın en canlı ticarî şehirlerinde biri olan *Tavâvis'e*[87] yaklaşmışlardır. Tavaviste Türk

[83] Gibb, H.A.R., s. 63.
[84] et-Taberî, VII. s. 82.
[85] et-Taberî, VII. s. 79. İbnü'l-Esir, V. s. 168.
[86] et-Taberî, VII. s. 81. İbnü'l-Esir, V. s. 169.
[87] *Tavavis asıl adı Erkud'dur. Buharaya 7-8 fersah (50 km.) mesafede zengin, müreffeh, bir şehirdir. Araplar Tavus kuşunu ilk defa burada gördükleri için bu şehre Tavavis adını vermişlerdir. Geniş bilgi için bkz.* en-Narşahî, s. 28. el-Hamevî, IV. s. 46.

Hakanı bu defa yine Cüneyd'in karşısına çıkmıştır. Cüneyd'in "*artçı*" birlikleri ile Hakan'ın "*öncü*" birlikleri arasındaki bu ilk çarpışmalarda **Selm b. Ahvez,** çok büyük bir Türk komutanını öldürmeye muvaffak olmuş ve böylece Türkler çil yavrusu gibi dağılıp gitmiştir.

Kaynaklarda adı verilmeyen bu ulu kişinin **Su-lu Han**'ın, bu harplerde öncü birliklerinin komutanı ve aynı zamanda onun sağ kolu bir Türk generali olduğundan kimsenin en ufak bir şüphesi olmamalıdır. Onun bu şekilde hem de vakitsiz bir zamanda öldürülmesi, sadece öncü birliklere değil, ordunun genel morali üzerinde de çok acı tesirler bırakmıştır. Bu **Su-lu Han**'ında moralini bozmuş ve ordusu ile birlikte geri çekilmiştir (729)[88]. H.A.R., Gibb, her ne kadar Hakan'ın geri çekilişini izahta biraz daha ihtiyatlı davranıyorsa da[89] gerçek sebebin Hakan'ın uzun seneler harbeden ve bir hayli yorulan, yıpranan ordusuna yeni bir çeki düzen vermek ve daha güçlü bir ordu hazırlamak olduğundan kimsenin en ufak bir şüphesi olmamalıdır. Taberî'nin daha sonra nakledeceğimiz rivâyetleri, onun bu niyetlerini açıkca ortaya koymaktadır. Su-lu Han tehlikesini çok kolay bir şekilde savuşturan Cüneyd ve yanındakiler, bir *mihrican* (ticâri festival) günü şehre girmişler ve halkın büyük sevgi gösterilerine mazhar olmuşlardır[90].

Artık bundan sonra Cüneyd, ölünceye kadar Türk Hakanı ile askeri şöhretini sarsacak yeni bir harbe tutuşmamıştır. Mamafih **Cüneyd,** bu gelişinde Buhara'da fazla kal-

[88] et-Taberî, VII. s. 83.
[89] Gibb, H.A.R., s. 64.
[90] et-Taberî, VII. s. 83.

mamış kılınç artıkları ile birlikte *Merv'e* dönmüştür. Onun böyle acele Merv'e gelmesi **Hişam'ın** yeni gönderdiği askerleri karşılamak olduğu anlaşılmaktadır.

Cüneyd, Merv'e dönmekle kendi kötü sonunu kendisi hazırlamış oluyordu. Cömert, iyi kalbli, iyi bir insan[91] ve fakat hiç bir zaman iyi bir asker olamıyan **Cüneyd'in**[92], daha önce hilâfet çevreleri ve özellikle Emevîler üzerinde kötü tesirler bırakmış olan el-Mühelleb ailesinden hem de, Yezid b, Mühelleb'in kızı **Fazıla** ile evlenmesi[93] **Hişam'ı** çileden çıkarmıştır. O derhal **Cüneyd'i** azlederek onun yerine **Âsım b. Abdullah el-Hilâliyi** Horasan'a vali olarak göndermiş ve Cüneyd'i ölüm yatağında son nefesini vermek üzere olsa dahi öldürmesini istemiştir. Mamafih **Cüneyd,** Hişamın gazabının neticesini görmeden kendi eceliyle Merv'de ölmüştür (734)[94]. Yeni vali bu sıralarda Türk yurtlarında uzun senedir faaliyet gösteren **Mürcie** hareketinin[*] lideri **Hâris b. Süreyc**'e karşı çok ciddi mücadeleler vermiştir[95]. Ne var ki Asım'ın; Irak'a Horasan valiliğinin tek elde bulunmasını istemesi üzerine o da Hişam tarafından görevinden azledilmiş ve onun yerine, hemde ikinci defa olmak üzere **Esed b. Abdullah el-Kasri** Horasan'a vali olmuştur (734)[96].

[91] et-Taberî, VII. s. 93.
[92] ez-Zehebî, *Tarihu'l-İslâm* IV. s. 239.
[93] İbnü'l-Esir, V. s. 182.
[94] et-Taberî, VII. s. 93. İbnü'l-Esir, V. s. 182.
[*] ***Mürcie;*** *Kişinin büyük günah işlemesiyle imanının çıkmayacağı görüşünü savunan bir mezheptir. Bu mezheb'i* ***Süreyc b. Hâris*** *ortaya atmış ve Türk yurtlarında kendisine çok büyük bir taraftar bulmuştur* Z.K.
[95] et-Taberî, VII. s. 94, 95, 96, 97, 98 vd.
[96] et-Taberî, VII. s. 109. İbnü'l-Esir, V. s. 162.

Esed b. Abdullah'ın Türkeşlerle Mücâdeleleri:

Esed'de yukarda adı geçen **Hâris b. Süreyc**'le çok uzun mücâdeleler yapmıştır. Fakat o, h. 119/737 yılında *"belki de eski bir hakaretin acısını çıkarmak ve intikam almak için"*[97] Horasan'ın önemli Türk bölgelerinden biri ve bir Türk beyi tarafından idare edilen **Huttele** hücum etmiştir. Bunun üzerine **Nekâvest'e** bulunan Su-lu Han; yıldırım suretiyle hareket etmiş ve 17 gün de Hottele girmiştir. Hiç tahmin etmediği böyle bir durumla karşılaşan ve karşısında bir anda Türk Hakanını bulan **Esed**; kurtuluşu, harb ağırlıklarını bir tarafa atarak, malum askeri karargahı olan **Belh'e** kaçmakta bulmuştur. Evet Türk Hakanı, yüklü develer, esirler ve câriyelerle **Toharistan'a** dönmüştür[98].

Su-lu Han; mağrur Arap komutanı Esed'e karşı Huttelde kazandığı büyük zaferden sonra Araplar'ı bütün Belh ve yöresinden, hatta bütün Horasan'dan söküp atabileceği ümidine kapılmıştı. Nitekim, Su-lu Han'ın; Esed'in Belh'e doğru kaçmaya hazırlandığı bir sırada askerlerinden birini çağırması ve Esed'in duyabileceği bir şekilde;

"-Ey Esed! Huttel toprakları benim babamın ve atalarımın ülkesidir. Eğer kendine güveniyorsan Nehrin arkasında (Aşağı Türkistan) savaşılacak çok yerler vardır"[99] diye nidâ ettirmesi bize bu gerçeği hatırlatmaktadır.

Oysa **Su-lu Han**'ın mevcud ordusu ile bu büyük işi başarması mümkün değildi. Nitekim o da bunu, çok geçmeden anlıyacaktır. Esed iyi bir hazırlık yaptıktan sonra ezilmişliğin verdiği ızdırab ve yeni bir intikam hırsı ile bu Türkeş generalinin karşısına çıkmıştır. Temel kaynakların çok daha geniş bir şekilde naklettiği bu harblerde **Esed; Türk** Hakanına karşı çok büyük bir zafer kazanarak **Belh'e** dönmüştür. O, Belh'te bulunan herkesin bu büyük **zaferden** dolayı Allah için oruç tutmasını istiyordu[100].

Su-lu Han'ın Yeni Ordu Hazırlıkları:

Su-lu Han, bu **Belh** bozgunundan **sonra tekrar** Toharistan'a Horasan'daki Türk yurduna yönelmiştir. Nizek Tarhan'ın Kuteybe b. Müslim tarafından alçakça öldürülmesinden sonra bu geniş bölgenin hükümranlığı, **Türk asıllı**[101] **Karluk Yapgusuna** geçmiş bulunuyordu[102]. **Su-lu Han** onu şereflendirmek istemişti. Orada ordusu için büyük ***"köşler"*** yapıldı. Hakan bu köslerin kuruması ve seslerinin çok uzak mesâfelerden duyulacak bir hale gelinceye kadar orada kaldı[103].

Türk Hakan'ı daha sonra ülkesine doğru yola çıktı ve *Uşrusana*'ya geldi. Orada onu, **Kara Buğra Han;** Arap kaynaklarında *Hurra Buğra Ebu Hanâ Hura* olarak zikredilmektedir[104] Abbâsi ordularının Türk asıllı en büyük generallerinden biri olan Afşin oğlu **Kâvus'un**[105] büyük babası, onu samimi bir coşku ile karşılamış ve elinden geldiği kadar ona

[97] Gibb, H.A.R., s. 68.
[98] et-Taberî, VII. s. 118. İbnü'l-Esir, V. s. 202.
[99] İbnü'l-Esir, V. s. 202. *Esed bunu duyduğunda sadece "Allah sizden intikamını alacaktır" demekle yetinmiştir.*

[100] *Bu olaylar hakkında çok ayrıntılı bilgiler için bkz.* et-Taberî, VII. s. 122, 123, 124 vd.
[101] Wellhausen, J., a.g.e., s. 221.
[102] et-Taberî, VII. s. 125. İbnü'l-Esir, V. s. 205.
[103] et-Taberî, VII. s. 125.
[104] et-Taberî, VII. s. 125. Krş. İbnü'l-Esir, V. s. 205.
[105] el-Istahari, s. 164. el-Hamevî, V. s. 47.

izzet ve ikramda bulunmuştur. Zira **Kara Buğra Han**'la Su-lu Han arasında bir soğukluk vardı. Belkide Su-lu Han; Aşağı Türkistan işlerinde, Araplara karşı mücadelede çok pasif bir tutum sergilediği için Kara Buğra Han'a kırılmıştı. Bu bakımdan Kara Buğra Han, Su-lu Han katında yüksek bir makama sahip olmak ve itibarını yükseltmek için elinden gelen her şeyi yapmıştır. Bu büyük Türk generaline çok büyük hediyeler takdim ettiği gibi, yine ona ve askerlerine binit atları (ve silahlar) vermiştir[106]. Su-lu Han burada da fazla kalmamış ve asıl ülkesi olan **Nevâkes'e** gelmiştir.

Türkeş Kağanı burada yeni bir harp hazırlığına başladı. Taberî, her ne kadar bu hazırlığın **Semerkant'ı** kuşatmak için yapıldığını açıklıyorsa da[107] bu büyük hazırlığın sadece Semerkant için olmadığı aşikârdır. Gerçekte **Su-lû Han,** bütün Aşağı Türkistan'dan Arapları sürüp çıkarmak ve uzun senelerden beri devam eden **Türgeş-Arap** siyâsî üstünlük mücadelesine kesin bir son vermek için daha kuvvetli, daha zinde bir ordu hazırlamaya koyulmuştur. Ayrıca bu sırada Türk Hakanından ayrılmayan **Mürcie** tarikatının şeyhi **Hâris b. Süreyc**'de beş bin savaş atı (Birzevn) getirmiş ve bunlar askerlere değil sadece ordudaki Türk komutanlarına dağıtılmıştır[108]. Buda Türk komuta heyetinin ne kadar güçlü olduğunu ortaya koymaktadır.

Su-lu Han'ın Kûr-Sûl Tarafından Öldürülmesi:

Ne yazık ki **Su-lu Han**'ın yıpranan Türkeş ordusunu daha dinamik bir hale getirmek ve müslüman Araplar karşı-

[106] et-Taberî, VII. s. 125. İbnü'l-Esir, V. s. 205.
[107] et-Taberî, VII. s. 125.
[108] et-Taberî, VII. s. 125.

sında gerçektende sarsılmış olan Türkeşlerin itibarını yükseltmek için giriştiği bu yeni hummalı hazırlık döneminde, beklenmedik bazı gelişmeler olmuştur. Bunlar; Türkeşlerin sonunu getirmekle kalmayacak belki, Türk devletini kesintiye uğratacak ve yeni bir Türk devletinin kurulması işini iki yüz sene geciktirecek olan bedbaht gelişmelerdi.

Bilindiği gibi **Su-lu Han**'ın Çin ve hele hele müslüman Araplar karşısındaki bu son başarısızlığı, Türkeş devletinin tabanını oluşturan boy beyleri tarafından hiçte hoş karşılanmamış ve bazı çözülmelere yol açmıştır. Bunlara her zaman olduğu gibi, **Çinlilerin** ektikleri nifak tohumlarını da ilâve etmemiz gerekmektedir[109]. Bu bakımdan yeni Türkeş devletinin esas temel unsurunu oluşturan ***Sarı Türkeşler*** onun kağanlığını tanımamaya başlamışlardı.

Gerçekte Çinlilerin tahriklerine en fazla kapılanların başında, ***Sarı Türkeşlerden Çu-mu-koen*** boyunun Kül-Çuru; **Bağa Tarkan,** İslâmi kaynaklardaki adıyla **Kûr-Sûl** geliyordu. Zaten, Su-Lu Hanla çeşitli sebeblerle araları bir hayli açılmış ve üstelik Çinlilerin büyük ölçüde desteğini sağlayan **Bağa Tarkan** veya **Kûr-Sûl;** daha da ileri gitmiş, kendi silâh arkadaşı, kader ortağı **Su-Lu Hanı** bir grup yakın adamıyla ve bir gece baskınında öldürtmüştür (737/738)[110]. Barthold;

[109] Sümer, F., a.g.e., s. 11, Turan, O. ***Türk Cihan Hakimiyeti,*** I. s. 138. Gibb, H.A.R., a.g.e., s. 71.
[110] Gibb, H.A.R., a.g.e., s. 71-75, Sümer, F. a.g.e, s. 11. Wellhausen, J. a.g.e., s. 224.

*Büyük Türgeş Hakanı **Su-lu**'nun öldürülüş sebebi **Çin** ve **Arap** kaynaklarında başka başka ele alınmıştır. Arapça kaynakların temelini teşkil eden Taberî bu konuda ayrıntılı olarak şu bilgileri vermektedir:*

"Hakan bir gün Kur-Sül ile tavla oynadı ve yenildi. Aralarında bu yüzden münakaşa çıktı. Kur-Sûl, Hakan'ın elini çekti ve (kötü bir talih

onun, aralarındaki bir hesaplaşma yüzünden **Su-Lu Hanı** öldürttüğünü kaydetmektedir[111]. **Bağa Tarkan**'ın bu büyük darbeyi çok yakın arkadaşı **To-mo-çi** ile birlikte gerçekleştirdikleri kaydedilmektedir[112].

Evet; Ömrünü harb meydanlarında geçiren, Türklerin, Aşağı Türkistan üzerindeki tarihi haklarına ölünceye kadar sahip çıkan ve bunun içinde ölünceye kadar Araplarla mücadelesini sürdüren, bu uğurda hiç bir taviz vermiyen, Araplarla bir çok ciddi harpler yapan, çok şerefli zaferler kazanan, ayrıca mahalli Türk hanları üzerinde çok derin bir tesiri, çok saygın bir kişiliği olan ve askerleri tarafından her Türk Hakanı için olduğu gibi, çok aşırı bir şekilde sevilen, sayılan bu yürekli, vatanperver insan, inadına kahraman Türk Hakanı, aslı esası olmıyan bir kısım sebeblerle, hemde en yakın silah arkadaşı Kur-Sul tarafından öldürülmüştür.

Haddizâtında **Kur-Sûl** ve onun **Su-lu Han**'ın boynuna indirdiği kılınç darbesi, bir manada, bilerek veya bilmiyerek Türkeş devletinin boynuna vurulmuştu. Böylece Türkeşler; Araplar karşısındaki bedbaht sonlarını yine kendi elleri tara-

eseri) eli kırıldı. Bu acı olay sırasında Hakanda Kur-Sûl'un elini kırmaya yemin etti. Bundan çekinen Kur-Sûl (Baga Tarkan) bir gece güvendiği arkadaşlarından bir grup ile Hakan istirahat etmekte olduğu çadıra bir baskın yaparak O'nu öldürdü."

Bu izahlarda bir Çin entrikasının izini bulmak mümkün değildir. Ne varki, Taberî'nin bu rivayetleri bir bakıma ***Gibb*** *ve diğer bir kısım yazarların tercih ettiği öldürme sebebi* (Çinlilerin etrikası) *ile fazla bir çelişkisi yok gibidir. Şöyle ki: Bu olaydan sonra can güvenliğinin kalmadığına inanan ve zaten büyük ölçüde Çinlilerin tahrikine kapılan* ***Kur-Sûl*** *bunu bir fırsat bilmiş ve* ***Su-lu Han'ı*** *öldürmüştür" Geniş Bilgi bkz.* et-Taberî, VII. s. 125. İbnü'l-Esir V. s. 205.

[111] Barthold, W. İbd., p. 85, *Hakan was kelled in a personal vendetta by the Turgesh prince Kûr-Sûl.*

[112] Chavannes E. Documents, s. 45, 83.

fından hazırlamış oluyorlardı.Zira; "Türgeş krallığının böyle önde gelen liderlerinden birinin katledilmesi Türgeş devletinin tamamıyla çökmesine yol açmıştır"[113]. Mâmafih; **Kur-Sûl**'un yakın bir gelecekteki akıbeti de Su-lu Hakan'dan farklı olmayacak ve kader eli onunda başını, bir başka kılınç darbesi ile vücudundan hem çok feci bir şekilde ayıracaktır.

Evet; **Su-lu Han**'ın böyle feci bir şekilde öldürülmesi Türkler üzerinde çok olumsuz bir tesir bırakmıştır. Yeni ordu dağılmış, binler ve onbinlerce kişi tamamen başı bozuk bir hale gelmiş, sağa, sola dağılarak yağma ve çapulculuk yapmaya başlamışlardır. Onlardan büyük bir kısmı İç-Asya'ya, Taşkent'e yönelmişlerdir. Bu arada ***Semerkant ve Soğdisana*** askerleri kendi ülkelerine dönmüştür. Mamafih et-Taberî bu değerli Türk Hakanı ve onun yerde cansız yatan cesedi ile ilgili şu ilginç bilgileri vermektedir.

"Bu Türk Hakanının cesedi ortada kalmıştı. Daha sonra Kuşan Türklerinden biri olan Züreyk b. Tufeyl[*] ve Cumuk boyuna bağlı kimseler ki onlar Türklerin en ululuları arasındadır, Türk Hakanının cesedinin bulunduğu yere gelmişler ve onu oradan almışlar ve uygun bir yere götürerek orada defnetmişlerdir. Ayrıca bir Türk Hakanı öldüğü zaman nasıl bir merasim yapılırsa onada aynı şeyleri yapmışlardır"[114].

[113] Watt, M. İbd. p. 37.

[*] *Bunun gibi bu devirde daha bir çok Türk müslüman olmuşlar ve Arap ismini almışlardır* Z.K

[114] et-Taberî, VII. s. 125.

Halife Hişamın Şaşkınlığı:

Dahili bir darbe sonucu **Batı Gök Türkleri ve Türkeşler**'in bu son dirayetli **Kağanı Su-lu Han**'ın, **Kur-Sul** tarafından öldürülmesi ve buna bağlı olarak gelişen olaylar özellikle Araplar arasında sanki bir bomba tesiri yapmıştır. **Esed** bu sıralarda **Belh'te** bulunuyordu. Harb meydanlarında ve Su-lu Han'ın karşısında hezimetten, hezimete sürüklenen Esed, bu olayı duyunca çok sevinmiş ve bir şükür ifadesi olarak bütün Araplar'a, **Oruç tutmalarını** emretmiştir[115]. Ayrıca, **Hakan'ın** ölüm haberini **Şam'a** ulaştırmak üzere derhal bir **müjdeciyi** yola çıkarmayıda ihmâl etmemiştir.

Esed'in habercisi **Hişam**'a gelipte bu müthiş haberi kendisine söyleyince Hişam kulaklarına inanamamış ve büyük bir şaşkınlık içinde hemen Hâcibini çağırmış;

"-Yahu ne duruyorsun! Bu ihtiyar adam eğer doğru söylüyorsa; o bize "büyük kıyamet'in koptuğunu haber veriyor! Ben bunun doğru olabileceğine inanmıyorum. Hemen git ve bunu bir araştır!" demiştir.

Bu sıralarda **Esed'in** Şam'a gönderdiği bir başka elçi tekbirler getirerek Hişamın kapısını çalmış ve onun huzuruna girmişti. Hişamda ona uyarak tekbirler getiriyordu. Adam daha sonra heyecandan kendini tutamamış ve çığlıklar hâlinde bağırarak

"-Zafer! Zafer! Ey Müminlerin Emiri!" diye bağırmaya başlamış ve Su-lu Han'ın öldürülmesi ile ilgili duyduğu, bildiği bütün haberleri ona anlatmıştır. **Hişam** bunları duyunca hayretler içinde kalmış ve çevresindekilere aldırmayarak o

[115] Wellhausen, J., a.g.e., s. 224.

muhteşem tahtından inmiş ve kendi başına şükür secdesine kapanmış ve öylece uzun, uzun Allah'a düalar etmiştir[116].

Ne ilginçtir ki Hişâm bununlada yetinmemiş ve daha sonra çok güvendiği bir kimse olan **Mukatil b. Hayyan**'ı özel olarak Horasandan getirtmemiş ve bu müthiş; haberi bir de onun ağzından duyduktan sonra Türk Hakanının öldürülmüş olabileceğine inanmıştır. Hişam son derece cimri olmasına rağmen[117], Mukatil b. Hayyan'a 100.000 dirhem mükâfat verilmesini emretmiştir[118].

Gerek Horasan, gerekse hilâfet merkezinde görünen bütün bu anormal davranış ve şaşkınlıklar Gibb'in de pek haklı olarak işaret ettiği gibi, *"Hakan adının ne dereceye kadar bir nişane-i felaket olduğunu açıkca göstermektedir"*[119]. **Su-lu Han**'ın şu veya bu sebeble öldürülmesinden sonra **Kur Sul,** (Kül-Çor) **Kara** ve **Sarı** Türgeş kabilelerine, **Kağan** olmuş ve **Bağa Tarkan** ünvanını almıştır. Kur Sul veya Bağa Tarkın'ın sessiz bir ihtilâl ile iktidara gelmesinden sonra Türgeşler'in Aşağı Türkistan harekatında yeni bir dönem daha başlamış oluyordu.

[116] *Bu konular hakkında geniş bilgi için bkz.* et-Taberi, VII, s. 125, 126, İbnü'l-Esir, V. s.
[117] İbn Tıktaka, *el-Fahri*, s. 132.
[118] et-Taberî, VII. s. 125.
[119] Gibb, H.A.R., s. 71.

III.
NASR B. SEYYAR
ve
ARAP'LARIN TÜRK YURTLARINA HAKİM OLMALARI

Nasr b. Seyyar'ın Horasan'a Vali Olması:

Esasen Türk yurtlarında, **Kuteybe b. Müslim** öncülüğünde başlayan bu harpler çok uzun seneler devam etmiştir. Sâsâni devletini, birkaç zaferle dünya haritasından silmeye muvaffak olan Araplar; senelerdir uğraştıkları halde Türk yurtlarını bir türlü istîla edememişlerdi. Çünkü yerli halktan tahmin edemeyecekleri kadar büyük mukavemet görüyorlardı. Büyük mücadele ve kanlı savaşlar sonucu alabildikleri şehirlere ***Araplar;*** *adalet, sulh, emniyet ve huzur* götürecekleri yerde, bilakis çoğu zaman *zulüm* ve *haksızlık* götürüyorlardı. Türklerin gösterdiği bütün bu direnmeler ve Arapları kendi öz yurtlarından çıkarmak için yaptıkları mücadeleler ta **Nasr b. Seyyar el-Kinâni**'nin Horasan'a vali olarak tayin edilmesine kadar devam etmiştir (738)[120].

Gerçekten **Nasr b. Seyyar;** akıl, irade sahibi bir adamdı. Yapacağı şeylerin önünü-sonunu daima düşünür ve iyi bir durum muhakemesi yapmadan önce kolay kolay karar vermezdi. Zaten Horasan'a vali olarak gelmeden önce, **Aşağı-Türkistan** harekâtına girişen Emevi ordularında dirayetli bir komutan olarak senelerce görev almış ve birçok yararlıklar göstermişti. Bu harpler bir taraftan, **Nasr**'ın askerî bir komutan ve idâreci olarak tecrübelerini artırırken, diğer ta-

[120] İbn A'sem, s. 312. et-Taberi, VIII, s. 155. İbnü'l-Esir, V. s. 226.

raftan da bulunduğu yerlerin coğrafi konumunu, diğer bir tabirle araziyi yakından tanımak, bu arada Türklerin karakterlerini öğrenmek hususunda ona büyük bir fırsat vermiş oluyordu. Onun bu müstesna durumuna işâret eden Gibb aynen şöyle demektedir; *"Zira son otuz sene zarfında ortaya çıkan bütün hârici ve dâhili anlaşamamazlıklarda Nasr kadar askerî şan ve şöhretini koruyabilmiş pek az Arap vardı"*[121].

Nasr İlk seneyi Horasan'da hazırlık devresi olarak geçirdi. Ordusuna önce iyi bir çekidüzen verdi. Bu arada diğer Arap askerlerinin yanında *Buhara, Semerkant, Keş ve Nesef* halkından toplanan ve genellikle ***Türklerden*** oluşan 20.000 kişilik bir takviye ordusu daha kurdu. Çünkü **Nasr;** Türk yurtlarında Arap hakimiyetini kesin bir şekilde yerleştirmek ve uzun zamandan beri Arap ordularını meşgul eden **"Türkler"** veya **"Türkeşler"** meselesini artık kati olarak halletmek istiyordu. Bu hazırlıkları tamam olunca 739 senesinde büyük bir ordu ile Taşkent'e doğru ilerlemeye başladı[122].

Kur-Sul Nasr'ın Karşısında:

Mamafih, **Nasr'ın** böyle kalabalık bir ordu ile İç Asya; yani, Taşkent'e doğru ilerlediği haberleri duyulunca tecrübeli Türk Hakanı **Kur-Sul,** derhal hazırlıklara başlamış ve 15.000 kişilik çevik bir ordu kurmuştur. Kur-Sul bu dinamik Türk ordusu ile Nasr'ı ***Şaş nehrini*** geçmek üzere iken yakalamış ve onu çepe çevre kuşatmıştır[123]. Araplar için yine karanlık günler başlamıştı. **Nasr'ın** bu durumu da vaktiyle

[121] Gibb, H.A.R. s. 73.
[122] İbnü'l-Esir, V. s. 236.
[123] et-Taberi, VII, s. 174.

Merv yakınlarında sıkıştırılan **Ahnef b. Kays**'dan pek farklı değildi. Fakat **Nasr,** yine de askerlerini mevzilerine yerleştirdi. Onlardan hiç birinin ***"yerlerinden ayrılmamalarını tenbih"*** etti. Muhtemel bir Türk baskınını önlemek için uygun gördüğü yerlere gözcüler koymayı da ihmal etmedi. Bu durum karşısında **Nasr'a;** günlerin kendisine neler getireceğini sabırsızlıkla beklemekten başka yapılacak bir şey kalmamıştı.

Nasr ve ordusu için son derece tehlikeli olan bu anlarda talih, bu defa da, **Nasr'a** hem de, beklemediğinden fazla bir şekilde yardım etmiştir. Zira **Türk Hakanı;** bir grup arkadaşı ile birlikte **Nasr'ı** ve onun harb mevzilerini gözetlemek için bir gece yarısı harp sahasında dolaşırken farkında olmıyarak Arap gözcülerinin içine dalmış ve her nasılsa Arap askerleri tarafından kıskıvrat yakalanmıştı. Arap askerleri bu ihtiyar adamı, üzerinde ipekli elbiseler olduğu halde Nasr'ın huzuruna getirdiklerinde Nasr, onun çok geçmeden ne kadar büyük bir kimse olduğunun farkına varmıştır. Bu adam günlerdir kendisini zorlayan ve pek çok korkulu günler yaşatan Türk hakanı **KUR-SUL**'un ta kendisi idi[124].

Kur-Sûl'un Öldürülmesi:

Kur-Sûl, serbest bırakılması için **Nasr'a** fidye olarak 4.000 Türk devesi ile 1.000 at teklif etti. Nasr, âdet yerini bulsun kabilinden yanındaki *Şam* ve *Horasan* ileri gelenleri ile meşverette bulundu. Arkadaşları ona, ihtiyar adamı bırakmasını söylüyorlardı. O zaman **Nasr'la, Kur-Sul** arasında şöyle bir konuşma başladı; Nasr, Kur-Sul'a yaşını sordu.

[124] İbnü'l-Esir, V. s. 237.

"-Kati olarak bilmiyorum" dedi. O zaman :

"-Kaç defa harbettin?" dedi. Kur-Sul;

"-Yetmiş iki." cevabını verdi. Nasr;

"-Susuzluk olayında da bulundun mu?" dedi. Kur-Sul,

"-Evet bulundum." dedi. Bu cevabı aldıktan sonra Nasr, içinde sakladığı kin ve öfkesini açıkça ortaya koydu ve:

"-Senin böyle çetin gözlemlerini duyduktan sonra, eğer bana güneşin üzerine doğduğu her şeyi versen seni yine elimden çıkarmam" dedi(*). Bu onun öldürülmesi idi. Daha sonra Nasr; **Âsım b. Umeyr'e** (Kur-Sûl'u yakalayan adam) işâret etmiş ve oda, büyük bir aç gözlülük göstererek Kûr-Sûl ve atının üstünde kıymet ifâde eden elbise, eşya vs. ne varsa almış, ondan sonra bir kılınç darbesi ile onun işini bitirmiştir. Böylece ömrünü harp meydanlarında geçiren ve Araplarla Türkler arasında cereyan eden harplerin hemen hepsine iştirak eden bu değerli **Türk Hakanı,** garib bir talihsizlik eseri, kendisini ölümün kucağında bulmuştu (738)[125].

Bununla beraber **Kur-Sûl**'un ölümü hâla ihtilâf konusudur. Zira, temel İslâmî kaynakların onun öldürülmesi ile ilgili olarak verdikleri bu geniş bilgiler Çin kaynakları tarafından teyid edilmemektedir. Çin kaynaklarına göre; **Kûr-Sûl;** bir diğer unvanı ile **Baga - Tarkan;** Çinlilerin kağan olarak gönderdikleri bir Gök-Türk **prensini,** gözünü kırpmadan öldürttüğü için; o da, 744 yılında Çinliler tarafından öl-

(*) *Nasr ile Kûr-Sûl arasında geçen bu uzun konuşmaların, **Türkçe** olduğundan hiç kimsenin en ufak bir şüphesi olmaması gerekmektedir. Zira Nasr da; emsâli birçok Arap devlet adamları gibi, Türkler arasında geçen "otuz senelik" memuriyet hayatında **Türkçeyi** çoktan öğrenmiş bulunuyordu.*

[125] et-taberi, VII, s. 174. İbni Tağrıberdı, ***en Nücüm ez-zahire,*** I. s. 286. İbnü'l-Esir, V. s. 237.

dürülmüştür[126]. Ayrıca Çin ve temel İslâmî kaynakların; Kûr-Sûl'un ölüm tarihi olarak verdikleri rakam arasında da çok büyük bir fark vardır. Bu rivâyetler şayet doğru ise; Çinlilerin, asıl **Kûr-Sûl**'u değil, onun ölümünden sonra yerine geçen ve yine Kûr-Sûl - **Bağa-Tarkan** unvanı ile anılan yeni, halefini öldürtmüş olmaları gerekmektedir. Zira temel islamî kaynaklarının bu açık rivâyetlerini görmemezlikten gelmemiz mümkün değildir.

Kur-Sul'un şerefsiz bir şekilde öldürüldüğü duyulunca, Türkler çılgına dönmüşlerdir. Her taraf bir matem havasına bürünmüştü. At kişnemelerinin ve kılıç seslerinin dolduracağı harp meydanlarından şimdi, feryat ve figanlar yükseliyordu. **Ebû'l-Fidâ,** hiç de beklemedikleri böyle bir olayla karşı karşıya kalan ve ne yapacaklarını şaşıran **Türklerin;** ***bu şaşkınlıklarından dolayı kiminin sakalını, kiminin saçını-başını yolduklarını, bazılarının kulaklarını kestiklerini, bazılarının çadırlarını ateşe verdiklerini ve beraberlerindeki pek çok hayvanları telef ettiklerini kaydetmektedir***[127]. **Nasr** bununla da yetinmemiş ve Ertesi günü oradan ayrılırken **Kur-Sul**'un cesedinin yakılması ve küllerinin nehre atılmasını emretmiştir ki bu, Türk muhariplerine, onun; öldürülmesinden daha ziyade tesir etmişti[128].

Türklerde Kutsal Hakanlık Mefhumu:

Bu arada hemen şunu itiraf edelim ki, Türklerin, **Hakanlarına** karşı gösterdikleri bu samimi duygu ve bağlılıkla-

[126] Chavennes, E., ***Documents***, s. 286. Sümer, F., a.g.e., s. 11, Gibb, H.A.R. a.g.e., s. 75.

[127] İbni Kesir, ***el-Bidâye***, IX. s. 168. et-Taberi, VII, s. 175.

[128] İbnü'l-Esir, V. s. 237. et-Taberi, VII, 175.

rını, aşırı bir mübalağa olarak görmemek gerekir. Türk töresi ve ananesine göre hakanlar gökteki yüce Kudretin yeryüzündeki rakipsiz temsilcisi sayılırdı. Artık; ***Kağan, Hakan, Han*** hatta İslâmi devirlerde ***Sultan, Padişah, Hükümdar*** gibi daha bir nice devlet başkanları, Allahtan aldığı güçle ki buna "**Kut**" diyoruz, milletinin başına geçmiştir. Bu bakımdan tarih boyunca **Türkler**, hakanlarına son derece bağlı bir millet olagelmişlerdir. Orhun Abideleri'nde bile Türklerin bu hususdaki karakteristik tutumları dile getirilmeye çalışılmıştır. Âbidelerde Türk Hakanı, milletine gökten inmiş bir *"Kağan"* olarak takdim edilmişti[129]. Onların kanları mukaddesti. Sıradan insanlar gibi öldürülmez ve kanları yere akıtılmazdı.

Kökü tarihin derinliklerinden kopup gelen bu asil duyguları sâyesindedir ki **Türkler**; tarihin hemen her devrinde hakanlarına sonsuz bir itimatla bağlanmışlar ve onun arzusu istikametinde hareket etmişlerdir. Türklerdeki tarihi "**Kızıl Elma**" gibi bir ulu ülkünün esâsı da bu olmalıdır. Bu da ferdin kendini, Hakanın irâdesi ile bütünleştirilmesi, onun emrine göre itaat ve hareket etmesidir. Türklerin tarihte birçok devlet ve en büyük imparatorluklar kurmaları ve büyük bir millet olmalarında bu köklü değerlerin her devirde çok önemli bir yeri olmuştur. Bu bakımdan **Türk**'lere göre; Hakanlarının düşmana esir edilmesi, hele hele düşman tarafından öldürülmesi, Türk töre ve yasalarına göre tahammül edilecek zilletlerden değildi. Türklerin bu karakteristik vasıfları üzerinde duran **W. Barthold,** kıymetli eserinde; bir Türk için Hakanının cesedi veya karısının, özellikle harp sırasında düşmanın eline geçmesinin en büyük alçaklık

[129] Ergin, M., ***Orhun Abideleri***, s. 5.

sayıldığını, bunun ötesinde başka türlü bir alçaklık olamayacağı şeklinde telakki edildiğini kaydetmektedir[130].

Mamafih, **Nasr'ın** Orta-Asya steplerinde kazandığı bu zaferden sonra Araplar, kati ve nihaî bir şekilde Türk yurtlarına hakim olmuşlardır. **Kuteybe b. Müslim**'le başlayan ve yarım asırdır devam eden Arapların bu **Aşağı Türkistan** mücadeleleri, Türklerin hazin şekilde kaybettikleri bu harp ve kesin bir yenilgiyle artık son buluyordu. Evet, Aşağı Türkistan mahalli hükümdar ve Türk aristokratlarının; **Gibb**'inde dediği gibi; *çapulcu gözüyle bakmaya alıştıkları ve ülkelerini ellerinden alacaklarına bir türlü inanmadıkları bu Araplar en sonunda bunu başarmışlar ve neticede Türkler hem istiklâllerini hem de ülkelerini kaybetmişlerdir*[131]. Ama bu ***Orta-Asya Türklüğü*** için Araplar karşısında hiç bir zaman nihâî bir çöküş olmayacaktır.

Türkler için belki bir dönüm noktası olan bu yenilgilerden sonra, onların tarihinde yeni bir devir daha başlayacaktır. Artık Türkler tarih sahnesinde; Yeni Dini, millî karakterleri ile meczederek yeni bir hüviyetle boy göstereceklerdir. Bu hüviyette Türk'ün kanı ve İslâmın imanı temsil edilecektir. Böylece Türkler bir taraftan yeni yeni devletler ve imparatorluklar kurarak dünya siyasî nizamında yegâne hakim ve nazım bir kuvvet olurken, diğer taraftan da yeni bir dinin, yani, İslâm dininin yayılmasına ve yeni bir medeniyetin, Türk-İslâm medeniyetinin doğup büyümesine ve eski dünya kıtalarında yayılıp gelişmesine yardım edecekler ve bunun öncülüğünü yapacaklardır. Artık Türkler sayesin-

[130] Barthold, W., ***Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler***, s. 58.
[131] Gibb, H.A.R. a.g.e. s. 49.

de İslâmiyet güç ve kuvvetini kimsenin aşamıyacağı bir azamet ve ululuğa ulaşacaktır.

Nasr b. Seyyar'ın İç - Asya Seferi; Şaş:

Türkeş tehlikesini bu şekilde atlattıktan sonra **Nasr**'ın önünde şimdi, Çin seddine kadar yayılan geniş Asya bozkırlarında hiç bir ciddi engel kalmamıştı. Bu bakımdan **Nasr**; ileri hareketine devam etmiş ve yeni yeni bir kısım askeri seferlerde bulunmuştur. Fakat bu seferlerinden asıl maksadı onun uzun zamandır Türk yurtlarında faaliyetlerini sürdüren, çevresine büyük insan kitleleri toplayan ve büyük ölçüde Emevilere karşı yıkıcı hareketleri dolaysıyla Türkeş Hakanlarının himâye ve desteğine mazhar olan, *Mûrcie* mezhebinin kurucusu, etkili tarikat şeyhi **Haris b. Süreyci**, Emeviler için bir tehlike olmaktan çıkarmaktı. Zaten Irak vâlisi **Yusuf b. Amrda, Nasrı** bu hususta sıkıştırmakta idi[132].

Bu cümleden olmak üzere Nasr önce **Kûr-Sûl**'un başı bozuk askerlerinin peşine takılmış ve bunun içinde *Fergâne* cihetine yürümüştür. Bu başı bozuk askerlerin yağma ve halka zarar vermesinden korkuyordu. Nasır kısa zamanda bunlara ulaşmış ve onlardan üç bin tanesini de esir etmiştir[133]. Bu arada **Şaş'a, Haris b. Süreyc**'i yakalamak için **Yahya b. Hudeyn** komutasında bir öncü birlik göndermeyi de ihmâl etmedi. Zira **Nasr'ın** asıl hedefi; bir taraftan *Şaşta* bulunan **Hâris b. Süreyci** dize getirmek olduğu gibi, diğer taraftan da İç-Asyada, Çinlilere karşı çok önemli stratejik bir mevkii olan *Şaş Türk Beyliğini* kendisine bağlamak ve buralarda geniş manada Arap hakimiyetini sağlamaktı.

[132] et-Taberi, VII, s. 175. İbnü'l-Esir, V. s. 237.
[133] et-Taberi, VII, s. 175. İbnü'l-Esir, V. s. 237.

Evet **Nasr**, İç Asya'da, Şaş ve Fergâne bölgelerinde bir kısım asayiş ve emniyet tedbirleri aldıktan sonra, belki mevsim faktörünü (Kış) de göz önüne alarak *Semerkant*'a dönmüştür. İhtiyar vâli burada bulunduğu sırada kendisini üzen, çok feci bir olay olmuştur. Zira; **Nasr'ı** ziyaret etmek için Semerkant'a gelen dâmâdı **Tuğ-Şâd;** Buhara Türk Hanı, kendilerine haksızlık yapıldığını iddia eden ve bunun içinde Nasr'a şikâyet etmeye gelen ***iki dihkan*** tarafından çok feci bir şekilde hançerlenerek öldürülmüştür[134].

Nasr b. Seyyar ve Melike Hâtun:

Nasr, kışı *Semerkant*'da geçirdikten sonra yanında, *Nizek Tarhan*'ın oğlu **Sâlih ve Sul Tekin**'in oğlu **Süleyman** da olduğu halde, **Şaş'a** yeni bir sefer daha düzenlemiştir. **Şaş Beyi** onu kıymetli hediye ve kendisine takdim edilmek üzere rehinelerle karşılamış ve onunla barış yapma talebinde bulunmuştur. **Nasr;** *Şaş Beyi ile; Haris b. Sureyci* memleketinden çıkarmak üzere bir anlaşma yapmış ve buraya Nizek Tarhan'ın büyük Türk vatanperverinin oğlu **Salihi, Âmil** tayin etmiştir[135].

Bundan sonra **Nasr**; Fergâneye yönelmiş ve yol üzerinde *Kuba* denilen bir mevkide konaklamıştır. Kendisi, buraların emniyeti ile meşgul olurken, diğer taraftan; **Süleyman b. Sul**'u, bir mektubla *Fergâne Beyine* göndermiş ve onun, diplomatik yollarla barış yapmakla görevlendirmiştir. Süleyman; Fergâne Beyi ve yakın çevresi ile çok ciddi temaslarda bulunmuş Fergâne Beyi ve hele hele hükümet işlerinde asıl söz sahibi olan "anası" *Melike Hâtun*'u barış yapmaya

[134] Narşahi, *Tarih-u Buhara*, s. 90. et-Taberi, VII. s. 176.
[135] et-Taberi, VII. s. 177. İbnü'l-Esir, V. s. 238.

ikna etmiş, bundan da öte ***Melike Hâtun***'u Nasr'ın huzuruna getirmeye bile muvaffak olmuştur. **Nasr; Süleyman b. Sul**'un çok genç yaşta olmasına rağmen, bu diplomatik başarısına çok hayran kalmış, ve ona Arapların bu kabil kimseler için söyledikleri darb-ı meseli söyleyerek iltifatlarda bulunmuş ve şöyle demiştir:

"إذا كنت في حاجة مرسلاً فأرسل حكيمًا ولا توصه."

"Eğer bir yere bir elçi göndermek zorunda isen,
İşi bilge kişiye bırak, gerisini düşünme sen!"[136].

Büyük tarihçimiz Taberi, bu dirayetli ***Türk Anası*** ile, ***Nasr*** arasında geçen ilginç konuşmalardan çok güzel örnekler kaydetmektedir. Bunlar, bu Türk anasının dirâyet, medeni davranış devlet idaresindeki yüksek kültür ve müstesna şahsiyeti hakkında bizlere, çokgüzel fikirler vermektedir. Fakat bizim için en dikkat çekici olanı onun; büyük Arap komutanı **Kuteybe b. Müslim** için ölümünden tam yirmi küsür sene geçtikten sonra dahi, olayın, hala canlı sıcak ve tazeliğini gösteren sözleridir. Şöyleki; **Onun**; Nasr'la olan bu konuşmaları sırasında Melike Hâtun; meclise bir delikanlının girdiğini ve yavaşça bir yere oturduğunu görmüş ve yanındakilere onun kim olduğunu sormuştur. Oysa bu kişi; meşhur Türkistan fatihi **Kuteybe b. Müslim**'in oğlu ***el-Haccâc*** idi. Türk anası bunu duyunca kendine bir çeki düzen vermiş ve onların Kuteybeye yaptıkları hiyâneti yüzlerine bir şamar gibi indirircesine şöyle demiştir;

"Ey Arap Toplumu! Sizlerde vefâ duygusu yoktur. Birbirinize faydanız da yoktur. (Birbirinize düşmüşsünüz) İşte Kuteybe, gördüğüm kadarı ile buraları sizlere yurt yapan adam. Fakat şu onun oğluna bakınız! Bu mecliste sizler onu, en gerilere buyur ettiniz. Halbuki onun yeri, bu meclisin baş köşesi olmalı idi"[137].

Nasr'ın Türklere Karşı Gösterdiği Kolaylıklar:

Nasr; İç Asyada, bu şekilde gereken emniyet ve istikrar tedbirlerini aldıktan sonra şüphesiz Arapların askeri karargâhı olan ***Merv***'e dönmüştür. Gerçekte **Nasr**, yukarda da ifâde edildiği gibi, akıllı, dirâyetli, çok üstün yetenekleri olan bir devlet adamı idi. Bize göre bunlardan daha da önemlisi onun; Kuteybe ve diğer Arap valileri gibi, Türklere karşı hiçbir ön yargısı olmadığı gibi, muharip Türk unsuru ve Türkleri insafsızca kılınçtan geçirme gibi, aşırı, kindar, insanlık dışı saplantısıda yoktu. Otuz senelik devlet memuriyeti döneminde Türkleri çok daha yakından tanıma fırsatı bulmuş onlarla şahsi münasebet ve dostluklarını geliştirmiş hatta kızını bir Türk Hanı olan **Tuğ Şâd**'la evlendirmişti. Türkçe'yi en iyi bilen bir Arap valisi idi.

Bu bakımdan Türklerle olan hukuki meselelerin Meselâ; ***cizye, haraç*** ve eski kazanılmış haklar, hepsi, hepsini Türklerin lehine ve onların istekleri doğrultusunda halletmiş ve bu yönde yapılan ağır baskı ve tenkitlere fazla bir önem vermemiştir. Bunların başında, belkide en zoru ise; Arap valilerinin aşırı vergi zulmü ve bu yöndeki ağır baskılarından, yurt ve yuvalarını terk ederek İç-Asyaya, Şaş ve civârına göç eden ***Semerkant ve Soğdiana*** ahalisi gelmekte idi. **Nasr**; onlara kendi yurtlarına dönmeleri için mektuplar yazmış ve isteklerinin hepsini karşılayacağını bildirmiştir[138].

[136] et-Taberi, VII. s. 178. İbnü'l-Esir, V. s. 239.

[137] Geniş bilgi için bkz., ***Kitapçı, Z. İlk Müslüman Türk Hükümdarları,*** s.101.

[138] et-Taberi, VII. s. 192. İbnü'l-Esir, V. s. 250.

O bu şekilde; kendinden önce hiç bir valinin değil yapmak, düşünmeye bile cesâret edemeyeceği dînî, mâli, ve idâri bir reformu yapmış oluyordu. Artık Türk yurtları; Nasr zamanında ve uzun karanlık ve kargaşalıklı yıllardan sonra bekleyip durduğu huzur, barış, emniyet ve güvene oluyordu. Nitekim, et-Taberî; onun emniyet ve huzuru sağlamada gösterdiği bu başarıların göklere çıkarmakta ve şöyle demektedir: ***"Horasan onun zamanında öylesine mutlu ve refah seviyesi öylesine yüksek bir ülke olmuştuki ondan önce böyle bir devir asla yaşamamıştır"***[139].

Nasr'ın halkı idâre etme ve vergi işlerini bir bir düzene koymadaki yüksek uygulamalarını takdir eden Sevvâr b. el-Aş'ar adındaki bir şair ise bir beytinde şöyle demiştir:

"أضحت خرسان بعد الخوف آمنة من ظلم كل غشوم الحكم جبار."

"Horasan bir kısım zorba, sert, inadına zâlim valilerin kötü idârelerinden sonra artık Nasr b. Seyyâr'la ilk defa emniyet ve huzura kavuşmuş oldu"[140].

Nasr'ı Tüketen Yeni Huzursuzluk Devri:

Ne varki **Nasr**; Türk yurtlarında insan üstü gayret ve çabalar ve çok üstün bir deha gücü sergileyerek gerçekleştirdiği bu emniyet ve huzurun meyvelerini hiçbir zaman toplayamamıştır. Zirâ onun, bin bir emekle sağladığı bu huzur ortamı, yeni yeni bir çok huzursuzlukların doğmasına sebeb olmuş ve bu talihsiz gelişmeler, Emeviler devletini büyük gürültülerle sanki dik yamaçlı dağlardan yuvarlanan kaya parçaları gibi, beklenen kötü sona götürmüştür. O da; ***Emevi Devletinin*** Doğuda ve tam kendini çok güçlü hissettiği bir devirde, hemde çok kuvvetli bir şekilde, yine doğuda çıkan bir fitne, kargaşalık, anarşi, terör hayır! bütün bunları içine alan bir halk ihtilâli ile yıkılıp gitmiş olması idi.

Peki, Emevi devleti nasıl bu hale gelmiş ve kendisini çok güçlü zannettiği bir devirde böyle, dünyada eşi ve benzeri görülmeyen bir halk ihtilâli ile yıkılıp gitmiştir?

Hemen şunu ifâde edelim ki; bunun sebebi; yine Araplar, yine Emeviler ve Emevi Halifelerinin ufuksuz politikaları, yerli halka karşı, saygısız tutumları, çok uluslu bir İslâm devleti olmanın yerine, câhiliye devri Arabizminin (asabiye) dinamik karakterini taşıyan, kurum ve kuruluşları olmıyan bir kabile devleti olarak kalmayı tercih etmeleri idi. Bundan da öte onların; Ehl-i Beyt ve ashab-ı Rasûle karşı nerede ise bir kan davasını andıran tutum ve davranışlarını değiştirmemeleri, onları hor ve hakir görmeye devam etmeleri, bütün bunlardan daha da kötüsü; Abbâsi propagandacılarının bir meydan haline getirdikleri Doğuda, Türk yurtlarında onların önünü kesmek ve faaliyetlerini önlemek için hiç bir ciddi, polisiye tedbir almamış olmalarıdır.

Gerçekte **Nasr b. Seyyar**'ın emniyet ve huzuru sağladığı ve hele hele Türklere baş eğdirdiği bir sırada; bu defa, karşısına kara bir kâbus, bir heyûla gibi iki adam daha çıkmıştır. Bunların ikisiide birbirinden belâlı ve Arap Emevi Devleti için çok tehlikeli kimselerdi. Bunlardan birincisi, yukarda ismî geçen **Hâris b. Süreyc,** ikincisi ise; hepimizin bildiği ve Abbâsi ihtilâlinin karizmatik lideri ***Ebû Müslim el-Horasanî*** idi.

Nasr b. Seyyar ve Hâris b. Süreyc:

Hâris b. Süreyc gerçekte; Emevi halife ve devlet adamlarını son on yıldan beri Horasanda en fazla meşgul

[139] et-Taberî, VII. s. 157.
[140] et-Taberî, VII. s. 157.

eden bir tarikat şeyhi hayır! mücâdele adamı idi. Ata binen, kılıç kuşanan, silâh kullanan, Emevi ordularına karşı harbeden üstelik Türkler safında yer alan ve kendi cemaatı ile onları silâhlı bir güç olarak destekleyen, ayrıca; dindar ve etkileyici kişiliği ile herkese tesir eden heyecanlı, duygu dolu bir kimse idi. ***Büyük günah*** işlemenin, kişinin imanına bir zarar vermiyeceğini savunan ve bu yolda "Mürcie" denilen bir Tarikat kuran bu "***Şeyh***"; etrafına topladığı Türk ve Arap müridleri ile her zaman Emevî Arap idâresinin başına büyük bir belâ olmuştur. Zira ***Türkeş Hakanları;*** başta **Su-lu Han** ve Kûr-Sûl büyük ölçüde **Hâris b. Süreyci** desteklediklerı gibi, onu her zaman yüksek himâyelerine almayı da ihmâl etmemişlerdir. Mâmafih bu ***"Mürcie Tarikatı"*** ve onun Türkler arasında İslâm dininin yayılmasında ne derece etkili olduğu halâ, ciddi bir araştırma ve bir tez konusudur.

İşte şimdi **Nasr** için asıl mesele; **Süreyci** Türk yurtlarından çağırmak, onunla her vâsıtayı kullanarak bir anlaşma yapmak ve onu, Emevi devleti için bir tehlike olmaktan çıkarmak, kendi safına çekmekti. Bu şekilde ve her zaman olduğu gibi çok iyi niyetlerle yola çıkan **Nasr**; diplomasinin bütün inceliklerini kullanarak **Hâris'le** uzlaşmayı, hatta onu *Merv'e* getirmeyi başarmış, o ve yakın arkadaşlarına çok konforlu bir hayat temin etmeyi de ihmâl etmemiştir[141]. et-Taberi; **Süreyc'in**; Nasr'ın huzuruna girdiğinde üzerinde kendisine **Türk Hakanının** hediye ettiği muhteşem bir "**zırh**" bulunduğunu kaydetmektedir[142]. Ne varki bütün bunlar, Hâris'in uslu bir adam olmasına yetmemiş ve kendi-

[141] et-Taberi, VII. s. 309. İbnü'l-Esir, V. s. 327.
[142] et-Taberi, VII. s. 310.

sine göre çok haklı sebeblerle Emevilere baş kaldırmış ve bunu hayatı ile ödiyerek *Merv* sokaklarında çarmıha gerilmiştir (745). Alman asıllı yazar **J. Wellhausen** onunla ilgili olarak yaptığı geniş yorumlarında aynen şöyle demektedir;

"İslâm için, Araplık aleyhinde tazyik edenler için, zorbalara karşı mücâdelede mevcût idâre ve nizama karşı, en uygunsuz kimselerle ittifâk etmiş olan Emevi devletine karşı, elinden geleni arkasına koymamıştı. Ortaya ilk atılışında; Türkleri, Araplara karşı meydana sürmüş, bunda muvaffak olamayıncada, Türklerin yanında olmuş ve yıllarca Türk yurtlarında yaşamıştı. Bu ikinci ortaya çıkışında Horasanda; Arap hakimiyetinin devamı için bir ve berâber olmaları gereken Temimî, Yemenî ve Mudar kabilelerini birbirlerine düşürmüş ve bunların zayıflamalarına sebeb olmuştur. Böylece Hâris haklı olarak uğursuz ve Ebû Müslim'in en büyük hazırlayıcılarından biri olmuştur"[143].

Abbasi İhtilâli ve Doğu Türklüğü:

Evet yukarda da ifâde edildiği gibi *Hâris'in* cesedi Wellhausen'in tabiri ile her ne kadar *Merv* sokaklarında *"çarmıha gerilmişse"* de[144] bu defa, Nasr'ın karşısına belki ondan çok daha tehlikeli bir kimse olan **Ebû Müslim el-Horasanî** çıkmıştır. Bilindiği Abbasi ihtilâlinin teorisyenleri, amiyâne ifâde ile lâf ebeleri, genellikle Hz. Abbasın soyundan gelen ve onlara katılan üçüncü nesilden Araplar olmuşsa da, bunun uygulamasını, Doğu halkına, daha açık bir ifâde ile ekseriyetini Türklerin oluşturduğu birinci nesil müslümanlara ve Aşağı Türkistan halkına bırakmışlardı. Ni-

[143] Wellhausen, J. a.g.e., s. 231.
[144] Geniş bilgi için bkz. et-Taberi, VII. s. 330. İbnü'l-Esir, V. s. 342.

tekim Abbası yeraltı teşkilâtının önde gelen simalarından biri olan **M. b. Ali b. Abdullah b. Abbâs;** bütün *"Düatlarını* (özel eğitilmiş propagandacılar) *Basra, Kûfe ve Mağrib* şehirlerine Mısır ve Kâhireye değil, Türklük dokusunun yoğun olduğu Horasan ve Aşağı Türkistan'a göndermiş ve onlara yerli halkı ihtilâle safına çekmeleri talimatını vermiştir. Hatta o, Horasana kendi *"Düatları"* na gönderdiği bir mektubunda aynen şöyle diyordu:

"Sizler Horasan halkını yanınıza almaya çalışınız. Oralarda sizin davanızı destekliyecek bir çok sağlam insanlar (Türkler) vardır. Onların gönülleri temiz, kalbleri geniştir. Geçici hevesler onları parçalamamış, aşırı duygular onları birbirlerine düşürmemiş, bozgunculuk onlara ulaşmamıştır. Onlar gerçek askerlerdir. Bedenleri sağlam, görünüşleri heybetlidir. Sakal ve bıyıkları olan er kişilerdir. Onların harb sahalarındaki naraları korkunç, konuşmaları uludur. Onların konuştukları kelimeler, henüz kirlenmemiş ağızlardan çıkmaktadır"[145].

Bu cümleler, o devirlerde yeni müslüman olan Türklerin karakterlerini ortaya koyan ve bir manada genel beyanlardı. Türklerin karakter yapılarının taşları olan bu güzel açıklamalar daha sonraki devirlerde başta **el-Câhız** olmak üzere, daha bir nice Arap yazarları ve edipleri tarafından da tekrâr edilecektir. Evet; Horasan'ın büyük şehirlerine gönderilen ve **"Nâkib"** adı verilen üst seviyedeki eğitilmiş propagandacılar arı gibi çalışıyor ve halktan Emevilere karşı, bu büyük halk ihtilâline katılmak üzere *"biât"* alıyorlardı. Ab-

[145] el-Hamevi, II. s. 352.

basi büyükleri ve gizli ihtilâl liderlerine yapılan bu biat metnini, **C. Zeydan** bize şu şekilde takdim etmektedir:

"Allah'ın kitabı" ve Rasûlu'llah'ın sünneti ve Ehl-i Beyt-i Rasûlden er-Rızaya itaat üzere size biat ediyorum. Burada sizin üzerinize Allah'ın ahdi, misâkı, talâkı, itakı, Beytü'l-Haram'a kadar gitmek olsun. Evliyâ-i umurunuz size vermek istemeden maaş ve yiyecek istemiyeceksiniz!"[146].

Ebu Müslim el-Horasani ve Abbâsi İhtilâli:

Gerçekte Abbasilerin bu yöndeki en büyük başarıları, *Ebû Müslim el-Horasanî* (719-755) gibi, eski Turan kahramanlarını andıran, inadına yiğit, inadına kahraman, cesur, gözünü budaktan ayırmayan, teşkilâtçı bir kimseyi, ihtilâlin safına çekmeleri idi[147]. Mâmafih burada karşımıza çok önemli bir soru çıkmaktadır. O da; **Ebû Müslim**'in *"etnik hüviyyeti"*, yani *"milliyeti meselesi"*dir.

Gerçekte **Ebû Müslim**'in milliyeti hâla bir münâkaşa konusudur. Bu bakımdan *Arap, İran ve Türkler* arasında paylaşılamıyan bir kimse olarak karşımıza çıkmaktadır. Ne varki Müslüman Arapların Horasan ve Aşağı Türkistan'ı ele geçirmeleri sırasında muhârip Türk unsuru ve mahalli Türk hükümdar ve Hakanlarının Araplar karşısında gösterdikleri üstün kahramanlıklarını görenler, onun Arap olmasına kesinlikle ihtimâl vermeyecekleri gibi, İranlı olmasını da, inandırıcı bulmıyacaklardır. Bize göre **Ebu Müslim;** o çağlarda Arap zulmüne başkaldıran **Nizek Tarhan ve Sul-Tekin** gibi

[146] Zeydan, C., *Medeniyet-i İslâmiye Tarihi,* Çev. Z. Meğomiz, İstanbul, 1972, I. s. 176.

[147] Geniş bilgi için bkz. et-Taberi, VII. s. 198. İbnü'l-Esir, V. s. 254, Barthold, W., *Ebu Müslim,* İA. IV. s. 39-40.

eski Turan kahramanlarını andıran bir Türktür. Onu Türklüğünü savunan meşhur tarihçilerimizden biri olan **Ş. Günaltay;** konumuza esas olan fikirlerini şöyle açıklamaktadır;

"Abbâsi ihtilâlinin başladığı sıralarda Horasan halkının çoğunluk itibarı ile Türk olması, Ebu Müslimin faaliyetlerinin İranlılar değil de Türklerin meskün olduğu bölgelerde yapması ve onun fiziki yapısının Tûran ülkesi kahramanlarına benzemesi ve seciyesi hakkında verilen bilgilerin Türk tipine uygun olması onun Türklüğü ihtimâlini kuvvetlendirmektedir"[148].

Günaltay; bu hususta daha da ileri gitmekte ve bilgiyi vermektedir; "Nitekim; müverrih ***Ebubekir Abdullah b. Aytek ed-Devâdârî*** tarafından Mısır Memlük hükümdarı M. b. Klavun adına yazılan ***"Dürerü't-Ticân*** isimli eserde, Ebu Müslim'in kütüphanesinden çıkmış olan ve aslı Türkçe iken Sâsâniler zamanında da Arapçaya tercüme edilmiş olan "***Oğuznâmeden***" bahsedilirken; ***"Bu kitap Ebû Müslim'in kütüphanesinden alınmıştır. Zaten Ebû Müslim Batu Han neslinden geldiğini iddia ediyordu"***[149] denilmektedir. Mâmafih Ebû Müslim el-Horasani ve Abbasi ihtilâlinde Türklerin rolü, hâlâ araştırılması gereken önemli bir konudur.

Nasr b. Seyyâr ve Emevi Devletinin Acı Sonu:

Ebû Müslim, artık bütün gücü ile ihtilâl kıvılcımlarını başta *Merv* olmak üzere Horasanın bütün büyük şehirlerinde tutuşturmaya başlamıştı. Bu şehirlerin sokakları, çarşı ve pazar yerleri, siyâh elbise, siyâh sarık giyen kimselerle dolup

[148] Günaltay, M.Ş., ***Abbasoğulları İmparatorluğunun Kuruluş ve Yükselişinde Türklerin Rolü,*** Belleten, VI. Sy. 23-24, s. 183, s. 40.
[149] Günaltay, M.Ş., a.g.mak., s. 184.

taşmaya başlamıştı. Bunların hepsi yarın ihtilâlin siyah sancağı altında toplanmaya hazır, gönüllü kimselerdi. Bu insanların bir çoğuda Emevîlerin zulmünden bıkmış, usanmış ve bundan kurtulmak için senelerdir mücâdele eden ve bu uğurda bir çok şeylerini kaybeden Türklerdi.

Evet; *Emevi Halife* ve devlet adamları, yine çok geç kalmışlardı. Onlar, Aşağı Türkistan'a *"halifenin çiftliği"* gözü ile bakmışlar ve çoğu kere, zulme varan vergi toplamaktan başka hiç bir şey düşünmemişlerdir. Bundan daha da kötüsü, Türkler ve yerli halkla hiç bir zaman barışma yoluna gitmemişlerdi. Diğer taraftan, Abbasilerin yer altı teşkilâtı ve bunun öncüleri olan "***düatlar***", çoktan yerli halkı ve Türkleri, devlet aleyhine tahrik etmeye başlamışlardı. Onlar, gayri memnun halk kitleleri arasında yaptıkları bu yıkıcı propagandalarında çok etkili oluyorlardı. İhtiyar vâli ve tecrübeli devlet adamı **Nasr b. Seyyar,** bunu görmüş ve devletin sonunun gelmek üzere olduğunu anlamıştı. Sorumluları bütün gücü ile uyarmaya ve bir çığ gibi büyüyüp gelen olayları önlemek için tedbir almaya çalışıyordu. Hatta o, Emevîlerin vurdumduymaz ve böyle olduğu içinde *Eşek Mervan* lakabıyla anılan **Halife Mervân el-Hımar'a** (744-750) yazdığı uzun bir şiirinde şöyle yakınıyordu.

"أرى بين الرماد وميض نار ويوشك أن يكون لها ضرام
فإن لم تطفئها عقلاء قوم يكون وقودها جنت وهام
أقول من التعجب ليت شعري أأيقاضي بني أمية أم نيام."

"Küller arasında ateş kıvılcımları görüyorum. Her an onların alevlenmesi mümkündür.

Devletin başında olanlar, onu söndürmezlerse, korkarım ki bu ateş nice nice cesed ve başları yakacaktır.

Hayretler içindeyim ve diyorum ki; Bütün bunlar olurken Ümeyye Oğulları hâla uyanık mı yoksa derin uykuya mı dalmışlar? Keşke bunu bir bilseydim"[150].

Evet, *Nasr*'ın bütün bu uyarıları, "hayır!" canhıraş feryadlarını Emevi halifelerinin hiç biri duymamıştır. Artık **Ebu Müslim**'in şahsında esen ihtilâl rüzgarları dalga dalga *Horasan*'ın bütün şehirlerine yayılıyordu. *Herat, Busene Merv-erRûd, Talakan, Merv, Nese, Ebiverd, Tûs, Neysabur, Serahs, Belh, Çağaniyan, Toharistan, Hutlan, Kiş, Nesef* ve daha bir çok şehirlerde yaşayan yüzlerce binlerce insan dalga **Ebû Müslim**'in safına katılıyorlardı. Ebu Müslim'in asıl gücünü, *Toharistan* halkı oluşturuyordu. **Nizek Tarhan**'ın memleketi olan Toharistan halkının, ihtilâlin ön saflarında yer almalarının her halde bir manası olmalı idi. Diğer taraftan ihtilâlin alevi, **Aşağı Türkistan**'a sıçramıştı. *Baykent, Buhara ve Semerkant* gibi, Türk şehirleri ve buraların mahalli Türk hanları ihtilali bütün gücü ile destekliyorlardı.

Artık İhtilalin "*Sehab*" ve "*Zıl*" adındaki siyah sancağını, taşıyanlar başta **Ebû Müslim** olmak üzere *Merv*'e yönelmişlerdir. İhtiyar Valiye firardan başka yol kalmamıştı. O, *Merv'den* kaçarak *Serahs* yoluyla *Tûs*'a, oradanda *Neysâbur*'a gitti. Orada da tutunamadı. Buradan kalkarak önce *Kumuş*'a, oradan *Cürcan*'a gitti, ihtilâl'ın gölgesinden alabildiğine kaçıp kurtulmak istiyordu. Bu arada onun peşine sanki Azrail'in biri temsilcisi gibi **Kahtaba** takılmıştı. Bu bakımdan *Kumuşta* da pek fazla kalamadı ve *Rey*'e doğru kaçmaya başladı. İhtiyar vali *Rey*'e varınca hastalandı. Ne

[150] İbn A'sem, IV. s. 346. İbnü Abdi Rabbih, *el-Ikdû'l-Ferid*, V. s. 206.. İbnü'l-Esir, V. s. 365.

yürüyecek ve ne de ata binecek bir durumda değildi, adamları tarafından taşınıyordu. Bu arada bin bir zahmetle *Sevad*'a ulaşabildi. İhtiyar vâli bunu hak etmemişti. Nihayet *Sevad*'da 85 yaşında büyük bir şans eseri kendi eceli ile ölmüştür (748/749)[151].

Evet; temelleri koyu bir Arap milliyyetçiliğine dayanan, kendilerini çok üstün gören, gayri Arap müslümanlara nerede ise bir köle gözüyle bakan, onları her zaman hor, hakir gören, Hz. Peygamberin soyundan gelenlere dil uzatan, onlara hakâret etmeyi bir devlet politikası haline getiren, minber ve mescidlerde Peygamber ehline saygısız davranan ve bu cebbar tutumları dolayısıyla müslümanlar tarafından hiç bir zaman kabul edilmeyen, zorba, Emeviler Devleti; Eski Turan kahramanlarını andıran Ebû Müslim el-Horasâninin önderliğinde ve çoğunluğunu doğu halkı yani Türk asker ve komutanlarının oluşturduğu bir ihtilâl ordusu ile yıkılıp gitmiştir (750).

Evet; yukarda da ifâde edildiği gibi, siyâsi, dinî ve sosyal yönlerden zâten halkın desteğini kaybeden **Emevîler devletinin** yıkılmasıyla doğuda, Türk yurtlarında başlatılan ve yarım asırdan fazla bir zamandan beri devam eden fetih hareketleri de sona ermiş oluyordu. **Emevilerden** sonra iktidara, **Abbasîler** gelmişlerdir. **Abbâsîlerin** "**Doğu**" politikası ve kendilerini iktidara getiren İranlı ve **Türklere** karşı yaklaşımları, daha başka ve sıcak olmuştur. Onlar Emevilerin, **Orta Asya** fetihlerini devam ettirmek şöyle dursun, bu geniş toprakların emniyet, huzur ve asâyişini temin etmekle ye-

[151] Zettersten, K.V., İA. IX. S. 108-109. et-Taberi, VII. s. 403. İbnü'l-Esir, V. s. 395. Wellhausen, J., a.g.e., s. 255.

tinmişler, Türklere, Türk Hakanlarına büyük ilgi göstermişler, iltifatlarda bulunmuşlardır.

Buraya kadar olan açıklamalarımızda ***Aşağı Türkistan***'ın, Araplar tarafından fethi ve siyasî Arap hâkimiyetinin bu topraklarda yerleşmesi, Türklerle yapılan kanlı mücâdeleler üzerinde durulmuş ve bir tarih muhakemesi içinde olaylar açıklanmaya çalışılmıştır. Bütün bunlarla; Türk, hatta İslâm milletleri tarihinde netice itibarı ile çok mühim bir yeri olan ***Orta Asya Arap fetihlerine,*** milli tarih şuuru içinde, ***Arabizmin*** dışında bir giriş yapılmış ve bir kapı açılmıştır. Eminiz ki; bundan sonra da bu kapıdan giren bir çok tarihçilerimiz olacaktır. Bütün mesele onların da bu milli çizgi üzerinden yürümeleri ve olaylara Arabizmin dışında ve kendi şartları içinde yaklaşmaları ve bir neticeye varmalarıdır.

EK : I
İSLÂM HİLÂFETİNİN
HULEFÂ-İ RÂŞİDİN DEVRİ
(H. 11 - 40 M. 632 - 661)

1- Hz. Ebu Bekir ..... (H. 11-13 M. 632-634)
2- Hz. Ömer ..... (H. 13-23 M. 634-644)
3- Hz. Osman ..... (H. 23-35 M. 644-656)
4- Hz. Ali ..... (H. 35-40 M. 656-661)

EMEVİLER DEVRİ
(H. 41-132 M. 661-750)

1- Muaviye b. Ebu Süfyan ..... (H. 41-60 M. 661-680)
2- Yezid b. Muaviye ..... (H. 60-64 M. 680-683)
3- Muaviye b. Yezid ..... (H. 64-64 M. 683-684)
4- Mervân b. el-Hakem ..... (H. 64-65 M. 684-685)
5- Abdü'l-Melik b. Mervan ..... (H. 65-86 M. 685-705)
6- Velid b. Abdü'l-Melik ..... (H. 86-96 M. 705-715)
7- Süleyman b. Abdü'l-Melik ..... (H. 96-99 M. 715-717)
8- Ömer b. Abdü'l-Aziz ..... (H. 99-101 M. 717-720)
9- Yezid b. Abdü'l-Melik ..... (H. 101-105 M. 720-724)
10- Hişam b. Abdü'l-Melik ..... (H. 105-125 M. 724-743)
11- Velid b. Yezid ..... (H. 125-126 M. 743-744)
12- Yezid b. Velid b. Abdü'l-Melik ..... (H. 126-126 M. 744)
13- Mervan b. Muhammed b. Mervan ..... (H. 127-132 M. 744-750)

HULEFÂ-İ RÂŞİDİN DEVRİNDE HORASAN'A GÖNDERİLEN ARAP VALİLERİ (H. 22-53 M. 644-677)

Ahnef b. Kays ..... (H. 22/M. 644)
Abdurrahman b. Semüre ..... (H. 25/M. 645)
Abdullah b. Âmir b. Küreyz ..... (H. 31/M. 652)
Kays b. el-Heysem es-Sülemî ..... (H. 32/M. 653)
Abdullah b. Hâzim ..... (H. 33/M. 653)
Hulayd b. Kurrâ el-Yerbûî ..... (H. 36/M. 656)
Ca'dete b. Hübeyre, ... (H. 37/M. 657)
Huleyd b. Kay's ..... (H. 37/M. 657)
Kays b. el-Heysem es-Sülemi ..... (H. 41/M. 661)
Abdullah b. Âmir b. Kûrayz ..... (H. 42/M. 662)
Abdullah b. Hâzim ..... (H. 43/M. 663)
el-Hakem b. Amr el-Ğıfârî ..... (H. 44/M. 664)
Umeyr b. Ahmer el-Yeşkürî ..... (H. 45/M. 665)
Enes b. Ebû Unas ..... (H. 50/M. 670)
Huleyd b. Abdullah el-Hanefî ..... (H. 50/M. 670)
er-Rabi' b. Ziyâd el-Harisi ..... (H. 51/M. 671)
Ubeydullah b. Ziyad ..... (H. 53/M. 673)
Eslem b. Züra el-Kilâbî ..... (H. 55/M. 674)

EMEVÎLER DEVRİNDE HORASAN'A GÖNDERİLEN VE TÜRKİSTANDA GÖREV YAPAN ARAP VÂLİLERİ

Said b. Osman ..... (H. 55/M. 674)
Eslem b. Züra el-Kilâbi ..... (H. 56/M. 675)
Selm b. Ziyad ..... (H. 61/M. 680)
Abdullah b. Hâzim ..... (H. 64/M. 683)
el-Mühelleb b. Ebî Sufra ..... (H. 65/M. 684)
Abdullah b. Hâzim ..... (H. 71/M. 690)
Bükeyr b. Vişâh ..... (H. 72/M. 691)
Umay' b. Abdullah b. Halid b. Üseyd ..... (H. 74/M. 694)
Ebi'l-As b. Umeyye ..... (H. 77/M. 969)
el-Mühelleb b. Ebû Sufra ..... (H. 80/M. 699)
Yezîd b. el-Mühelleb ..... (H. 82/M. 701)
Musab b. Abdullah b. Hâzim ..... (H. 84/M. 704)
el-Mufaddal b. el-Mühelleb ..... (H. 85)M. 704)
Kuteybe b. Müslim el-Bâhilî ..... (H. 85/M. 705)
Veki' b. Hassan b. Sûd et-Temimî (10 Ay) ..... (H. 97/M. 716)
Yezîd b. el-Mühelleb ..... (H. 97/M. 716)
el-Cerrah b. Abdullah el-Hakemî ..... (H. 99/M. 717)
Abdurrahman b. Naym el-Kuşeyrî ..... (H. 100/M. 718)
Said b. Abdü'l-Aziz b. el-Haris b. el-Hakem .. (H. 102/M. 721)
Said b. Amr b. Esved el-Haraşî ..... (H. 103)M. 721)
Müslim b. Said el-Kilâbî ..... (H. 104/M. 722)
Esed b. Abdulla el-Kasrî ..... (H. 106/M. 724)
Eşres b. Abdullah es-Sülemî ..... (H. 109/M. 727)
Cüneyd b. Abdurrahman el-Mürrî ..... (H. 111/M. 729)
Âsım b. Abdullah b. Yezîd el-Hilâlî ..... (H. 116/M. 734)
Halid b. Abdullah el-Kasrî ..... (H. 117/M. 735)
Esed b. Abdullah el-Kasrî ..... (H. 119/M. 737)
Ca'fer b. Hanzela ..... (H. 120/M. 738)
Yusuf b. Amr Cüdey b. el-Kirmânî ..... (H. 120/M. 738)
Nasr b. Seyyâr el-Kinânî ..... (H. 120/M. 738)

BİBLİYOGRAFYA

Kur'an-ı Kerim

ABDULLAH, Y. A: ***The Glorius Quran,*** London, 1975.

Ahmed b. Hanbel: ***el-Müsned,*** Mısır, 1312.

AKSİN, Z. N: ***Osmanlı Tarihi,*** İstanbul, 1994.I

Ali Cevad: ***Tarihu'l-Arab Kâbl el-İslam,*** Bağdad, 1951.X

el-Akkad, Abbas, M: ***Amr b. el-As,*** Beyrut, 1969.

ANTONİUS, G: ***The Arap Avakening,*** Newyork, 1965.

ARNOLD, T. W: ***The Preaching of Islam,*** London, 1913.

ASIM, N: ***Türk Tarihi,*** İstanbul, 1316.

A'şa Hemdan: ***Divan,*** nşr. Geyer, London, 1928.

el-Ayni: **Umdetü'l-Kâri,** İstanbul, (Tarihsiz).

el-Bar, M. Ali, ***Afganistan min'el-Feth el-Islâmi, ilâ'l-Ğazv er-Rûsî,*** Cidde, 1985.

BARTHOLD, W: ***For Studies on the History of Central Asia,*** Leiden, 1956.

------, ***Moğol İstilâsına Kadar Türkistan,*** İstanbul, 1981.

------, ***Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler,*** Ankara, 1975.

-----, ***İslâm Medeniyeti Tarihi,*** Ankara, 1954.

------, ***Türkistan Down to Mongol Invision,*** London, 1968.

------, ***Fergana,*** İ.A., IV.

------, ***Toharistan,*** İ.A., XII/I.

BAUSANİ, A; ***The Persians From the Earliest Days to the Twentieth Century,*** London, 1975.

el-Belâzurî, ***Fütûhu'l-Büldân,*** Tah. A.E. et-Tabba, Ö.E. et-Tabba' Beyrut, 1958.

el-Belâzuri: ***Fütûhu'l-Buldan,*** (Çev. M. Fayda), Ankara, 1987.

BELENİTSKY, A: ***The Ancient Civilisation of Central Asia,*** London, 1969.

el-Birûni: ***Asâru'l-Bakiye,*** Leibzing, 1923.

BOSWORTH, C.E: ***Barbarian Incursions Islamic Civilisation,*** Oxford, 1937.

BROCKELMAN, C: ***İslâm Milletleri ve Devletleri Tarihi,*** Ankara, 1944.

BUNYADOV, Z: ***Azerbaycan, VII. - IX. Asırlar,*** Bakü, 1989.

BUTLER, A.J: *The Arap Coquest of Egypt,* Oxford, 1902.
BÜYÜK LAROUSSE, Milliyet Yayınları, İstanbul.
CAETANİ, L: *İslâm Tarihi,* İstanbul, Çev. H.C. Yalçın, 1924.
el-Cahız, *Fazilü'l-etrak, (Rasailü'l-Câhız),* Tah. A.M. Harun, Kahire, 1948.
el-Câhız, *Hilâfet Ordusunun Menkıbeleri ve Türklerin Faziletleri,* Trc. R. Şeşen, Ankara, 1967.
el-Câhız, *el-Beyân Ve't-Tebyin,* Tah. A.M. Harun, el-Kâhire, 1948.
CHAVANNES, Ed: *DOCUMENTS,* Paris, 1903.
Cağferoğlu, A., *Türk Dili Tarihi,* İstanbul, 1970.
ÇAĞATAY, D.C. *Conversion and Poll Tax in Early Islam,* London, 1950.
el-Dineveri: *el-Ahbaru't-Tıval,* Mısır, 1330.
ed-Diyarbekiri: *Târihü'l-Hamis,* II. Mısır, 1283.
EBERHARD, V: *Çin Tarihi,* Ankara, 1974.
Ebu Yusuf: *Kitabu'l-Harac,* Çev. A. Özek, İstanbul, 1967.
Ebû'l-Fidâ, *K. Takvimü'l-Büldan,* nşr. M. Renaud, Paris, 1984, s. 484.
Eberhard, W., *Çin'in Şimal Komşuları,* Ankara, 1924.
en-Narşahi, *Tarih-u Buhara,* nşr. E.A. Bedevi, Mısırı, 1965.
ENOKİ, K: *The Origine of The White Huns or Hepthalites,* East West.
ENGİN, M: *Türkiye'nin Meseleleri,* İstanbul, 1974.
ERGİN, M: *Orhun Abideleri,* Ankara, 1970.
ESİN, E: *İslâmiyetten Önce Türk Kültür Tarihi ve İslama Giriş,* İsta bul, 1978.
Evs b. Hacer: *Divan,* nşr. R. Gayer, Wien, 1925.
FRYE, R. N: *The Golden Age of Persia, The Araps in The East,* London, 1977.
FRYE, R. N: *Selçuklulardan Evvel Ortaşarkta Türkler,* Belleten, X. Sy. 37.
FRYE, R. N, SAYILI, A. *Turks in The Middle East Before Seljuqs,* JAOS. (New Haven), 1943.
FRYE, R. N: *History of Buhara,* Cambridge, 1954.
GABAİN, A.V: *Kök Türklerin Tarihine Bir Bakış,* DTCF, Dergisi, 1944,2.
GENÇ, R: *Türkgeşler,* T.A. XXXII.

Gibb, H.A.R: *Orta Asyada Arap Fütühatı,* Çev. M. Hakkı, İstanbul, 1930.
GROUSSET, R: *Bozkır İmparatorluğu,* (Çev. M.R. Uzmen), İstanbul, 1980.
GÜNALTAY, M.Ş: *İslam Tarihinin Kaynakları,* İstanbul, 1971.
GÜNALTAY, M.Ş: *Abbasoğulları İmparatorluğunun Kuruluş ve Yükselişinde Türkler,* Belleten, Ankara. 1942.
GÜNALTAY, M.Ş: *İbni Sinanın Şahsiyeti ve Milliyeti Meselesi,* Belleten, 1940.
el-Cüveyni: *Tarih-i Cihangüşay,* Çev. M. Öztürk, Ankara, 1988.
el-Hamevi, *Mu'cemü'l-Üdebâ,* VI. Mısır, 1923.
el-Hamevi, *Mu'cemü'l-Buldân,* IV. Beyrut, 1955.
HAMUDİLLAH, M: *Mecmuatü'l-Vesâiku's-Siyâsiye,* Beyrut, 1389.
HAARMANN, U.W: *The Arab Image of the Turk from the Abbasids to Modern Egypt, Middle East Studies,* USA. 1989.
HASAN, İ.H: *Tarihu'l-İslam, es-Siyasî ve'd-Dinî ves'Siyâsî,* el-Kâhire, 1958.
HASAN, S.A: *The Expantion of Islam in to Central Asia, Islamic Cultre,* XLIV, no. I.
Hatibu'l-Bağdâdi; **Tarih-u Bağdad,** nşr. Daru'l-Kitab el-Arabi, Beyrut, (Tarihsiz).
el-Haseni, Ebul Feyz Ahmed: *Mutabakati'l-Asriyye,* el-Kâhire, 1960.
HİTTİ, P.K: *The Arabs,* Chicago, 1962.
-----, *İslam Tarihi,* (Çev. S. Tuğ), İstanbul, 1980.
Hoca Saadettin Efendi: *Tâcü't-Tevârih,* Ankara, 1992.
Hududu'l-Âlem, nşr. Minorsky, London, 1937.
el-Isfahâni, Ebu'l-Farac; *K. el-Ağani,* Beyrut, 1970, XII.
el-Istahri: **el-Mesâlik Ve'l-Memâlik,** nşr. M.C.A. el-Hini, M.Ş. Ğırbal, Kâhire, 1961.
İbni Adim: *Buğyetü't-Talab fi Tarihü'l-Halab,* (Yay, A. Sevim), Ankara, 1976.
İbni Asakir: *Tarih-u İbn Asâkir,* Şam, 1330.
İbn A'sem el-Kûfi, K. *el-Fütûh,* Beyrut, 1986.
İbnü Abdi Rabbih, *İkdü'l-Ferid,* (Tah. A. Emin, A.İ. el-Ebiyâri), Kahire, 1944.
İbnü'l-Esir: *el-Kâmil fi't-Tarih,* Beyrut, 1972.

İbnü'l-Esir: *el-Lübâb fi Marifeti'l-Ensab*, Mısır.
İbni Hacer: *el-İsâbe*, Mısır, 1328.
İbni Haldun: *Tarih-u İbni Haldun*, Beyrut, 1971.
İbni Hubeyb: *Esmâü'l-Muğtelin Mine'l-Eşraf Fi'l-Cahiliyyeti ve'l-İslâm*, Kahire, 1954.
İbni Kesir: *el-Bidâye ve'n-Nihaye*, Beyrut, 1966.
İbni Kuteybe, *el-Maarif*, Mısır, 1981.
İbni Miskeveyh: *Tecâribü'l-Ümem*, Tah. E. el-İmâmi, Tahran, 1987.
İbni Tağrıberdi: *en-Nücum ez-Zâhire*, Mısır, 1963.
İbni Tıktaka: *el-Fahri*, Beyrut, 1966.
KAFESOĞLU, İ: *Türk Milli Kültürü*, Ankara, 1977.
el-Kaşgari Mahmud: *Divânü'l-Lügat et-Türk*, Ankara, 1939.
KİTAPÇI, Z: *Abbasi Hilâfetinde Selçuklu Hatunları ve Türk Sultanları*, Konya, 1994.
KİTAPÇI, Z., *Türkler Nasıl Müslüman Oldu?*, Konya, 2004.
KİTAPÇI, Z., *İlk Müslüman Türk Hükümdarları*, Konya, 2004.
------, *Hz. Peygamber'in Hadislerinde Türkler*, Selçuklular-Moğollar-Osmanlılar, Konya, 1996.
------, *Saadet Asrında Türkler, İlk Türk Sahabe, Tâbiî ve Tebea Tabiîleri*,. Konya, 1995.
------, *et-Türk fi Müellafat el-Câhız*, Beyrut, 1972.
------, *Buharada İslamiyetin Yayılışı*, Milli Kültür, Şubat, 1977.
------, *Orta Asya Arap Fetihlerinin Sosyal ve Dini Karakteri*, T.D.A., Aralık, 1984.
------, *Orta Asyada İslamiyetin Yayışılı ve Türkler*, Konya, 1998.
------, *The first Challange of the Turks Against the Araps*, Tarih Dergisi, No: XXXII, İstanbul, 1979.
------, *Kuteybe b. Müslim Devrinde Türk Yurtlarında İslâmiyet*, T.D.A., No: 29, İstanbul, 1984.
------, *Kuteybe b. Müslim Devrinde Aşağı Türkistan'ın Diğer Şehirlerinde İslamiyet*, T.D.A.D., İstanbul, 1984.
------, *Arap Ordularında Çarpışan İlk Türkler*, İslami İlimler Fak. Der. No: I, 1976.
KONUKÇU, E: *Kuşanlar ve Ak Hunlar Tarihi*, Ankara, 1973.
KONYALI, İ.H: *Endülüsten Hatıralar*, Yeni Asya, 25 Ocak, 1979.
KOVALSKY, T: Maınz, E: *Der Islam*, XXI, 1933.

KÖPRÜLÜ, F: *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, Ankara, 1966.
KURAT, A.N: *Kuteybe b. Müslimin Harzem ve Semerkantı Zaptı*, D.T.C.F. VI. No. 5.
Lee, Hee-Soo: *İslam ve Türk Kültürünün Uzak Doğuda Yayılması*, Ankara, 1988.
Le STRANG, G: *Büldanü'l-Hilâfe eş-Şarkiyye*, Beyrut, 1958.
LEVY, R: *The Social Structure of Islam*, Cambridge, 1969.
LEWIS, B: *The Middle East and West*, London, 1964.
------, *The Emegency of Modern Turkey*, London, 1962.
------, *Islam in History*, London, 1973.
LİGETİ, L: *Bilinmeyen İç Asya*, Ankara, 1970.
MAHMUD, S.F: *A Shorter History of Islam*, Dacca, 1960.
MARGOLİOUTH, D.S: *The Relations Between Arabs and Israelities Prior to the Rise of Islam*, London, 1924.
MARQUART, J., *Eranshar*, Berlin, 1901.
el-Mesûdi: *Müruc*, I. (Tah. M.M. Abdülhamid), Mısır, 1964.
el-Minkari: *Vakatu Sıffin*, Kahire, 1382.
el-Makdisi, *Ahsanü'l-Tekasim fi Marifeti'l-Akâlim*, nşr. M. De Goeje, Leiden, 1906.
Müneccimbaşı: *Sâhaifü'l-Ahbar*, I. (Çev. Şair Nedim), İstanbul, 1285.
en-Necm, V.T: *el-Câhız Ve'l-Hıdaratü'l-Abbasiyye*, Bağdad, 1965.
NEHRU, J: *Glimpses of World History*, London, 1949.
en-Nüveyri, *Nihâyetü'l-Ereb*, Kahire, 1347.
ORHUN, H.N: *Türk Tarihi*, İstanbul, 1936.
ORKUN, N. H., *Eski Türk Yazıtları*, İstanbul, 1941.
ÖGEL, B: *Türk Kültür Tarihine Giriş*, Ankara, 1991.
------, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, Ankara, 1979.
------, *Ergonokon*, Türk Ansiklopedisi, XV.
ÖZTÜRK, A., *Ötüken Kitabeleri*, İstanbul, 1976.
PANIPATİ, M.İ: *İslâmın Yayılışı Tarihi*, (Çev. A. Genceli), İstanbul, 1972.
PURİ, B.N: *India Under The Kushans*, Bombay, 1965.
RASONY, L., *Tarihte Türklük*, Ankara, 1971.
er-Reşid b. Zübeyr: *K. ez-Zehair Ve't-Tuhuf*, Küveyt, 1959.
RİCHARDS, D.C: *Papers on Islamic History*, Oxford, 1973.
ROSENFİELD, J.M: *The Dynastik Arts of the Kushans*, Berkely, 1967.

es-Suyuti: ***Tarihu'l-Hulefa,*** Mısır, 1952.
es-Saidi, Abdül Müteal: ***es-Siyasetü'l-İslamiyye fi Ahdi'n-Nübüvve,*** Mısır.
es-Sâlibi: ***Gurar Mülük el-Acem-*** Tahran, 1369.
SAYILI, A: ***Selçuklulardan Evvel Orta Şarkta Türkler,*** Belleten, Ankara, 1946, Sy. 37.
es-Sealibi, ***Yetimetü'd-Dehr,*** Kahire, 1956, I-V.
SHABAN, M.A: ***The Abbasid Revalution,*** Cambridge, 1970.
SMOLİN, V: ***East Türkistan,*** The Hages, 1964.
SÜMER, ***Oğuzlar,*** Ankara, 1972.
SÜMER, F: ***Oğuzlar,*** Ankara, 1972.
SYKES, S.M: ***The Calips Last Heritage,*** London, 1915.
Şelebi, Ahmed: ***Târihu'l-İslam ve Hıdarâtü'l-İslamiyye,*** Kahire, 1983.
ŞEŞEN, R: ***Eski Araplara Göre Türkler,*** T.M. İstanbul, 1960, No: XV.
et-Taberi: ***Tarihü'l-Ümem ve'l-Mülük,*** Beyrut, 1967.
TOGAN, Z.V: ***Amuderya,*** İ. A. I.
------, ***Türkili Türkistan Tarihi,*** İstanbul, 1947.
------, ***Umumi Türk Tarihine Giriş,*** İstanbul, 1981.
VOGLİERİ, L.V: ***The Patriarchal and Umayyad Chalips,*** The Cambridge History of İslam, Cambridge, 1970.
WELLHAUSEN, J: ***Arap Devleti ve Sükutu,*** Çev. F. Işıltan, İstanbul, 1960.
WELLHAUSEN, J: ***İslamın En Eski Tarihine Giriş,*** Çev. F. Işıltan, İstanbul, 1960.
el-Vebil, Yusuf b. Abdullah: ***Eşratü's-Sa'h,*** el-Isla, 1990.
el-Yafii: ***Miratü'l-Cinan,*** Beyrut, 1984.
Ya'kubi: ***Tarih,*** Necef, 1385.
YAZIR, H.E: ***Hak Dini ve Kuran Dili,*** İstanbul, 1960, VI.
YILDIZ, H.D: ***İslamiyet ve Türkler,*** İstanbul, 1976.
YUSUF, S.M: ***Studies in Islamic History and Culture,*** Lahor, 1970.
ez-Zehebi, M.H: ***el-İber,*** Küveyt, 1960.
ez-Zehebi, M.H: ***Tarihu'l-İslam,*** Kahire, 1369.
ZEYDAN, C: ***Medeniyet-i İslâmiye Tarihi,*** İstanbul, 1329.
ZEYDAN, C: ***el-Arap Kable'l-İslâm,*** Beyrut, (Tarihsiz).
ZEYDAN, C: ***Tarihu't-Temeddün el-İslami,*** Mısır, 1958.
ez-Zubyani, N: ***Divan,*** nşr. M.H. Derenburg, Paris, 1869.

YEDİ KUBBE YAYINLARI
PROF. DR. ZEKERİYA KİTAPÇI'NIN
BÜTÜN ESERLERİNİ İFTİHARLA SUNAR!!!

YEDİ KUBBE YAYINLARI PROF. DR. ZEKERİYA KİTAPÇI'nın uzun zamandır beklenen bütün eserlerini yeniden yayınlamaya ve değerli Müellifi okuyucuları ile buluşturmaya karar vermiştir.

Müslüman Türk'ün; tarihi misyonunu tanımak ve onu bütünüyle kucaklamak, Onun tarihi varlığını HZ. PEYGAMBER'in mübarek hadislerinde keşfetmek, onu yeni bir coşku ile yeniden kucaklamak, Müslüman ANADOLU İNSANI'nın Ka'be-i irfanına koşmak, ÇİN SEDDİ'nden ta VİYANA önlerine kadar onun döktüğü mübarek şehit kanlarının manevi bedelini öğrenmek ve bu sâyede özüne dönmek ve tarihi şahsiyetine yeniden kavuşmak isteyenler!

Bu eserleri okumak bir vecibe bir vebaldir!

Lütfen onları okuyunuz! Okutunuz!

Eşe, dosta, sevdiklerinize tavsiye ediniz!

Böylece ALLAH katında bir vebalden kurtulunuz!

YEDİ KUBBE YAYINLARI; Türk tarih, kültür ve medeniyetinin yapı taşlarını ANADOLU İNSANI'na DÖRT BÜYÜK KÜLLİYAT halinde sunmaktadır:

I.
TÜRKLER'İN MÜSLÜMANLIĞI KÜLLİYATI

1. TURAN YURDU'NA İSLÂMİYET
2. TÜRKLER NASIL MÜSLÜMAN OLDU
3. ORTA ASYA'DA İSLÂMİYET'İN YAYILIŞI VE TÜRKLER
4. TÜRK BOYLARI ARASINDA İSLÂM HİDÂYET FIRTINASI
5. DOĞU TÜRKİSTAN VE UYGUR TÜRK'LERİ ARASINDA İSLÂMİYET
6. TÜRK MOĞOL BOYLARI ARASINDA İSLÂMİYET
7. KUZEY TÜRK KAVİMLERİ ARASINDA İSLÂMİYET Hazarlar-Bulgarlar-Başkırdlar
8. AZERBAYCAN HARZEM ve OĞUZLAR ARASINDA İSLÂMİYET
9. İLK MÜSLÜMAN TÜRK HÜKÜMDAR ve HAKANLARI

II.
TÜRK İSLÂM TARİHİ KÜLLİYATI

1. YENİ İSLÂM TARİHİ ve TÜRKLER : I
İslâmi Türk Tarihi'ne Giriş
2. YENİ İSLÂM TARİHİ ve TÜRKLER : II
Hz. Peygamber'in Hayatı ve Orta Asya Türklüğü
3. TÜRKİSTAN'IN MÜSLÜMAN ARAP'LAR TARAFINDAN FETHİ

III.
TÜRK İSLÂM MEDENİYETİ KÜLLİYATI

1. MOĞOLLAR DEVRİNE KADAR ORTA-ASYA TÜRK İSLÂM MEDENİYETİ

2. TÜRK'LERİN ARAP DİLİ ve EDEBİYATI'NA HİZMETLERİ : Hilâfet Ülkeleri

3. TÜRK'LERİN ARAP DİLİ ve EDEBİYATI'NA HİZMETLERİ.: Harzem Dil Ekolü

IV.
HZ. PEYGAMBER'İN HADİSLERİ ve TÜRKLER KÜLLİYATI

1. HZ. PEYGAMBER'İN HADİSLERİNDE TÜRK VARLIĞI

2. HZ. PEYGAMBER'İN HADİSLERİNDE TÜRK BOYLARI:Hazarlar-Gazneliler-Selçuklular-Moğollar

3. HZ. PEYGAMBER'İN HADİSLERİNDE OSMANLILAR

YEDİ KUBBE YAYINLARININ
DEV ESERLERİ

ÜSTAD BEDİUZZAMAN ve Onun Büyük
RİSÂLE-İ NUR Davasının Şimdiye Kadar
Yazılamamış Tek Eseri

Gerçek Yönü Henüz Keşfedilememiş Bir Dava
Adamının Yeni Şahsiyeti Müslüman
Anadolu İnsanına Hz. Peygamber'in Müjdesi

BEDİUZZAMAN SAİD NURSİ
ve
ANADOLU İMAN HAREKETİ

Kuvay-ı Milliye Ruhunun
Yeniden Ayağa Kaldırılması

Üstad Bediuzzaman *SAİD NURSİ*'yi tanımak, Onun Anadolu insanına ilâhi misyonunu kavramak, ona yönelmek, Onun Anadolu da gerçekleştirdiği *İMAN HAREKETİ* ve *RİSALE-İ NUR KÜLLİYATI*'nın vermek istediği mesajları kavramak, Anadolu İman Hareketi'ni yeniden yaşamak ve bunun heyecanını duymak isteyenler! Lütfen bu büyük eseri mutlak okuyunuz! Okutunuz! Ona hizmeti bir gaye olarak biliniz!